

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛІЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2025 № 4 (184)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. Аткинсон

Редакційна рада

Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, В. А. Смолій, О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острияко, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджиєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках Обласної програми сприяння розвитку інформаційного простору
та публічних комунікацій на 2025–2026 роки

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.
Ідентифікатор медіа R30-02988 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2025

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

ALL-UKRAINIAN SCIENTIFIC JOURNAL

2025 № 4 (184)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Atkinson

Editorial Council

H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskyi, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiev, P. Kroll, T. Lönnngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with financial support from the regional budget of Chernihiv region within
the framework of the Regional program for promoting the development of information space
and public communications for 2025–2026

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine.
Media identifier R30-02988 in the Register of media subjects

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine

Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Old journal site: siver-litopis.cn.ua

New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2025

ЗМІСТ

У глиб віків

Луняк Є. Ніжин як форпост литовсько-польської держави на кордонах з Московією	5
--	---

Новітня доба

Хижняк І. Проголошення незалежності Болгарії в публікаціях газети «Киевлянин»	17
Кашаба О., Тавшунський О., Щербина І. Застосування принципу самовизначення на прикладі референдумів в Австрії (1919–1921 рр.)	22
Вітюк О. Розбудова державних органів міграційної служби України у 1994–1996 рр.	30

Локальна історія

Калита Д. З історії створення музеїв на Чернігівщині	39
---	----

Історія Церкви

Май-Борода М. Сакос святого Феодосія Углицького в колекції Чернігівського історичного музею	45
--	----

Мовою документів

Галь Б. Чернігівський і полтавський проекти реформування земської поліції (1832)	53
---	----

Історіографія. Джерелознавство

Черняхівська О. Інститут суспільних наук АН УРСР – рушій національних проєктів з локальної та регіональної історії часів «відлиги»	72
Івангородський К. Черкаська грушевськіана	88
Вовкодав В., Вовкодав С. Поміщицькі житлові споруди Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: історіографія дослідження (1954–2024 рр.)	103

CONTENTS

Into the depths of centuries

Luniak Ye. Nizhyn as an outpost of the Lithuanian-Polish state on borders with Muscovy	5
---	---

Modern Times

Khyzhniak I. The proclamation of Bulgaria's independence in assessments of the newspaper "Kievlyanin"	17
Kashaba O., Tavshunskiy O., Shcherbina I. Application of the principle of self-determination on the example of referendums in Austria (1919–1921)	22
Vitiuk O. Development of the State migration service authorities of Ukraine in 1994–1996	30

Local history

Kalita D. From the history of museum creation in Chernihivschyna	39
---	----

History of Church

Mai-Boroda M. The sakkos of Saint Theodosius Uhlytskyi in the collection of the Chernihiv Historical Museum	45
--	----

The language of documents

Hal B. Chernihiv and Poltava projects for reforming the land police (1832)	53
---	----

Historiography. Source Studies

Chernyakhivska O. The Institute of Social Sciences OF AS USSR – as a driver of national projects on local and regional history during the "Khrushchew thaw"	72
Ivangorodsky K. Cherkasyan Hrushevskyana	88
Vovkodav V., Vovkodav S. Manorial residential buildings of the Museum of folk architecture and life of the Middle Dnieper region: historiography of the research (1954–2024)	103

Літературознавчі студії

Василенко В. «Белетристика на науковому тлі»: гіпотетична реконструкція праісторії у прозі Докії Гуменної. Частина друга	112
---	-----

Розвідки. Дискусії

Павленко С. «Вивід прав України» – політико-правовий трактат Пилипа Орлика чи Ілька Борщака? Частина друга	124
---	-----

Янко А. Олексій Харсекін та його внесок в етрускологію	139
---	-----

Рецензії. Огляди. Анотації

Розінкевич Н. Минуле формує теперішнє // <i>Плохій Сергій</i> . Російсько-українська війна: повернення історії. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2023, 400 с.	146
--	-----

<i>Склад редакції</i>	151
-----------------------------	-----

Literary Studies

Vasilenko V. “Fiction on a scientific basis”: a hypothetical reconstruction of prehistory in Dokiya Humenna’s prose. Part two	112
--	-----

Explorations. Discussions

Pavlenko S. “The Excerpt of the Rights of Ukraine” – a political-legal treatise by Pylyp Orlyk or Ilko Borshchak? Part two	124
---	-----

Yanko A. Alexey Kharsekin and his contribution to Etruscology	139
--	-----

Reviews. Overview. Annotations

Rozinkevych N. The past shapes the present // <i>Plokhii Serhiy</i> . The Russo-Ukrainian War: The Return of History. Kharkiv: Book Club “Family Leisure Club”, 2023, 400 p.	146
--	-----

<i>Editorial staff</i>	151
------------------------------	-----

УДК 94 (477)«1618»

Євген Луняк

НІЖИН ЯК ФОРПОСТ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА КОРДОНАХ З МОСКОВІЄЮ

NIZHYN AS AN OUTPOST OF THE LITHUANIAN-POLISH STATE ON BORDERS WITH MUSCOVY

DOI: 10.58407/litopis.250401

© Є. Луняк, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>

Метою статті є визначення ролі та місця Ніжина в XIV – на початку XVII ст., доведення його належності до литовсько-польської держави в цей період. **Методологічну основу** дослідження становлять історико-генетичний та історико-порівняльний методи, а також загальнонаукові методи аналізу та синтезу. **Наукова новизна:** уперше здійснено детальний аналіз широкого комплексу джерел про Ніжин у визначений період. Вивчено шлях становлення міста. Проведено вивчення й співставлення картографічних матеріалів XVII ст. **Зроблено висновок**, що Ніжин у XIV – на початку XVII ст. був порубіжним форпостом литовсько-польської держави в межах Київського воєводства, який час від часу зазнавав нападів і спустошення з боку московитів. Остаточному формуванню Ніжина як міста сприяло укладення Деулінської угоди в 1618 р. та пересування кордону між Річчю Посполитою та Московією далеко на північ і схід. Великий внесок у розвиток Ніжина зробило українське козацтво.

Ключові слова: Ніжин, форпост, Річ Посполита, Московія, Чернігово-Сіверщина, кордон, козацтво.

The purpose of the publication is to determine the role and place of Nizhn in the 14th – the early 17th c., to prove its belonging to the Lithuanian-Polish state during this period. **The methodological basis of the study** is historical-genetic and historical-comparative methods, as well as general scientific methods of analysis and synthesis. **The scientific novelty of the research** lies in the fact that for the first time a detailed analysis of a wide range of sources about Nizhn in a certain period has been carried out. The path of the city's formation has been studied. Cartographic materials of the 17th c. have been studied and compared. **It is concluded** that Nizhn in the 14th – the early 17th c. was a border outpost of the Lithuanian-Polish state within the Kyiv voivodeship, which from time to time was subjected to attacks and devastation by Muscovites. The final formation of Nizhn as a city was facilitated by the conclusion of the Deulinsky agreement in 1618 and the movement of the border between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy far to the north and east. The Ukrainian Cossacks made a great contribution to the development of Nizhn.

Key words: Nizhn, outpost, Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy, Chernihiv-Siverschyna, border, Cossacks.

Традиційно в літературі можна зустріти твердження, що внаслідок укладення в 1618 р. Деулінського перемир'я та переходу Чернігово-Сіверщини під владу Речі Посполитої, до складу цієї держави потрапив і Ніжин або ж територія, на якій незабаром він виник. Подібні твердження можна знайти в багатьох довідниках. Зокрема, у томі 7 «Енциклопедії історії України», підготовленої в 2010 р., у статті про Ніжин, написаній відомими знавцями історичної регіоналістики Ярославом Володимирівною Верменич і Дмитром Яковичем Вортманом, можемо прочитати таке: «Заселення Ніжинського городища почалося одразу після приєднання Задесення (пд. Чернігівщини) до Речі Посполитої згідно з Деулінським перемир'ям 1618. Нове поселення, яке отримало назву Н., з огляду на вигідне роз-

ташування було обрано адміністрацією Чернігово-Сіверщини (із 1635 – Чернігівського воєводства) як опорний пункт колонізації Задесення. Не пізніше 1625 було споруджено Ніжинський замок, 1625 Н. отримав магдебурзьке право (скасоване 1831) і право проведення ярмарків. Під 1634 згадуються перші ремісничі цехи. Засновником міста і його першим війтом був капітан (представник адміністратора Чернігово-Сіверщини королевица Владислава; див. Владислав IV) Щасний Вишль. Дуже швидко Н. перетворився на один із найважливіших торгово-ремісничих осередків Лівобережної України. Він мав 2 лінії дерев'яно-земляних укріплень (навколо замку і власне міста), споруджених із використанням давньорус. валів, і був оточений передмістями. На околиці Н. 1620 був заснований правосл. монастир Різдва Богородиці (див. Ніжинський Ветхоріздвяний Свято-Георгіївський монастир), а в самому місті до 1632 – монастир домініканців. Бл. 1633 Н. став центром староства»¹.

Отже, початки сучасного Ніжина виводяться саме від 1618 р. і пов'язуються з результатами Деулінської угоди. Зважаючи на попередній контекст, у якому йдеться про те, що «після литовсько-московської війни 1500–1503 Ніжинщина у складі чернігово-сіверських земель відійшла до Рос. д-ви», можемо розуміти думку авторів, що під цією владою згаданий регіон перебував до 1618 р.

Інформацію про те, що Ніжин «за Деулінським перемир'ям відійшов до шляхетської Польщі», бачимо і в ґрунтовному краєзнавчому енциклопедичному довіднику «Чернігівщина»².

Про початки Ніжина після 1618 р. писали й інші дослідники: Олександр Матвійович Лазаревський³, Микола Неонович Петровський⁴, Петро Михайлович Кулаковський⁵.

Звернімо однак увагу на той факт, що серед міст, які відходили від Московського царства Речі Посполитій за Деулінським перемир'ям, Ніжин ніде не згаданий.

Здебільшого зазначається, що до Речі Посполитої відійшли такі міста: Смоленськ, Беляя, Дорогобуж, Рославль, Городище Монастиревське (Муромське), Чернігів, Стародуб, Попова Гора, Новгород-Сіверський, Почеп, Трубчевськ, Серпейськ, Невель, Себеж і Красне з повітами та волостями⁶. Серед перелічених міст, що перейшли під юрисдикцію польської адміністрації, найпівденнішим є Чернігів. Жодні населені пункти південніше від Чернігова в угоді не згадані. Відстань між Черніговом і Ніжином нині складає 83 км.

Цей факт може свідчити про таке. Якщо регіон сучасної Ніжинщини дійсно належав московитам і передавався полякам, але назви Ніжина немає, то або він тоді був настільки малозначним поселенням, що був не вартий згадки в офіційному документі, або цього поселення не існувало в той час узагалі. Зрештою, нам невідомий жоден документ із згадкою про Ніжин, що походив би від Московського царства періоду до Деуліна.

Утім, можна знайти й інше пояснення відсутності відомостей про цей край у Деулінській угоді: він юридично не належав московитам і вже вважався власністю Речі Посполитої.

Саме до такої думки підштовхує ціла низка аргументів.

Під 1514 р. в «Історії Русів» згадується про утворення Ніжинського полку поміж двадцяти козацьких полків⁷ гетьманом Євстафієм (Остафієм) Ружинським⁸.

Безумовно, ми далекі від того, щоб безсумнівно довіряти цьому повідомленню, але й огульно відкидати його не варто. Крім того, треба зауважити, що Ніжин у контексті утворення Ружинським козацького полку згадано в цьому повідомленні й удруге: «По кончинѣ Гетмана Князя Вишневецкаго въ 1514 году выбранъ Гетманомъ Князь Евстафій Ру-

¹ Верменич Я., Вортман Д. Ніжин. *Енциклопедії історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z211D=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nizhyn_mst.

² Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. Київ: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. Бажана, 1990. С. 492, 515.

³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев: Тип-я К. Милевского, 1893. Т. 2: Полк Нежинский. С. 51–52.

⁴ Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 р. *Чернігів та Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. Київ: Державне вид-во України, 1928. С. 301–314.

⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. С. 253.

⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Киев: Час, 1993. С. 107.

⁷ У повному вигляді цей уривок виглядає так: «Гетманъ Ружинскій, по изволенію Короля Сигизмунда Перваго, пресѣкая своевольства и нестроения, учредилъ въ Малоросіи двадцать непремѣнныхъ Козацкихъ полковъ, въ двѣ тысячи каждый, называвъ ихъ по знатнѣйшимъ городамъ, какъ-то: Кіевскій, Черниговскій, Сѣверскій, Переяславскій, Каневскій, Черкасскій, Чигиринскій, Уманскій, Корсунскій, Бряцлавскій, Калжинскій, Кропивянскій, Острянскій, Миргородскій, Полтавскій, Гадяцкій, **Нѣжинскій**, Лубенскій, Прилуцкій и Винницкій» (виділення наше – С.Л.).

⁸ История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа Белорусского. Москва: В университетской тип-и, 1846. С. 15.

жинській ... Когда надобно было собираться войску для походовъ, то отъ хорунжихъ оповѣщено по куренямъ, чтобы собиралось войско на назначенныя верховнымъ начальствомъ сборныя мѣста, каковыми часто бывали Бѣловѣжъ за Нѣжиномъ и Крыловъ за Днѣпромъ, и иные, гдѣ изъ собравшихся Козаковъ и товариства составлялись полки и сотни, и въ нихъ избирались вольными голосами всѣ чиновники высшіе и нижніе ... Они собирались часто безъ позыву хорунжихъ, а паче въ мѣстахъ пограничныхъ, выбирали начальниковъ»⁹.

Згаданий в «Історії Русів» населений пункт Біловіж без утруднень ідентифікується як Біловежі Другі, нині село в Ніжинському районі неподалік Бахмача на Чернігівщині, а колись старовинне літописне місто Біла Вежа¹⁰.

Якщо довіряти цьому свідченню, його варто розглядати в контексті затяжної московсько-литовської війни 1512–1522 рр. – однієї із серії московсько-литовських конфліктів поч. XVI ст., унаслідок яких Чернігово-Сіверщина перейшла зі складу Великого князівства Литовського до Московського царства¹¹.

Війни на рубежі XV–XVI ст. були настільки успішними для московського керівництва, що перед ним замайорили перспективи загарбання всього Лівобережжя Дніпра й навіть відновлення влади московських Рюриковичів над Києвом.

Це змушувало уряд Великого князівства Литовського після чималих територіальних втрат замислюватися про посилення обороноздатності країни. Саме в цьому контексті й можна розглядати звістку «Історії Русів» про осадження в Ніжині великого козацького загону Євстафієм Ружинським у 1514 р.

Саме цього року московські війська захопили Смоленськ й розпочали наступ на білоруські землі, де незабаром зазнали значної поразки під Оршею від військ князя Костянтина Острозького.

Отже, відповідно до цієї логіки розміщення козацького гарнізону в Ніжині разом з іншою мережею укріплень на Лівобережжі Дніпра мало прикривати київський напрям від просування московитів.

Про те, що Ніжин належав Великому князівству Литовському, можна знайти й інші свідчення. Тут, зокрема, варто згадати про грамоту київського князя Володимира Ольгердовича князю Юрію Івантичу Половцю-Рожиновському, якою той наділяється низкою населених пунктів «від Десни по Удай і по Остер». Серед перелічених місць тут бачимо й Ніжин¹². Документ уперше опублікований 1853 р. польським істориком Едвардом Рудковським за пізнішою польською копією, що була видана 1568 р. з канцелярії коронної¹³.

У продажній грамоті Волчка Боденьковського із синами київському воєводі Мартину Гаштольду на селище Крехаїв з бортними землями та іншими угіддями в Київській землі від 3 січня 1480 р. згадується «озѣро Нѣжен» – озеро Ніжин¹⁴.

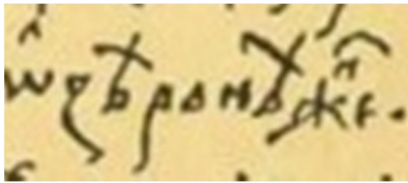

Рис. 1. Згадка про озеро Ніжин (1480).

Згадане селище Крехаїв нині належить до Остерської міської громади Чернігівського р-ну Чернігівської області.

Ще один привілей щодо Ніжина належить уже до періоду Речі Посполитої й міститься у «Книзі справ воєводств Київського, Волинського та Брацлавського» Руської (Волинської) метрики за 1616–1626 рр. Це дозвіл від 8 травня 1617 р. на довічне володіння «городищем Ніжин» волинському шляхтичу, який у різний час обіймав посади війта міста Ковеля, писарю Руської (Волинської) канцелярії, королівському секретарю Флоріанові Олешку:

«Доживотѣ на городисчо Нѣжинъ Флоріянови Шлешкови.

Н: *Dozywocie Florianowi Oleszkowi na chorodysu Nyzyn (sic!).*

С: *Danina Florianowi Oleszkowi horodyszczza Nizyn nazwanego, w ziemi Kijewskoy lezacego*¹⁵.

Звернімо увагу, що стосовно городища Ніжина тут є чітка локалізація – «в землі Київській лежачого».

⁹ История Русов... С. 15.

¹⁰ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. С. 65–66.

¹¹ Леп'яко С. Ілюстрована історія Чернігова. Київ: Stylos, 2017. С. 56.

¹² Магдебурзьке право в історії Ніжина: документи та матеріали / Упор. О. Морозов, П. Моціяка, М. Потапенко. Ніжин, 2025. С. 41–42.

¹³ Там само. С. 42.

¹⁴ Там само. С. 43–45.

¹⁵ Там само. С. 48; Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. / Упорядники Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вишлобоков та ін. Київ, 2002. С. 769.

Утім, те, що Ніжин до поч. 1620-х рр. належав саме до Київського воєводства, здається, не викликає сумнівів у жодного з дослідників. Саме так позначається Ніжин (*Nieżyn*) і на сучасних польських картах Речі Посполитої того часу.

Рис. 2. Ніжин на сучасних польських картах Речі Посполитої.
Виділено чорним прямокутником по центру.

Поза всяким сумнівом, територія, розташована навколо Ніжина, була в XIV–XVI ст. малозаселеною, порубіжною, і цим пояснюється зміна власників над певними населеними пунктами, місцевостями чи угіддями.

Картографії XVII ст. під час вивчення належності Ніжина слід приділити особливої уваги. Маємо кілька карт цього часу, на яких позначено згадане місто. Одразу зауважимо, що всі наведені нижче карти датовані серединою чи кінцем XVII ст. Однак географічні реалії, позначені на них, стосуються саме часу до Деулінського перемир'я.

На цих картах Ніжин є прикордонним містом Речі Посполитої, що розташоване на кордонах Чернігівського князівства, яке до 1618 р. належало Московській державі. Кордон у цьому регіоні між двома державами, а згодом між Київським і Чернігівським воєводствами, чітко позначено по Остру. Відповідно Ніжин розташовано на південному березі Остра на землях Київського воєводства. Варто зауважити, що приблизно по Остру проходила свого часу межа між Чернігівським і Переяславським князівством у давньоруську добу.

Таке розташування Ніжина бачимо, наприклад, на кількох знаних мапах, створених відомим картографом і автором «Опису України» Гійомом Левассером де Бопланом. Цілком очевидно, що на сер. XVII ст., коли Боплан малював свої карти, ці реалії були вже значною мірою застарілими: Ніжин з околицями на початку 1620-х рр. був переданий до складу Чернігівського князівства, яке в 1635 р. отримало статус воєводства.

Приблизно таке ж розташування Ніжина на кордонах з Московією бачимо й на мапі іншого французя – Гійома Сансона «Чорна Русь або Польська, яка включає в себе провінції Чорної Русі Волинь і Поділля, розподілені на свої воєводства, що в просторіччі відомі під назвою України чи Країни козаків (*La Russie Noire ou Polonoise qui Comprend les Provinces de la Russie Noire de Volhynie et de Podolie divisées en leurs Palatinats Vulgairement Connues sous le Nom d'Ukraine ou Pays Des Cosaques*)» (1674). Важливо зазначити, що ця мапа не є повторенням картографії Боплана. Обриси кордонів мають значні відмінності, а Ніжин віднесено не лише до Київського воєводства (*Palatinat de Kiow*), але й до регіону,

який має назву Нижня Волинь (*Basse Volhynie*), які, у свою чергу, є частиною великого регіону, що називається «Країна козаків (*Pays des Cosaques*)».

Рис. 3. На карті Київського воєводства «Ukrainae pars, quae Kiovia palatinatus vulgo dicitur» (1650) Гійома Левассера де Боплана (бл. 1600 – після 1675) чітко бачимо, що Ніжин – Nizup (виділено чорним прямокутником у центрі) є найбільшою фортецею цього воєводства на Острі, по якому проходить кордон із Чернігівським князівством.

Рис. 4. На мапі України або Країни козаків Гійома Сансона (1633–1703) Ніжин – прикордонне місто Речі Посполитої на межі з Московським царством. Виділено чорним прямокутником у центрі.

Схожу ситуацію, де Ніжин позначений як прикордонне місто Речі Посполитої на кордонах з Московією, бачимо на мапі Королівства Польського голландського гравера, картографа та друкаря Ніколаса Вішера-старшого «*Tabula nova totius Regni Poloniae*» (1679).

Рис. 5. Фрагмент карти Ніколаса Вішера-старшого (1618–1679) «*Tabula nova totius Regni Poloniae in quo sunt Ducatus et Provinciae Prussia, Cujavia, Mazovia, Russia Nigra, &c. Ducatus Lithuania, Ukraina, &c. in qua Volhynia, et Podolia. cum suis Palatinatibus ac Confynis*» (1679). Ніжин – Nizyn (виділено прямокутником у правому нижньому куті).

Рис. 6. Фрагмент мапи «*Poloniae Regnum ut et Magni Ducatus Lithuaniae Accuratiss. Delineatione Repräsentat. Opera et studio Matth. Seutteri, Chalc. August*» Сеїттера Маттхауса, Seutter Matthaus (1678–1757), Аугсбург. Ніжин – Nesin (виділено чорним прямокутником у центрі).

Годі й казати, що політичні кордони між Річчю Посполитою та Московським царством на момент виходу згаданих карт Сансона та Вішера дуже змінилися. Тому обидва картографи зображували доволі застарілу конфігурацію міждержавного кордону.

Також дуже цікавою в плані вивчення теми є мапа «*Poloniae Regnum ut et Magni Ducatus Lithuaniae Accuratiss. Delineatione Repräsentat. Opera et studio Matth. Seutteri, Chalc. August*» (1728) німецького видавця та картографа Сейттера Маттхауса з Аугсбурга. Ця мапа Польського королівства та Великого князівства Литовського представляє нам також міждержавну географічну ситуацію до Деулінського перемир'я 1618 р. Чернігів – *Zernigof* і Новгород-Сіверський – *Novogrodock-Sewierski* тут знаходяться в межах Московського царства, а ось Ніжин – *Nesin* зображено як прикордонне містечко на Острі, на північних

рубежах Речі Посполитої. На момент виходу цієї карти ситуація безнадійно застаріла й давно вже не відповідала дійсності. Польсько-московський кордон упродовж XVII ст. кілька разів змінив свою конфігурацію, а після 1667 р. пролягав по Дніпру, тобто значно західніше від Ніжина. Така ситуація на карті Маттхауса пояснюється тим, що картограф використовував якусь мапу ранішого часу.

Усі наведені мапи презентують нам той кордон, який існував між Річчю Посполитою та Московським царством до Деулінського перемир'я. Жодна із цих мап не відносить Ніжин до Московського царства.

Відомості про Ніжин, які знаходимо в московських джерелах того періоду, також не містять згадок про те, що він належав колись московському царю. Наприклад, у відписці путивльських воевод Андрія Литвинова-Мосальського та Ігната Уварова до московського Розрядного приказу говориться: «По твоему государеву указу и по вѣстямъ посылали мы, холопи твои, ись Путивля въ литовский городъ в Нѣжинъ»¹⁶. Зазначимо, що Ніжин тут називається «литовським городом», хоча вже більш ніж півстоліття тому ця територія перейшла у володіння корони польської. Так само «литовським городом» називають Ніжин путивльські воеводи і у відписці від 28 травня 1631 р.¹⁷ Цікаво, що севський воевода Степан Стрешнев у своїй відписці від 4 червня 1631 р. називає Ніжин «украинной черкаской городок»¹⁸. На чолі Московії тоді сидів перший цар з династії Романових Михайло Федорович, той самий, що й до Деуліна.

Московську традицію називати українські міста «литовськими», ігноруючи їх належність уже до Речі Посполитої та польської корони, можемо побачити й щодо інших населених пунктів. Так, наприклад, у грамоті царя Федора Івановича від 1588 р. «литовськими городами» називаються Київ і Остер¹⁹.

Незважаючи на те, що нам невідомі нині джерела, які б походили з Московського царства та доводили його володарювання над Ніжином і навколишніми землями у XVI – на поч. XVII ст., наявні польські документи, котрі підкреслюють, що Ніжин певний час перебував під контролем московитів. Головним чином тут треба згадати привілей Сигізмунда III про надання Ніжину магдебурзького права, де зазначається, що «городище наше Нѣжинъ, в князствѣ Чернѣговскомъ лежащее, тепер ново осѣлое, щасливое з рукъ непріятельскихъ есть рекуперованое и до панства нашего приверненное», а перед цим зауважується, що «за предковъ нашихъ дѣдичній непріятель москвитинъ, пакта вѣчніе несправедливе зломивши, фортелие розними часы увороваль и посѣль»²⁰. У тому ж документі, згадуючи про повноваження королівського ревізора, підсудка Смоленського Героніма (Ієроніма) Цехановича, указується, що він проводить свою діяльність «в замкахъ и волостяхъ, от Москви рекутѣрованных»²¹. Із цього контексту випливає той факт, що Ніжин був силою повернутий до Речі Посполитої з-під влади Москви, яка певний час контролювала цю територію.

Водночас, можна зробити висновок про те, що московити не намагалися облаштувати в Ніжині укріплення і не створювали спроб утвердитися на Ніжинщині. Очевидно, московські загоны задовольнялися тим, що неодноразово грабували та розоряли городище Ніжин і прилеглі території. Принаймні таку картину змальовує все той же привілей на надання місту магдебургії: «...мѣсто Нѣжинъ, от многихъ лѣтъ опустошало»²². У привілеї Владислава IV, яким король підтверджував права міста, даровані його батьком, указані причини спустошення Ніжина: «...черезъ частіе інкурсії непріятельскіе и переходи войска козацкого»²³. Отже, це підтверджує думку, що час від часу московити робили набіги на цю територію, де часто відбувалося зосередження та перебування козацтва для оборони чи нападів на московські володіння.

Вірогідно, що проміжок від південних околиць Чернігова (який намагався всіляко укріплювати й зміцнювати московський уряд) до Ніжина являв собою своєрідну «сіру» зону, де не було сталої влади, а люди, що наважувалися поселитися в цьому прикордонні, ризикували своїм майном і життям під час майже безперервних бойових дій. Єдиними сміливцями, які селилися на цих порубіжних територіях, були козаки, здатні силою зброї захистити себе або ж відступити в більш безпечні райони.

¹⁶ Магдебурзьке право в історії Ніжина: документи та матеріали. С. 49.

¹⁷ Там само. С. 52.

¹⁸ Там само. С. 53–54.

¹⁹ Кондратьєв І. Чернігово-Сіверщина у війнах з Московською державою за литовсько-польської доби (XVI – перша половина XVII ст.). Чернігів: Десна Поліграф, 2024. С. 31.

²⁰ Магдебурзьке право в історії Ніжин: документи та матеріали... С. 91, 93.

²¹ Там само. С. 105.

²² Там само.

²³ Там само. С. 107.

Зараз важко сказати, на який саме час припадає спустошення Ніжина московитами. Однак цілком логічним є припущення, що через цю територію кілька разів прокочувалася хвиля бойових дій у XVI ст., а останнього разу, напевно, це відбулося тоді, коли війська Бориса Годунова здійснили похід на Прилуччину та Лубенщину (де були розташовані володіння магната Адама Вишневецького, з яким у Москві відбувалася ворожнеча), спаливши Прилуки та Снітин (нині село на Полтавщині). Ця подія (чи низка подій) мала місце в 1602 р. Знаменно, що напередодні між поляками та московитами була досягнута домовленість про узгодження чернігівсько-остерської ділянки кордону й роботу спільної комісії для проведення демаркації²⁴.

Як відомо, саме в цей час у володіннях цього магната з'явився молодик, який видавав себе за дивом урятованого царевича Дмитрія і був підтриманий князем Адамом Вишневецьким, що стало прологом Смути в Московії.

Кожного разу після такого воєнного лихоліття життя в регіоні потроху відновлювалося.

Цитату з привілею про надання Ніжину магдебурзького права щодо володінь, які «за предковъ нашихъ дѣдичній непріятель москвитинъ, пакта вѣчніе несправедливе зломивши, фортелне розними часы увороваль и посѣль», вочевидь, варто застосовувати не стільки до Ніжина, скільки до інших більш важливих міст Чернігово-Сіверщини: Чернігова, Новгород-Сіверського, Стародуба.

Ще до 1617 р. польська адміністрація відновила свій контроль над Ніжином, про що свідчить надання права на володіння цим городищем Флоріанові Олешкові. Утім, у наступні роки Ніжин фігурує в документах уже як королівське місто, що полегшило його передачу з Київського воєводства до новоприєднаного Чернігівського князівства.

Один із найкращих сучасних дослідників історії Чернігово-Сіверщини першої пол. XVII ст. Петро Михайлович Кулаковський зауважує, що нам на цей момент невідома точна дата виведення міста з-під регіональної юрисдикції Києва та перепідпорядкування його Чернігову. Вочевидь, це відбулося на початку 1620-х рр. А оскільки «Ніжин і Носівка належали до королівських маєностей, тому їх включення до Чернігово-Сіверщини могло відбутися відносно безболісно, не викликавши бурхливої реакції шляхти Київського воєводства»²⁵.

Для розуміння сутності Ніжина на рубежі 1610–1620-х рр. слід знов-таки звернутися до джерел того часу. На означення цього топографічного пункту в польських документах використовуються поняття «городище (*horodziszczce*)» і «місто (*miasto*)», а в московських – дещо пізнішого часу – «город», «городок». Тобто, незважаючи на спустошення та розорення, Ніжин в очах сучасників продовжував розглядатися як певне місто, колишнє місто чи щось близьке до міста. Водночас, Ніжин продовжував виконувати роль певного центру навколишнього регіону. Це було пов'язане із зосередженням місцевого козацтва навколо Ніжина, а також з наявністю тут мостів через Остер, по якому проходив міждержавний кордон і дорога на північ (Московський шлях). На наведеній карті Боплана бачимо два мости, розташовані саме біля цього міста. Очевидно, Ніжин, котрий періодично відігравав роль певного форпосту, контролював ці мости та прикривав регіон від нападів з півночі. Оборонне значення Ніжина відзначене в королівському указі про магдебургію: «...городище пограничное ново осѣлое Нѣжинъ, будучи на мѣсту оборонномъ в валахъ, не тилко саміе імпети непріятельскіе здержати, але и границамъ панства нашего короннымъ заслоною бути можеть»²⁶.

Про підпорядкування Ніжина польсько-литовській державі свідчить і саме розташування ніжинських укріплень на пагорбі на лівому південному підвищеному березі Остра. Таке розташування вигідне в тому випадку, якщо ворог міг напасти на місто саме з півночі, тоді б річка стала певною водною перепорою на його шляху й оборонним рубежем. З півночі могли напасти тільки московити.

Належність Ніжина до Речі Посполитої з XVI ст. була фактом очевидним для польських істориків. Ось, наприклад, що читаємо про місто в «Словнику географічному Королівства Польського», виданому у Варшаві 1886 р. (згадаймо, що Варшава з основною частиною Польщі тоді належала Російській імперії): «*Nieżyn, w dok. Niżyn ..., w początkach XVI w. Występuje N. Jako jedno z ważniejszych miast hetmańszczyzny. W 1514 r. zostaje N. miastem pułkowem, nazwanego od niego pułku kozackiego. Następnie N. jest miastem królewskiem i jako takie w 1618 r. otrzymało prawo miejskie. Przechował się document króla Jana Kazimier-*

²⁴ Кондратьев І. Чернігово-Сіверщина у війнах з Московською державою... С. 34–35.

²⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. С. 60.

²⁶ Там само. С. 93.

za, nadający N. prawo magdeburskie, będący potwierdzeniem poprzednich przywilejów Zygmunta III i Władysława IV»²⁷.

Для вивчення історії Ніжина цього часу слід згадати ще одне цікаве джерело – так званий Ніжинський літопис. Цей документ був виявлений серед рукописів бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту наприкінці XIX ст. Тут у хронологічному порядку подано перелік подій за 1425–1811 рр. Оскільки дуже значна частина фактів була пов'язана з Ніжином, один із перших дослідників цього джерела – Михайло Несторович Сперанський – назвав його Ніжинським літописом. Серед дослідників, які також долучилися до вивчення згаданого документа, можна згадати істориків Михайла Миколайовича Бережкова та Ореста Івановича Левицького, у яких зберігалися списки з Ніжинського літопису, що мають певні відмінності в прочитанні та інтерпретації окремих моментів тексту. Нині й сам Ніжинський літопис, і списки Бережкова та Левицького зберігаються в Національній бібліотеці України імені Володимира Івановича Вернадського²⁸. Список Левицького, який являє собою укорочену версію Ніжинського літопису, знайдений серед паперів науковця, був опублікований у 1996 р. відомим літературознавцем Миколою Павловичем Корпанюком²⁹. Загальний аналіз тексту Ніжинського літопису був здійснений відомим чернігівським істориком Олександром Борисовичем Коваленком³⁰. У списку Бережкова відмічені головним чином події, пов'язані безпосередньо з Ніжином³¹.

Першою датою з історії міста в Ніжинському літописі подано 1620 р. Вона є дуже важливою, оскільки в ній указується рік зведення земляного укріплення навколо Ніжина, що й дало початок місту. Цим же роком автор літопису датує початок виникнення Ніжинського реєстрового козацького полку та називає прізвище його першого очільника – Ляховченко. На цій даті й цих повідомленнях варто зупинитися детальніше.

У Ніжинському літописі читаємо: «Року 1620. Городу Ніжину зачатіє било оградюю земляною. Того ж року в Ніжині поставлен полковник Ляховченко, утвержденный грамотою короля польского Жигимонта. Того ж року землетрясеніє било»³². У списку Левицького, опублікованому Корпанюком, уточнюється доволі рідкісне ім'я першого ніжинського реєстрового полковника – Война – і його призначення описується трохи змістовніше: «В Ніжині первий полковник тогда бил Война Ляховченко. Надан бил сей Ляховченко от кроля Жигмунта, то ест і сонди судить, своею грамотою королевскою утверди»³³. Можливо, таке нетрадиційне для української культури ім'я мало походження від польського імені Войцех, до того ж на зв'язок з Польщею може вказувати й прізвище / прізвисько цього полковника.

Нам невідомі інші дати виникнення Ніжинського реєстрового полку, тому ця дата виглядає цілком вірогідною. У джерелах фіксується значна козацька присутність на цій території на початку XVII ст., яка особливо посилилася в часи безперервних збройних конфліктів з Московським царством. Пригадаймо, що про збори козаків неподалік Ніжина для вирішення важливих питань указується і в «Історії Русів»³⁴. Найвідоміше козацьке зібрання біля Ніжина відбулося, безумовно, у червні 1663 р. й стало сумнозвісним як Чорна рада.

Також треба зазначити ще один факт: на карті Боплана на протилежному від Ніжина березі Остра, через який ведуть від міста два мости, уздовж дороги розташована місцевість, названа французьким картографом *Zboru*. Чи не позначив так Боплан місце збору козаків? Принаймні, згадана вище Чорна рада під Ніжином відбулася саме тут, обабіч Московської дороги. Про місцевість навколо Ніжина, як зосередження українського козацтва, свідчать і вищенаведені відписки московських воевод, у яких Ніжин завжди згадується з огляду на діяльність козаків (або черкасів). Створення Ніжинського реєстрового полку в 1620 р. польською адміністрацією могло бути обумовлене кількома чинниками. Багаторічна війна з Московією зумовила чисельне зростання козацького війська та посилення козацької присутності в регіоні. Цілком оче-видно, що із завершенням тут бойових дій багато козаків осідали на землях навколо Ніжина. Природно, що Річ Посполита розглядала козаків як збройний захист від нападу з боку московитів. Окрім Ніжина, у 1620-х рр. край покривається цілою мережею потужних фортець і укріплень

²⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa: Druk "Wieku" Nowy-Świat, 1886. T. VII. S. 144.

²⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 310. Од. зб. 34; Ф. 1. Од. зб. 11870; Ф. 23. Од. зб. 1217 (Архів М. Бережкова).

²⁹ Корпанюк М. Ніжинський літопис XVIII ст. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 473–482.

³⁰ Коваленко О. Свідок минувшини: Ніжинський літопис XVII–XVIII ст. *Ніжинська старовина*. 2006. Вип. 1 (4). С. 70–74.

³¹ ІР НБУВ. Ф. 23. Од. зб. 1217 (Архів М. Бережкова).

³² Там само. Ф. 310. Од. зб. 34. Арк. 154 зв.; Ф. 23. Од. зб. 1217. Арк. 1 (Архів М. Бережкова).

³³ Корпанюк М. Ніжинський літопис XVIII ст. С. 477.

³⁴ История Русов... С. 15.

(Носівка, Кобижча, Борзна, Батурич, Бахмач, Салтикова Дівиця тощо). Виникнення полку ніжинських реєстровців також може бути обумовлене підготовкою до війни з турками, яка активізувалася після поразки польського війська під Цецорою в жовтні 1620 р.

Ніжинський літопис під 1620 р. позначав три події: обнесення Ніжина земляним валом, утворення реєстрового полку та землетрус. Перші дві події не знаходять чіткого підтвердження в інших джерелах. Але щодо землетрусу, то він дійсно мав місце 8 листопада 1620 р. Його епіцентр був розташований у районі Вранча, що в Східних Карпатах у Румунії. Поштовхи цього потужного землетрусу відчувалися по всій Україні. Власне кажучи, більшість землетрусів в Україні пов'язана саме з цим сейсмоактивним регіоном. Наступний потужний землетрус, епіцентром якого також став гірський жудець Вранча, сколихнув Україну 9 серпня 1679 р.³⁵

Отже, із трьох фактів, наведених Ніжинським літописом про 1620 р., фіксація землетрусу може вважатися цілковито доведеною. Це дає підстави вважати вірогідними й інші дві події, згадані тут. Цілковито можливо, що саме землетрус 1620-го р., як подія дуже рідкісна в історії регіону, дозволив чітко прив'язати до хронології факти насипання земляного валу навколо Ніжина й утворення тут полку реєстровців.

Звернімо увагу, що початок Ніжина як міста Ніжинський літопис пов'язує із створенням навколо нього земляного валу в 1620 р. Таке свідчення добре ув'язується з ідеєю про те, що це сприяло заселенню та розвитку Ніжина, який за 5 років по тому отримав від короля Сигізмунда III магдебурзьке право й дозвіл на проведення ярмарків, що свідчить про жваве економічне життя та значне населення не тільки в самому місці, але й у навколишньому регіоні.

Тож, на нашу думку, можна з великою мірою впевненості стверджувати, що Ніжин, який зазнав сильного спустошення в попередні роки через бойові дії, Московським царством до 1618 р. юридично не належав і не передавався до складу Речі Посполитої за Деулінською угодою. Однак, незважаючи на те, що ця угода не змінила формального підпорядкування Ніжина, вона мала вирішальне значення для його економічного піднесення. Ніжин припинив відігравати роль порубіжного поселення, міждержавний кордон було відсунуто далеко на північ і схід, і це дало змогу розвивати в місті торгівлю та ремесла, зумовлюючи його розквіт у наступні десятиліття.

У цій статті про Ніжин XIV – поч. XVII ст. нами навмисне залишена поза увагою інформація, наведена Дмитром Миколайовичем Бантишем-Каменським у праці «История Малой России», про утворення Переяславського, Ніжинського, Носівського та Лубенського несудових староств у 1579 р.³⁶ І хоча це свідчення добре вписується в нашу канву викладу подій, пов'язаних з Ніжином, є всі підстави сумніватися в правдивості цього повідомлення. Автором цієї розвідки були встановлені обставини виникнення такого свідчення в праці Бантиша-Каменського. Це твердження в нього виникло через механічне записування та компіляції інформації з творів польського історика Каспера Несецького (1682–1744) та українського краєзнавця Опанаса Филимоновича Шафонського (1740–1811). Несецький у своєму фундаментальному нарисі «*Korona polska*» (1728–1743) зазначив, що Київське воєводство в 1579 р. було прилучене до провінції Малопольської.³⁷ Шафонський же у праці «Черниговского наместничества топографическое описание» (1784–1786) указав, що воєводство Київське мало судові та несудові староста: судові староста були в Києві, Житомирі та Овручі, а несудові – у Переяславі, Ніжині, Носівці та Лубнах.³⁸ Бантиш-Каменський некритично поєднав обидва свідчення.

Отже, аргументами на користь того, що це до укладення Деулінського перемир'я в 1618 р. Ніжин вважався городищем / містом Речі Посполитої, слугують такі факти: 1) наявність документа про пожалування городища Ніжина Флоріанові Олешку в 1617 р.; 2) належність Ніжина до Київського воєводства та відірваність його від іншого масиву земель тодішньої Чернігово-Сіверщини до поч. 1620-х рр.; 3) відповідна фіксація Ніжина на картах XVII ст. як порубіжного міста Речі Посполитої (у межах Київського воєводства) на кордоні з Московським царством, що проходить тоді по Остру («городище пограничное ново осёлое Нѣжинъ»); 4) згадка Ніжина в привілеї на надання місту магдебурзького права як прикордонного форпосту Речі Посполитої, який розташований в «мѣсту оборон-

³⁵ List of earthquakes in Romania. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_earthquakes_in_Romania.

³⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России... С. 86.

³⁷ Niesiecki K. *Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi, y Rycerstwa Kley-notami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami; a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona, Potomnym zaś wiekiem na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synów podana... Roku Wolności ludzkiej przez Wcielonego Boga windykowanej 1728*. Lwow: Drukarnia Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1728. T. 1. S. 144.

³⁸ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев: В Университетской тип-и, 1851. С. 48.

номь в валахъ, не тилко саміє імпети неприятелськіє здержати, але и границамъ панства нашего короннимъ заслоною бути можеть»; 5) статус Ніжина як королівського міста; 6) традиційний осідок українського козацтва на території навколо Ніжина, про що бачимо згадки в «Історії Русів» (Євстафій Ружинський, 1514) та Ніжинському літописі (Ляховченко, 1620); 7) відсутність згадок про передачу полякам міст південніше Чернігова в Деулінській угоді; 8) згадка про Ніжин як «литовский городъ» або «украинной черкасской городокъ» у московських джерелах.

Сучасний Ніжин розкинувся по обидва боки Остра, хоча, безумовно, найстаріші його будівлі розташовано на південному лівому березі ріки, де колись височів неприступний Ніжинський замок, позначений на картах XVII–XVIII ст. Нині про цю фортифікаційну твердиню нагадують лише обриси центрального міського ринку, що виник на місці замку після пожежі 1797 р., яка щент зруйнувала дерев'яні укріплення. З усіх замкових споруд вціліла лише Богоявленська церква, яка й нині височіє в центрі базару. Через Остер було побудовано кілька мостів. За чотири століття з людської пам'яті повністю стерлася інформація, що колись саме по цій неширокій річці проходив кордон між двома найбільшими державами Східної Європи – Річчю Посполитою та Московським царством, а Ніжин виконував роль форпосту на північному сході володінь польських королів. Сучасні ніжинці та гості міста багату різів на день перетинають Остер через різні мости, не маючи жодного уявлення про рубіжне значення цієї річки до 1618 р. Правий берег Остра в районі Ніжина довгий час залишався пустирем навіть після входження північного масиву Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої за умовами Деулінського перемир'я. Ця територія залишалася незабудованою та незасадженою зі стратегічних міркувань: з веж розташованого на узвишші Ніжинського замку на багато кілометрів добре проглядався Московський шлях (нині тут проходить вул. Станіслава Прощенка, колишня Московська), яким до міста міг підступити неприятель з півночі. Саме на цьому правобережному пустирі в червні 1663 р. розігралися драматичні події ніжинської Чорної ради. Але це вже зовсім інша історія.

References

- Bantysh-Kamenskiy, D. (1993). *Istoria Maloi Rossii ot vodvorenia slavian v sei strane do unych-tozheniya hetmanstva* [History of Little Russia from the settlement of the Slavs in this country to the destruction of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.
- Kondratyev, I. (2024). Chernihovo-Sivershchina u viynakh z Moskovskoyu derzhavoyu za lytovskopol'skoyi doby (XVI – persha pol. XVII st.) [Chernihiv-Siverschyna in wars with the Moscow state during the Lithuanian-Polish era (16th – the first half of the 17th c.)]. Chernihiv, Ukraine.
- Korpaniuk, M. (1996). Nizhynskiy litopys XVIII st. [The Nizhyn chronicle of the 18th c.]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka – Notes of the Shevchenko scientific society*, CCXXXI, P. 473–482.
- Kovalenko, O. (2006). Svidok mynuvshyny: Nizhynskiy litopys XVII–XVIII st. [Witness to the past: Nizhyn chronicle of the 17th–18th c.]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn antiquity*, 1 (4), P. 70–74.
- Kudrytskyi, A. (Ed.). (1990). *Chernihivshchyna. Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Chernihivshchyna. Encyclopaedic reference book]. Kyiv, Ukraine.
- Kulakovskiy, P. (2006). Chernihovo-Sivershchina u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648) [Chernihiv-Siverschyna as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv, Ukraine.
- Lazarevskiy, A. (1893). *Opisanie staroi Malorossii. Materialy dlia istorii zaselenia, zemlevladienia i upravleniia* [Description of Old Little Russia. Materials for the history of settlement, land ownership and administration]. Kyiv, Ukraine.
- Lepiavko, S. (2017). *Ilustrovana istoriia Chernihova* [Illustrated history of Chernihiv]. Kyiv, Ukraine.
- Lepiavko, S. (2017). *Ilustrovana istoriia Chernihova* [Illustrated history of Chernihiv]. Kyiv, Ukraine.
- Petrovskiy, M. (1928). Nadannia Nizhynu Mahdeburzkohe prava u 1625 r. Chernihiv ta Pivnichne Livoberezhzhia: ohliady, rozvidky, materialy [Granting Magdeburg rights to Nizhyn in 1625. Chernihiv and the Northern Left Bank: reviews, research, materials]. Kyiv, Ukraine.
- Shafonskiy, A. (1851). *Chernyhovskoho namesnychestva topograficheskoe opysanye* [Topographical description of the Chernihiv province]. Kyiv, Ukraine.

Луняк Євген Миколайович – офіцер Збройних Сил України, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. Гоголя (вул. Графська, 2, м. Ніжин, 16602, Чернігівська обл., Україна).

Luniak Yevgen – officer of the Armed Forces of Ukraine, doctor of historical sciences, professor of the department of history of Nizhyn Gogol state university of Ukraine (2 Hrafska str., Nizhyn, 16602, Chernigivska oblast, Ukraine).

E-mail: lunyak@ua.fm

Дата подання: 10 липня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 22 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Луняк, Є. Ніжин як форпост литовсько-польської держави на кордонах з Московією. *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 5–16. DOI: 10.58407/litopis.250401.

Цитування за стандартом APA

Luniak, Ye. (2025). Nizhyn yak forpost lytovsko-polskoi derzhavy na kordonakh z Moskoviiieu [Nizhyn as an outpost of the Lithuanian-Polish state on borders with Muscovy]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 5–16. DOI: 10.58407/litopis.250401.

УДК 930.2:070.484=161.1(477):325.86(497.2)«1908»

Ігор Хижняк

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ БОЛГАРІЇ В ПУБЛІКАЦІЯХ ГАЗЕТИ «КИЄВЛЯНИН»

THE PROCLAMATION OF BULGARIA'S INDEPENDENCE IN ASSESSMENTS OF THE NEWSPAPER "KIEVLYANIN"

DOI: 10.58407/litopis.250402

© І. Хижняк, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3353-1790>

Метою статті є вивчення особливостей сприйняття Болгарії в суспільній думці Російської імперії на прикладі газети «Киевлянин». **Методологічну основу** дослідження складає конструктивістський підхід та поняття «образу» як форми суб'єктивної репрезентації тих чи інших явищ. За допомогою обраної методології, а також методів дискурс-аналізу та контент-аналізу, у дослідженні виявляються головні особливості сприйняття факту проголошення незалежності Болгарії, а також чинники, що впливали на їхнє формування. **Новизна роботи** полягає в спробі вивчення сприйняття Болгарії у Російській імперії на прикладі її регіональної преси із залученням конструктивістської методології.

Висновки. Проголошення незалежності Болгарії не мало однозначних оцінок у публікаціях газети «Киевлянин». Країна могла одночасно отримувати як співчуття через конфлікт зі своїм османським сюзереном, так і нищівну критику щодо різкого рішення проголосити незалежність. Амбівалентне сприйняття події було пов'язане з суперечністю двох важливих тенденцій, які впливали на публікації видання: вкоріненими в суспільстві панславістськими уявленнями та негативним сприйняттям Османської імперії з одного боку, а з іншого – необхідністю враховувати чинні зовнішньополітичні пріоритети Російської імперії. Відтак конструювалися два цілком протилежні образи Болгарії. Образом сильної та суверенної держави, а також образу країни з обмеженим суверенітетом, яка діє на користь інших держав усупереч власним інтересам.

Ключові слова: Болгарія, Балкани, Російська імперія, «Киевлянин», преса, образ.

The aim of the article is to examine peculiarities of Bulgaria's perception in the public opinion of the Russian Empire, using the newspaper "Kievlyanin" as a case study. **The methodological framework** of the research is based on the constructivist approach and the concept of "image" as a form of subjective representation of various phenomena. Through the selected methodology, as well as discourse analysis and content analysis, the research identifies the key features of the perception of Bulgaria's declaration of independence and factors that influenced its formation. **The novelty of the work** lies in the attempt to analyze Bulgaria's perception in the society of the Russian Empire through the lens of its regional press, employing a constructivist methodology.

Conclusions. The proclamation of Bulgaria's independence did not receive any unambiguous assessment in "Kievlyanin". The country simultaneously elicited both sympathy in the context of its conflict with its Ottoman suzerain and severe criticism for its abrupt decision to declare independence. This ambivalent perception was linked to the contradiction between two significant tendencies that shaped the newspaper's evaluations: on the one hand, the deeply rooted Pan-Slavist ideas and the negative perception of the Ottoman Empire; on the other hand, the necessity to consider the foreign policy priorities of the Russian Empire. As a result, "Kievlyanin" constructed two entirely opposite images of Bulgaria – one as a strong and sovereign state, and the other one as a country with limited sovereignty, acting in the interests of foreign powers rather than its own.

Key words: Bulgaria, Balkans, Russian Empire, "Kievlyanin", press, images.

Ситуація на Балканах та становище слов'янських країн півострова традиційно були одними з найбільш широко висвітлюваних і важливих для Російської імперії міжнародних питань. Російська преса приділяла серйозну увагу подіям у регіоні, намагаючись якомога більш детально розкрити балканські сюжети для своїх читачів. У такий спосіб Балкани часто опинялися в центрі уваги російської суспільної думки, яка, по-різному оцінюючи події на півострові, іноді створювала повністю протилежні уявлення про його країни.

У цьому контексті прикметним є висвітлення проголошення незалежності Болгарії газетою «Киевлянин» восени 1908 р. Під ту пору «Киевлянин» був одним із найбільших приватних видань Південно-Західного краю Російської імперії, що дозволяло йому суттєвим чином впливати на суспільну думку регіону.

Дослідженням питання сприйняття подій на Балканах російським суспільством займався М. Гусев¹, В. Бурбига², Д. Миколенко³. У монографії М. Гусева студіювався загальний погляд російського суспільства на окремі країни Балканського півострова в період Балканських війн, а В. Бурбига в своїй статті розкрила погляд російської преси на так зване Македонське питання. Д. Миколенко вивчав оцінки факту проголошення болгарської незалежності в історіографії Російської імперії, а також окремі аспекти сприйняття Болгарії в період Другої Балканської війни. Водночас моменти, які стосуються висвітлення проголошення незалежності Болгарії регіональною пресою Російської імперії, залишаються малодослідженими в сучасній історіографії.

Джерельну базу дослідження складають матеріали газети «Киевлянин», які з'являлися впродовж вересня–жовтня 1908 р. Станом на поч. ХХ ст. це видання перетворилося на повністю приватне, маючи щоденний тираж 10–12 тис. примірників⁴. Загальне політичне спрямування «Киевлянина» також змінювалося протягом часу. У досліджуваній період його можна охарактеризувати як консервативно-монархічне, оскільки саме тоді редактором-видавцем газети був Д. Піхно, один із представників російського націоналістичного руху в Києві. Сама ж газета фактично перебувала у власності спадкоємців його другої дружини М. Шульгіної. Головні представники видання, включно з самим Д. Піхно, входили до Київського клубу російських націоналістів. Учасники клубу, зокрема його очільник А. Савенко, часто публікувалися в газеті, коментуючи як внутрішньополітичні проблеми, так і міжнародні питання. Газета виступала з цілком лояльних до існуючого політичного ладу позицій. Утім, періодично видання дозволяло собі критику державної політики, через що подекуди піддавалося цензурі⁵. У висвітленні подій на Балканах газета в основному спиралася на інформацію, яка публікувалася в інших російських виданнях або іноземній пресі, оскільки не мала кореспондентів на півострові.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 6 вересня до 1 жовтня 1908 р.⁶ Нижня хронологічна межа зумовлена різким збільшенням інтересу газети до Болгарії на тлі дипломатичного інциденту з Іваном Гешовим. Ця подія стала головним приводом до проголошення незалежності князівства. Верхній хронологічний рубіж зумовлюється поступовим згасанням інтересу до факту проголошення незалежності Болгарії та зміною фокусу уваги на більш широкий спектр міжнародних проблем.

У цій статті здійснено спробу дослідження особливостей висвітлення факту проголошення незалежності Болгарії газетою «Киевлянин» з метою розкриття окремих аспектів сприйняття цієї країни в суспільній думці Російської імперії. В основі методології дослідження лежить конструктивістська парадигма, головні засади якої були сформульовані П. Бергером та Т. Лукманом, а також поняття «образу» як форми суб'єктивної репрезентації різних явищ тими чи іншими суспільними акторами. Обрана методологія дозволяє відстежити процес формування різних образів Болгарії під впливом соціокультурного контексту південно-західного краю Російської імперії або існуючої зовнішньополітичної кон'юнктури. До того ж у роботі використано дискурс-аналіз і контент-аналіз, які допомагають виявити та структурувати основні висловлювання газети щодо Болгарії, відтак ширше розкрити особливості формування уявлень про цю країну.

¹ Гусев Н. Болгария, Сербия и русское общество во время Балканских войн 1912–1913 гг. Москва: Индрик, 2020. 520 с.

² Бурбига В. Российская печать о путях решения македонской проблемы накануне Балканских войн (1908–1912 гг.). *Македония: проблемы истории и культуры*. Москва: Институт славяноведения РАН, 1999. С. 123–141.

³ Миколенко Д. Освещение Второй Балканской войны в Харьковской прессе. *Вестник междонародного славянского университета в Харькове*. 2003. № 2. С. 33–37; Mikolenko D. The proclamation of independence of Bulgaria on September 22, 1908 in the estimates of the historiography of the Russian Empire. *Bulgarian historical review*. 2020. 1–2 is. P. 146–158.

⁴ Любченко В. Киевлянин. *Енциклопедія історії України*. URL: <https://surl.li/byhsrt>.

⁵ Федоров Д. Дмитрий Иванович Пихно – редактор-издатель газеты «Киевлянин» (1879–1913 гг.). *Известия Лаборатории древних технологий*. 2021. № 4. С. 164–165.

⁶ Тут і далі дати подаватимуться за юліанським календарем, оскільки саме він використовувався газетою «Киевлянин»

Молодотурецька революція літа 1908 р. та зумовлена нею політична нестабільність в Османській імперії відкривали можливість для загального перегляду міжнародного status quo на Балканах, встановленого Берлінським трактатом 1878 р. Зокрема реалізацію давніх намірів Болгарського князівства щодо проголошення незалежності. Упродовж середини літа – початку осені 1908 р. певні чинники спричинили загострення взаємовідносин між Болгарією та Високою Портою. Серйозний вплив на подальший розвиток подій мав інцидент довкола Івана Гешова. 13 вересня 1908 р. болгарський дипломатичний представник у Стамбулі Іван Гешов не отримав запрошення на традиційний прийом у великого візира через те, що Болгарія була васальним князівством Османської імперії. Такий крок молодотурецького уряду серйозно обурив болгарські політичні еліти. Саме ця подія, яка стала прологом до проголошення незалежності князівства, змусила газету «Киевлянин» активно звернутися до «болгарських сюжетів». Упродовж наступних тижнів вони не сходитимуть із її шпальт.

Початковий період висвітлення османсько-болгарських суперечок в основному характеризується звинуваченнями на адресу Османської імперії. Інцидент з Іваном Гешовим інтерпретується як необґрунтована та недоцільна спроба османської сторони акцентувати на васальній залежності Болгарії, яка під ту пору була вже суто формальною⁷. Газета зокрема наголошує, що в разі подальших спроб Порти підтримувати «фікцію васальної залежності», князівство зможе відповісти їй «руйнуванням цієї фікції»⁸. Загалом, «Киевлянин» часто апелюватиме до здатності Болгарії протидіяти Османській імперії в питаннях власного суверенітету й надалі декілька разів намагатиметься змалювати її як сильну та суверенну державу, спроможну не лише кинути виклик своєму сюзерену, але й порушити міжнародний status quo. На це зокрема вказують такі пасажі: «...Фердинанд⁹ ... має намір проголосити незалежність Болгарії, залишивши Туреччині та Європі розбиратися з нею як завгодно»¹⁰; «[Фердинанд I] був перейнятий твердим рішенням оголосити свою країну незалежним королівством...»¹¹, «...воно [рішення щодо проголошення незалежності] протирічило б суспільній думці всієї Європи»¹².

Подібне співчутливе ставлення до Болгарії в контексті зазначеного дипломатичного інциденту було зумовлене кількома чинниками. По-перше, Російська імперія традиційно позиціонувала себе як державу-захисницю слов'янських народів Балканського півострова. Таке панславистське самопозиціонування очевидно впливало на сприйняття дій інших держав стосовно слов'янських країн Балкан. По-друге, це пояснюється вкоріненням у суспільних уявленнях російсько-османським антагонізмом, пов'язаним із геополітичним протистоянням двох імперій, особливо в питанні доступу до проливів Босфор і Дарданелли, яке на поч. XX ст. не втратило своєї актуальності. По-третє, газета «Киевлянин» негативно сприймала післяреволюційний османський режим. Досить часте засудження зовнішньополітичних кроків цієї держави тісно переплітається з загальним несприйняттям молодотурецького уряду. Консервативна за своїм ідейним спрямуванням, газета дуже часто критикує кроки нового уряду Туреччини та не втрачає можливостей іронізувати щодо досягнень і перспектив турецького конституціоналізму¹³. Тож можна припустити, що спроби видання зобразити Болгарію як державу з великими зовнішньополітичними спроможностями, хоча б частково пов'язані з поширеними в Росії панславистськими ідеями, традиційним для неї антагонізмом із Туреччиною, а також негативним сприйняттям молодотурецького режиму, яке, у свою чергу, зумовлюється консервативним характером газети.

Із подальшим розгортанням міждержавного конфлікту газета «Киевлянин» перспективу проголошення незалежності Болгарії все частіше розглядала як логічне продовження кризи¹⁴. Такий розвиток подій сприймається «Киевлянином» досить стримано та обережно (подекуди навіть негативно), вочевидь лякаючи непередбачуваними міжнародними наслідками, що мали настати після порушення берлінського status quo. Уже від другої половини вересня події довкола Болгарії та Османської імперії не сходять зі сторінок газети, а після безпосереднього проголошення болгарської незалежності декілька днів поспіль потрапляють на перші шпальти¹⁵. Відтоді дії Болгарії інтерпретуються здебільшого як некоректні. Газета знову наголошує на тому, що васальна залежність Болгарії була суто номі-

⁷ *Киевлянин*. 1908. № 247. 6 вересня. С. 2.

⁸ Там само. № 258. 17 вересня. С. 3.

⁹ Фердинанд I Кобург – болгарський монарх у 1887–1918 рр.

¹⁰ *Киевлянин*. 1908. № 253. 12 вересня. С. 2.

¹¹ Там само. № 265. 24 вересня. С. 2.

¹² Там само.

¹³ Там само. № 257. 16 вересня. С. 1–2; № 268. 27 вересня. С. 1; № 268. 28 вересня. С. 2.

¹⁴ Там само. № 253. 12 вересня. С. 2.

¹⁵ Там само. № 267. 26 вересня. С. 1; № 268. 27 вересня. С. 1.

нальною, але вже з метою продемонструвати беззмисловність рішення болгарського уряду проголосити незалежність.

Після газетного випуску за 23 вересня на шпальтах видання починає вимальовуватися ще один актор балканського конфлікту – Австро-Угорська імперія, а впевнена та безкомпромісна позиція болгарського уряду щодо проголошення незалежності князівства пов'язується з австро-угорським покровительством. Саме на цьому етапі з'являються чіткі натяки на несаможиттєвість зовнішньополітичних рішень Болгарії та їхнє інспірування Австро-Угорщиною: «...Фердинанд проводить багато часу в Австрії...»¹⁶, «...Тирновська¹⁷ виства...»¹⁸ тощо. У публікаціях «Киевлянина» починають активніше використовувати панславистські ідеологеми, протиставляючи Росію («історичну покровительську слов'ян»¹⁹) – Австрії («історичному ворогу слов'ян»²⁰). Болгарія тут постає лише в ролі «застрільника», який, діючи на користь Австро-Угорщини, «зраджує слов'янську справу», навіть не отримавши при цьому власної вигоди²¹. Прикметно, що водночас у газеті з'являється публікація з порівнянням військових спроможностей балканських країн, де вказується на слабкість болгарського війська порівняно з армією Османської імперії²². Паралельно з цим в газеті розміщувалися матеріали, де наголошувалося на ролі імперії Романових у здобутті Болгарією незалежності: «...Росія не може не бачити у відтворенні болгарського царства бажаного завершення історичної справи, як спадку її ж праці»²³. Остання цитата вочевидь є натяком на Російсько-турецьку війну 1877–1878 рр., одним із результатів якої було постання Болгарського князівства.

У такий спосіб, балканські події все серйозніше починають сприйматися газетою крізь призму російського імперського самопозиціонування та міжнародних інтересів цієї держави. На перший план виходять протиріччя великих держав у Балканському регіоні та можливі вигоди від перегляду Берлінського трактату. Зокрема перегляд умов доступу Росії до чорноморських проток. Наприкінці вересня – початку жовтня 1908 р. фокус уваги газети остаточно зміщується на більш широкі наслідки руйнування міжнародного status quo, і тема незалежності Болгарії відступає на другий план.

Загалом, у період активного висвітлення балканських подій осені 1908 р. можна побачити спробу газети «Киевлянин» сконструювати декілька абсолютно протилежних образів цієї країни. У першому образі перед читачем постає сильна та суверенна держава, спроможна вести рішучу зовнішню політику. Газета не один раз наголошувала на неможливості Болгарії, зокрема її монарха Фердинанда I, в намірах проголосити незалежність. У цьому образі Болгарське князівство готове кинути виклик своєму сюзерену – Османській імперії, а також не погоджуватися з позицією великих держав і відкидати їхні рекомендації щодо подальших дій. Другий образ демонструє абсолютно іншу Болгарію. Тут постає країна, яка в своїх зовнішньополітичних кроках керується не власними національними інтересами, а інтересами сусідньої держави – Австро-Угорщини. Проголошення болгарської незалежності в цьому образі описується як крок погоджений, ба навіть прямо інспірований Габсбургами задля досягнення їхніх зовнішньополітичних цілей. Причина постання двох амбівалентних образів вочевидь криється в протиріччі між традиційним для Росії співчутливим ставленням до слов'янських країн Балканського півострова, а також її тодішніми геополітичними пріоритетами, у конфлікт із якими почасти вступала болгарська зовнішня політика.

Отже, газета «Киевлянин» активно висвітлювала факт проголошення незалежності Болгарського князівства, а також безпосередньо пов'язані із цим події. Початкове стримане ставлення до перспективи незалежності країни змінюється констатацією неможливості повернення до status quo і спробою бачити перспективи в нових реаліях. Водночас у контексті висвітлення цієї події на шпальтах газети постає низка примітних аспектів сприйняття ключових учасників міжнародного конфлікту на Балканах. Болгарія могла сподіватися як на серйозне співчуття газети в умовах загострення стосунків із Османською імперією, так і на критику та повне несприйняття її зовнішньополітичних кроків на тлі того самого конфлікту. Така неоднозначність пояснюється декількома важливими моментами. З одного боку, в суспільній думці Російської імперії існував певний рівень приязності до балканських слов'ян, що поєднувався з антагонізмом стосовно Османської імперії. Для

¹⁶ *Киевлянин*. 1908. № 264. 23 сентября. С. 2.

¹⁷ Саме в місті Велико-Тирново 22 вересня 1908 р. князь Фердинанд I урочисто зачитав «Маніфест про незалежність Болгарії».

¹⁸ *Киевлянин*. 1908. № 267. 26 сентября. С. 1.

¹⁹ Там само. № 269. 28 сентября. С. 2.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само. № 267. 26 сентября. С. 2.

²³ Там само. С. 5.

консервативної газети «Киевлянин» цей чинник посилювався повним несприйняттям післяреволюційного молодотурецького уряду. Водночас політика Болгарії часто сприймалася крізь призму російських зовнішньополітичних інтересів, яким дії Болгарії могли завдати шкоди. Особливо це стає помітним у контексті можливої взаємодії Болгарії з Австро-Угорщиною – одним із головних конкурентів Російської імперії на Балканах.

Аналогічними чинниками пояснюється постання на сторінках газети «Киевлянин» двох цілковито протилежних образів Болгарського князівства: Болгарія тут може одночасно бути і в образі сильної держави, що обстоює власний суверенітет, і країни несамостійної, такої, що діє в якості провідника зовнішньополітичних інтересів Австро-Угорської імперії.

References

Burbyga, V. (1999). Rossijskaya pechat o putyakh resheniya makedonskoj problemy nakanune Balkanskikh vojn (1908–1912 gg.) [Russian press on ways to solve the Macedonian problem on the eve of the Balkan wars (1908–1912)]. Moscow, Russia.

Fedorov, D. (2021). Dmitrij Ivanovich Pikhno – redactor-izdatel gazety «Kievlyanin» (1879–1913 gg.) [Dmitry Ivanovich Pikhno – editor and publisher of the newspaper “Kievlyanin” (1879–1913)]. *Izvestiya Laboratorii drevnikh tekhnologij – News from the Laboratory of ancient technologies*, 4, P. 157–167. Irkutsk, Russia.

Gusev, N. (2020). Bolgariya, Serbiya i russkoe obshchestvo vo vremya Balkanskikh vojn 1912–1913 gg. [Bulgaria, Serbia, and Russian society during the Balkan wars of 1912–1913]. Moscow, Russia.

Mikolenko, D. (2003). Osveshhenie Vtoroj Balkanskoj vojny v Kharkovskij presse [Coverage of the Second Balkan war in the Kharkiv press]. *Vestnik mezhdunarodnogo slavyanskogo universiteta v Kharkove – Bulletin of the international Slavic university in Kharkiv*, 2, P. 33–37. Kharkiv, Ukraine.

Mikolenko, D. (2020). The proclamation of independence of Bulgaria on September 22, 1908 in the estimates of the historiography of the Russian Empire. *Bulgarian Historical Review*, 1–2, P. 146–158. Sofia, Bulgaria.

Mykolenko, D. (2019). Yak Ferdynand I Saksen-Koburh-Gotskiy stav frantsuzom? Osoblyvosti vysvitlennia diialnosti bolharskoho monarkha v istoriohrafii Rosiiskoi imperii [How did Ferdinand I of Saxe-Coburg-Gotha become a Frenchman? Features of the coverage of the Bulgarian monarch's activities in the historiography of the Russian Empire]. *Universum Historiae et Archeologiae*, 2 (27), P. 223–232. Dnipro, Ukraine.

Хижняк Ігор Анатолійович – аспірант Харківського національного університету ім. В. Каразіна (майдан Свободи, 4, Харків, Україна).

Khyzhniak Ihor – PhD student at V. Karazin Kharkiv national university, (4 Svobody square, Kharkiv, Ukraine).

E-mail: kurtkacobeina@gmail.com

Дата подання: 24 лютого 2025 р.

Дата затвердження до друку: 27 липня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Хижняк, І. Проголошення незалежності Болгарії в публікаціях газети «Киевлянин». *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 17–21. DOI: 10.58407/litopis.250402.

Цитування за стандартом APA

Khyzhniak, I. (2025). Proholoshennia nezalezhnosti Bolharii v publikatsiakh hazety «Kievlyanyn» [The proclamation of Bulgaria's independence in assessments of the newspaper “Kievlyanin”]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 17–21. DOI: 10.58407/litopis.250402.

Ольга Кашаба, Олег Тавшунський, Ірина Щербина

●

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ САМОВИЗНАЧЕННЯ НА ПРИКЛАДІ РЕФЕРЕНДУМІВ В АВСТРІЇ (1919–1921 рр.)

●

APPLICATION OF THE PRINCIPLE OF SELF-DETERMINATION ON THE EXAMPLE OF REFERENDUMS IN AUSTRIA (1919–1921)

DOI: 10.58407/litopis.250403

© О. Кашаба, О. Тавшунський, І. Щербина, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0616-145X>, <https://orcid.org/0000-0003-3265-9320>,
<https://orcid.org/0000-0003-3007-2446>

Мета статті: розглянути досвід проведення референдумів як засобу мирного врегулювання територіальних і міжетнічних конфліктів у післявоєнній Європі на прикладах Форарльбергу (1919), Каринтії (1920) та Шопрона (1921); визначити особливості врегулювання міжнародних конфліктів шляхом проведення референдуму.

Використані як загальнонаукові **методи:** аналіз, синтез, опис, пояснення тощо, – так і спеціальні, зокрема історико-порівняльний та історико-системний.

Наукова новизна. Проаналізовано політичні, економічні та етнокультурні передумови ініціювання плебісцитів, хід голосування та реакцію міжнародної спільноти. Особлива увага приділена впливу міжнародних договорів (Сен-Жерменського, Тріанонського) та участі великих держав у формуванні нової політичної карти Європи. Висвітлено роль місцевих ініціатив, державної політики та міжнародного моніторингу в забезпеченні легітимності референдумів.

Висновки. Випадки Форарльбергу, Каринтії та Шопрона демонструють різні підходи до реалізації права народів на самовизначення залежно від політичного контексту, участі міжнародної спільноти та внутрішньої стабільності держав. Досвід розглянутих плебісцитів засвідчує, що за умов прозорості, політичної волі та міжнародної підтримки референдум може стати ефективним інструментом для запобігання конфліктам і стабілізації ситуації в регіоні.

Ключові слова: принцип самовизначення, референдум, Австрія, Форарльберг, Каринтія, Шопрон.

●

The purpose of the publication: to consider the experience of holding referendums as a means of peaceful settlement of territorial and interethnic conflicts in post-war Europe using the examples of Vorarlberg (1919), Carinthia (1920) and Sopron (1921); to identify features of the settlement of international conflicts through a referendum.

Both general scientific **methods** were used: analysis, synthesis, description, explanation, etc., and special ones, in particular historical-comparative and historical-systemic.

The scientific novelty. The political, economic and ethnocultural prerequisites for initiating plebiscites, the course of voting and the reaction of the international community are analyzed. Special attention is paid to the influence of international treaties (Saint-Germain, Trianon) and the participation of major powers in shaping the new political map of Europe. The role of local initiatives, state policy and international monitoring in ensuring the legitimacy of referendums is highlighted.

Conclusions. The cases of Vorarlberg, Carinthia and Sopron demonstrate different approaches to the implementation of the right of peoples to self-determination, depending on the political context, the involvement of the international community and the internal stability of the states. The experience of the considered plebiscites shows that, under conditions of transparency, political will and international support, a referendum can become an effective tool for preventing conflicts and stabilizing the situation in the region.

Key words: principle of self-determination, referendum, Austria, Vorarlberg, Carinthia, Sopron.

Конфлікти на етнічному ґрунті є одними з найбільш складних для врегулювання, а війни тривалий час були чи не найпоширенішим їх вирішенням. Проте Перша світова війна з її численними жертвами та небаченою жорстокістю надала новий імпульс миротворчим

зусиллям, направленим на вироблення дипломатичних шляхів вирішення такого роду конфліктів у майбутньому.

Одним із головних принципів, що використовувалися на останньому етапі війни, був принцип, проголошений В. Вільсоном щодо права народів поліетнічних імперій на самовизначення; однією з таких була Австро-Угорщина. Проте реальні умови, пов'язані з історичними обставинами, призвели до того, що населення цієї імперії було сильно перемішано. Звичною була ситуація, коли в містах переважали представники одного народу, а в сільській окрузі – іншого, тож, коли потрібно було визначити кордони нових держав, виникли суттєві труднощі¹.

Зважаючи на те, що міжнаціональні конфлікти тривають досі, у цьому дослідженні ми спробували розібратися в тому, як позитивний досвід референдуму може бути врахований для вирішення подібних конфліктів. Для цього потрібно було провести реконструкцію подій, пов'язаних із конфліктною ситуацією, її розвитком та вирішенням шляхом референдуму. Порівняти референдуми у Форарльберзі, Каринтії та Еденбургу, що проходили після завершення Першої світової війни, визначити особливості врегулювання міжнародних конфліктів шляхом проведення референдумів.

У дослідженні використовувалися як загальнонаукові методи: аналіз, синтез, опис, пояснення тощо, – так і спеціальні, зокрема історико-порівняльний та історико-системний.

Після Першої світової війни політична карта Європи зазнала радикальних змін. Розпад Австро-Угорської імперії в 1918 р. призвів до утворення низки нових держав і перегляду державних кордонів. У цих умовах населення окремих регіонів колишньої імперії шукало нові політичні орієнтири, сподіваючись на краще майбутнє. Одним із таких прикладів стала провінція Форарльберг на заході Австрії, яка в 1919 р. провела референдум щодо можливого приєднання до Швейцарії².

Форарльберг межує зі Швейцарією, Ліхтенштейном і Німеччиною. До 1918 р. регіон входив до складу Австро-Угорської імперії як частина Тірольського графства, хоча мав певну адміністративну автономію³.

Після завершення Першої світової війни в листопаді 1918 р. імперія Габсбургів припинила існування. На її уламках постала низка нових держав і республік, серед яких – Німецька Австрія (Deutschösterreich), яка згодом стала Республікою Австрія. У Форарльбергу також проголосили незалежність 3 листопада 1918 р., щоправда у межах Німецької Австрії⁴. Більшість австрійських земель наприкінці 1918 р. опинилися в тяжкому економічному становищі, до того ж нова держава зазнавала територіальних втрат через Версальську систему договорів.

Форарльберг, віддалений від центральних регіонів Австрії, мав більше культурних, економічних і географічних зв'язків зі Швейцарією. Місцеве населення шукало шляхів стабілізації свого становища, ідея приєднання до нейтральної, стабільної та економічно сильної Швейцарії набула популярності.

У місцевих газетах на початку листопада 1918 р. з'явилися публікації, в яких зазначалося про існування петиції про включення Форарльбергу до складу Швейцарії⁵. 23 листопада в містечку Лустенау на кордоні зі Швейцарією на заклик Werbeausschusses (комітету пропаганди) відбулися збори, на які зійшло близько 1300 осіб. Головним спікером та організатором був місцевий учитель Фердинанд Райдман, який виступив з доповіддю «Чому Форарльберг має шукати союзу зі Швейцарією»⁶. Були виступи як за, так і проти такого союзу, але в цілому ідея була сприйнята доволі тепло. Втім консервативне видання *Volksblatt* закликала до витримки, адже для вирішення цього питання потрібно було враховувати не лише думку форарльбержців, але й позицію Швейцарії та Союзних держав⁷.

Деякий час на сторінках місцевої преси продовжувалася дискусія з приводу майбутнього Форарльбергу, однак із початком Паризької мирної конференції це питання потрібно було перевести в практичну площину.

1 березня 1919 р. комітет пропаганди подав місцевому губернатору Отто Ендеру петицію, підписану 70% місцевих виборців, щодо бажання населення приєднатися до Швейца-

¹ Venken M. The dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy: border making and its consequences. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. 2020. Vol. 27. Is. 6. P. 698–699.

² Koller C. «...der Wiener Judenstaat, von dem wir uns unter allen Umständen trennen wollen»: die Vorarlberger Anschlussbewegung an die Schweiz. In: Konrad H., Maderthaler W. ...der Rest ist Österreich: das Werden der Ersten Republik. Wien: Gerold Verlag, 2008. P. 83–102.

³ Wambaugh S. Plebiscites since the World War: with a collection of official documents. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1933. Vol. I. P. 513.

⁴ Cohen H. The Vorarlberg question 1918–1921: The failure of the movement for union with Switzerland. Doctor's thesis. Cambridge: Cambridge University, 1975. P. 45.

⁵ *Vorarlberger Landes-Zeitung*. 7 november 1919. P. 2; *Vorarlberger Volksblatt*. 9 november 1919. P. 2.

⁶ Cohen H. The Vorarlberg question... P. 33.

⁷ *Vorarlberger Volksblatt*. 24 november 1919. P. 3.

рії. 7 березня Ландесрат (місцевий уряд) узяв до відома цю петицію й офіційно перебрав на себе керування кампанією щодо реалізації бажання форарльбержців. Комітет з пропаганди просив вирішити це питання до підписання попередньої мирної угоди між Австрією та Союзними державами. Для того, щоб уряд Швейцарії міг виробити позицію з питання Форарльбергу та почати перемовини, пропонувалося провести референдум щодо майбутнього цієї землі⁸.

Тож однією з головних причин ініціювання референдуму у Форарльберзі можна вважати післявоєнну економічну кризу в Австрії на противагу багатшій та нейтральній Швейцарії з її стабільною економікою, а також географічно-культурну близькість форарльбержців зі Швейцарією. Вони говорили швейцарськими діалектами німецької мови, мали подібні культурні традиції, а спочатку та соціальні контакти зі Швейцарією існували ще до війни. У багатьох форарльбержців були родинні зв'язки в сусідніх швейцарських кантонах, особливо в Санкт-Галлені та Граубюндені⁹. Політична нестабільність в Австрії та невизначеність Відня щодо майбутнього держави також сприяли відцентровим тенденціям у віддалених регіонах, одним із яких був Форарльберг.

Ініціаторами плебісциту у Форарльберзі виступили громадські активісти та представники місцевого самоврядування, тобто референдум проводився за народною ініціативою. За задумом організаторів, спочатку вирішувалося питання про початок перемовин про входження Форарльбергу до Швейцарського союзу, а після узгодження всіх формальностей мав пройти референдум щодо приєднання до Швейцарії. У голосуванні, яке відбулося 11 травня 1919 р., явка склала близько 87% населення¹⁰.

Згідно з офіційними даними, за початок перемовин про приєднання до Швейцарії проголосували понад 80% учасників голосування, що було однозначним сигналом про бажання населення регіону змінити державну належність¹¹. Постало питання про можливість визнання результатів цього референдуму Австрією, Швейцарією та міжнародним товариством.

Попри симпатію до форарльбержців, швейцарська влада зайняла обережну позицію. Лише один із семи федеральних канцлерів, Фелікс-Луї Калондер, лобював включення Форарльбергу до складу конфедерації, але переконати Бундесрат йому не вдалося. Головною причиною вагань Берну була потенційна загроза дестабілізації внутрішнього федеративного балансу, адже включення нового кантону з майже повністю католицьким населенням могло змінити релігійно-політичний баланс країни. Крім того, були побоювання втягнення Швейцарії до міжнародного конфлікту через Форарльберг¹². Тим не менш за приватною ініціативою було створено комітет «За Форарльберг», який активно співробітничав як із парламентаріями, так і з журналістами й усіма прихильниками ідеї аншлюсу з Форарльбергом. Представники комітету збирали гроші та речі, які передавали через кордон, а також підтримували зв'язок з місцевим комітетом пропаганди, постачаючи продукцію про Швейцарію (прапори, мапи, книги тощо)¹³. Офіційна позиція Берну щодо питання Форарльбергу була сформована лише в листопаді 1919 р. і полягала в тому, що це – внутрішнє питання Австрії, в яке Швейцарія втручатися не збирається¹⁴.

Австрійський уряд не визнав права на самовизначення за Форарльбергом, а голова уряду К. Реннер доклав чималих зусиль для того, щоб затягнути й відкласти розгляд цього питання¹⁵.

Відтак воно так і не було офіційно винесено на розгляд Паризької мирної конференції, яка закріпила Форарльберг за Австрією, уклавши восени 1919 р. Сен-Жерменський договір. На цьому питанні про аншлюс регіону зі Швейцарією мало бути де-факто закрито, хоча залишалася ще можливість апеляції до Ліги Націй.

У подальшому уряди країн Антанти, зокрема Франція, виступили категорично проти приєднання Форарльбергу до Швейцарії. Вони вважали, що це створить небезпечний прецедент зміни кордонів у післявоєнній Європі, зокрема в умовах, коли Австрія й так втратила значні території, і не бажали її подальшого послаблення¹⁶.

⁸ Cohen H. The Vorarlberg question ... P. 69.

⁹ Wambaugh S. Plebiscites since the World War... Vol. I. P. 513.

¹⁰ Ibid. Vol. II. P. 541.

¹¹ *Vorarlberger Tagblatt*. 14 may 1919. P. 3.

¹² Burmeister K. Vorarlberg. *Historische Lexikon der Schweiz*. URL: <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/007141/2013-07-30/>.

¹³ Cohen H. The Vorarlberg question... P. 254–255.

¹⁴ Ibid. P. 186.

¹⁵ Koller C. «...der Wiener Judenstaat, von dem wir uns unter allen Umständen trennen wollen»: die Vorarlberger Anschlussbewegung an die Schweiz. S. 83–102.

¹⁶ Wambaugh S. Plebiscites since the World War... Vol. I. P. 514.

Хоча референдум не мав практичних наслідків у короткостроковій перспективі, він став важливим етапом у самоусвідомленні форарльбержців, а сама подія залишила слід у регіональній політиці й культурній пам'яті.

Після 1919 р. центральна влада Австрії намагалася посилити децентралізацію, щоб утримати окремі регіони, зокрема Форарльберг, у складі республіки. Прийнята у 1920 р. конституція Австрії містила в переліку австрійських земель і Форарльберг.

Незважаючи на формальну відмову в приєднанні, економічне та культурне співробітництво між Форарльбергом і швейцарськими кантонами також значно активізувалося. Ідея «швейцарського вибору» залишалася популярною в політичній риториці краю деякий час, але після підписання Женевських протоколів 1922 р. і часткової стабілізації в Австрії втратила суттєве значення¹⁷.

Сьогодні референдум 1919 р. сприймається як історичний курйоз, але також як символ демократичної ініціативи на місцевому рівні. Хоча ідея приєднання до Швейцарії більше не є актуальною, багато форарльбержців із гордістю згадують про цю ініціативу як про вияв волі народу в складний період історії. Культурні, економічні та соціальні зв'язки зі Швейцарією й далі залишаються міцними, особливо у сфері транскордонного співробітництва¹⁸.

Отже, референдум у Форарльберзі 1919 р. був унікальним випадком демократичного волевиявлення в умовах геополітичної турбулентності. Хоча він не призвів до зміни державної належності, подія має важливе історичне значення як приклад прагнення до самовизначення, стабільності та демократичних цінностей.

Цей референдум нагадує, що місцеві ініціативи, навіть у невеликих регіонах, можуть стати важливими сигналами про глибші суспільні настрої та потреби. Він також свідчить про складність післявоєнного врегулювання та обмеження, які накладають міжнародні політичні угоди на реалізацію права народів на самовизначення.

На відміну від Форарльбергу, у Каринтії та Бургенланді не обійшлося без застосування зброї, але доволі швидко ситуація була врегульована дипломатичними зусиллями, які також передбачали проведення референдумів на спірних територіях. Референдум у Каринтії є, за загальною оцінкою дослідників, чи не найбільш успішним способом врегулювання конфлікту між Республікою Австрія та Королівством сербів, хорватів і словенців (КСХС).

Каринтія належала Священній Римській імперії з раннього Середньовіччя. У рамках цієї імперії вона століттями була невід'ємною частиною спадкових земель Габсбургів (правляча династія в Священній Римській імперії та Австро-Угорщині), однак значну частину населення складали словенці. Австрія як правонаступниця імперії прагнула зберегти свій суверенітет над суміжною територією німецьких поселень у королівствах та провінціях, які досі були представлені в Імперській раді (Рейхсраті). У випадку Каринтії принцип збереження цілісності існуючих територій був на користь Австрійської республіки¹⁹. Однак, унаслідок розпаду Австро-Угорщини було утворено Королівство сербів, хорватів і словенців, яке також претендувало на територію Каринтії, апелюючи до мовної та етнічної близькості з місцевими словенцями.

Рудольф Майстер, який був командувачем австро-угорських військ у Південній Штирії, виявив свої югослов'янські амбіції й за підтримки словенських загонів захопив владу в ряді міст. У відповідь провінційна рада Каринтії 5 грудня 1918 р. вирішила перейти до збройного спротиву. Конфлікт загострився і розгортався з перемінним успіхом, поки в ситуацію не втрутилися країни Антанти²⁰.

На Паризькій мирній конференції питання кордону в Каринтії та Штирії спочатку розглядалося разом, але в подальшому було розділено, і якщо Південна Штирія була в односторонньому порядку передана КСХС, щодо долі Каринтії було вирішено вдатися до референдуму. Двозначність ситуації в Каринтії також підтвердили висновки міжнародних експертів, які були направлені в регіон²¹. Суттєву підтримку позиціям Німецької Австрії в регіоні також надавала делегація Італії, яка прагнула послабити позиції КСХС²². Остаточне рішення про референдум було прийнято 12 травня 1919 р. на Раді Десяти на мирній конференції в Парижі, тобто наступного дня після референдуму у Форарльбергу. Варто зазначити, що саме втручання міжнародної спільноти, фактично США, Великої Британії,

¹⁷ Melichar P. Die Vorarlberger Frage, die es nie gab? *Thema Vorarlberg*. URL: <https://themavorarlberg.at/gesellschaft/die-vorarlberger-frage-die-es-nie-gab>.

¹⁸ Burmeister K. Vorarlberg...

¹⁹ Thaler P. Principles and politics: Flensburg and Klagenfurt in the Plebiscites of 1920. Post-World War one plebiscites and their legacies. Exploring the right of self-determination. Budapest–Vienna–New York: Central European University Press, 2024. P. 88.

²⁰ Vink M. Self-determination along the Austrian frontier, 1918–1920: case studies of German Bohemia, Vorarlberg, and Carinthia. Master's thesis. Wellington: Victoria University, 2013. P. 77–78.

²¹ Thaler P. Principles and politics... P. 90.

²² Vink M. Self-determination along the Austrian frontier... P. 80.

Франції, Італії та Японії зупинило ескалацію конфлікту в Каринтії. До проведення референдуму в Каринтії мала бути встановлена демілітаризована зона, а югославські війська виведені²³.

Великого значення набули територія, час і процедура проведення референдуму, який мав відбуватися при міжнародному моніторингу та в першу чергу захистити безпосередні інтереси місцевого населення.

Оскільки більшість м. Клагенфурта (головне місто Каринтії) становили німці, результати голосування яких не важко було передбачити, територію, на якій мав відбуватися референдум, поділили на дві зони: південну, де переважало словенське населення, та північну з Клагенфуртом. Остаточна процедура проведення референдуму була закріплена в ст. 49–50 Сен-Жерменського мирного договору. У першій, південній зоні плебісцит мав відбутися протягом трьох місяців. Якщо зона 1 проголосує за КСХС, друга північна зона проведе свій власний референдум протягом трьох тижнів – така послідовність була обґрунтована прагненням уникнути тиску на словенське населення. Якщо перша зона проголосує за Австрію, подальший референдум не буде проведено²⁴.

Представники комісії з проведення референдуму прибули в Клагенфурт 21 липня 1920 р. і енергійно взялися до роботи, намагаючись повернути порядок та спокій в Каринтію. Зокрема була висунута вимога вивести війська з території проведення референдуму принаймні за місяць до голосування і, не зважаючи на певний супротив, югославські війська були виведені в першій половині вересня 1920 р. Також на вимогу комісії в регіон були направлені додаткові війська з Італії, Франції та Британії для підтримки безпеки і правопорядку на час проведення референдуму²⁵.

Ці заходи суттєво покращили ситуацію в зоні проведення опитування, хоча деякі порушення все ж були відзначені, наприклад, активна пропаганда велася з обох боків.

10 жовтня 1920 р. референдум відбувся, і 59,04 відсотка виборців (якщо виявилася неочікувано високою – близько 96%) у південній зоні обрали Австрію, відповідно на півночі голосування не проводилося, а вся територія, на якій мало проходити опитування, залишилася під суверенітетом Австрії. І югославський, і австрійський представники в Комісії з проведення референдуму визнали ці результати, зазначивши відсутність порушень у день проведення²⁶.

Отже, підрахунок голосів засвідчив, що значна частина словенців проголосувала за збереження території у складі Австрії, у супереччю очікуванню КСХС та деяких експертів, які пов'язували можливі результати голосування з етнічним складом населення.

Можна стверджувати, що для прийняття референдуму як дієвого механізму вирішення міжнаціонального конфлікту важливе своєчасне втручання міжнародної спільноти для відвернення ескалації конфлікту, урахування інтересів місцевого населення та аргументів конфліктуючих сторін, зокрема під час визначення процедури проведення референдуму, важливості процедурних рішень для визначення та визнання результатів референдуму.

Дещо інакше розгорталися події на кордоні Австрії та Угорщини. За Сен-Жерменським мирним договором Австрія мала отримати територію Німецької Західної Угорщини (Бургенланд), однак ця територія знаходилася під повним контролем Угорщини, делегація якої не була представлена на Паризькій мирній конференції на час підписання договору. У самій Угорщині в 1919 р. була проголошена радянська республіка, влада якої сподівалася укласти мирну угоду з країнами Антанти на більш вигідних умовах. З огляду на ці обставини, встановити ефективний контроль за територією Бургенланду Австрія була не спроможна²⁷.

Однак перехід Бургенланду до Австрії був підтверджений і в Трианонському договорі 1920 р. з Угорщиною, яка втратила понад дві третини своєї території та значну частину населення. Проте територія Бургенланду, на відміну від інших, не була окупована й мала відійти Австрії, яка, як і Угорщина, перебувала в стані переможених. У результаті, не зважаючи на підписану мирну угоду, Будапешт робив усе можливе, щоб утримати ці території під своїм контролем. Тим паче, що на території, що мала відійти до Австрії, проживали й угорці – у м. Еденбург (угор. Шопрон) вони склали майже половину населення²⁸.

²³ Vink M. Self-determination along the Austrian frontier... P. 82.

²⁴ Treaty of peace between the allied and associated powers and Austria (St. Germain-en-Laye, 10 September 1919). *Australasian Legal Information Institute*. URL: <https://www.austlii.edu.au/au/other/dfat/treaties/1920/3.html>.

²⁵ Vink M. Self-determination along the Austrian frontier... P. 90–92.

²⁶ Ibid. P. 93.

²⁷ Rásky B. Fabricating a border: The Sopron plebiscite of 1921 and the delineation of Burgenland. *Post-World War one plebiscites and their legacies. Exploring the right of self-determination*. Budapest–Vienna–New York: Central European University Press, 2024. P. 128.

²⁸ Székely T. The agony of historic Western Hungary and the birth of Burgenland (1914–1921). *Studies on national movements*. 2020. Vol. 6 (1). P. 24; Vares M. The question of Western Hungary/Burgenland 1918–1923. Doctor's thesis. Jyväskylä, 2008. P. 269.

Еденбург мав багату історію, тісно пов'язану з обома країнами, та був культурним і економічним центром прикордонного регіону. Рішення міжнародної спільноти спричинило значне невдоволення місцевого населення, яке відчувало сильні культурні, історичні та політичні зв'язки з Угорщиною. Для багатьох угорців Шопрон був не просто містом, а символом національної ідентичності та історичної спадщини, тому питання про державну належність цього регіону викликало гострі суперечки.

Лише після ратифікації в липні 1921 р. Тріанонського договору Будапешт почав виводити угорські війська з Бургенланду, але влада не перейшла до австрійців автоматично, а залишилася в руках місцевих збройних формувань Пала Пронаї, які зупинили просування австрійських жандармів. До того ж, 4 жовтня в Бургенланді було проголошено незалежну республіку Лайтабаншаг, що ще більш ускладнило для Австрії та Угорщини врегулювання прикордонного питання²⁹.

З пропозицією посередництва вкотре виступила Італія, яка намагалася посилити свої позиції на противагу країнам Малої Антанти. У результаті почалися перемовини у Венеції, які загалом підтвердили положення Сен-Жерменського та Тріанонського договорів, хоча на території Шопрону та прилеглих сіл було вирішено провести референдум з метою визначити, чи хочуть мешканці залишитися у складі Угорщини, чи приєднатися до Австрії³⁰.

Варіант із передачею Бургенланду Австрії за винятком Шопрона з округом пропонувався делегаціями Угорщини й раніше, але знадобилися три роки та кілька невдалих спроб австрійських жандармів просунути вглиб регіону, поки не було досягнуто компромісне рішення. Ряд дослідників вважають, що, погоджуючись урешті-решт на проведення референдуму, австрійська влада фактично визнала Шопрон за Угорщиною, а сам референдум був потрібен австрійському уряду лише для збереження обличчя³¹.

Треба погодитися, що частково так воно й було, хоча до самого референдуму Австрія намагалася схилити виборців на свою сторону, використовуючи як досвід референдуму в Каринтії, так і багатьох місцевих проавстрійських налаштованих активістів, наголошуючи на економічних вигодах і культурній спорідненості з Австрією. Місцеві проугорські політики та громадські діячі також активно агітували за збереження міста в межах Угорщини³².

Як і в Каринтії, передбачалося проведення референдуму у двох зонах, але спочатку в місті Шопрон, а потім у сільській окрузі. Також, на відміну від референдуму в Каринтії, ураховувалися загальні результати голосування. Для підготовки референдуму було створено спеціальні комісії, які займалися реєстрацією виборців, інформуванням населення та організацією виборчого процесу³³. Важливою складовою стало забезпечення прозорості та чесності голосування, адже політична напруга в регіоні була дуже високою.

Варто зазначити, що, на відміну від референдуму в Каринтії, організація волевиявлення в Шопроні відбувалася дуже поспішно, добитися повного нейтралітету зони проведення голосування так і не вдалося, як і гарантувати безпеку місцевому населенню. Також у представників Австрії були зауваження й до складених списків виборців, однак усі пропозиції, зокрема надати більше часу для уточнення списків, були проігноровані. Тож Австрія відкликала своїх спостерігачів напередодні проведення референдуму. Усе це в подальшому дало привід сумніватися в легітимності його результатів³⁴.

Голосування відбулося у визначений термін в грудні 1921 р. і пройшло відносно спокійно, без значних інцидентів. Виборчі дільниці були розташовані в усіх основних населених пунктах регіону, що дало можливість більшості жителів узяти участь у волевиявленні. Процес підрахунку голосів здійснювався з дотриманням міжнародних стандартів того часу, а спостерігачі від Ліги Націй контролювали чесність виборів.

За офіційними даними, понад 65% виборців проголосували за залишення Шопрона у складі Угорщини, у той час як близько 35% підтримали приєднання до Австрії. Результати свідчили про чітке бажання більшості населення зберегти політичну та культурну єдність з Угорщиною всупереч етнічному складу населення, де переважали німці³⁵.

Цей результат мав ключове значення для подальшої політичної ситуації в регіоні, оскільки став підставою для міжнародного визнання кордонів і запобіг конфлікту між

²⁹ Székely T. The agony of historic Western Hungary... P. 26–27.

³⁰ Protocol between Austria and Hungary and additional article on the settlement of the question of Western Hungary, signed in Venice, 13 October 1921. *UN Archives Geneva*. URL: <https://archives.ungeneva.org/no-254-protocole-entre-lautriche-et-la-hongrie-et-article-additionnel-relatif-au-reglement-de-la-question-de-la-hongrie-occidentale-signe-a-venise-le-13-octobre-1921-presente-par-le-gouvernement-dautriche-enregistre-le-4-avril-1922-rec>.

³¹ Rásky B. Fabricating a border... P. 133.

³² Ibid.

³³ Protocol between Austria and Hungary...

³⁴ Rásky B. Fabricating a border... P. 134.

³⁵ Székely T. The agony of historic Western Hungary... P. 29.

Австрією та Угорщиною, хоча, у порівнянні з референдумом у Каринтії, австрійська сторона та спостерігачі відзначали певні порушення в підготовці та проведенні референдуму. Але, як зазначали представники Італії, цей референдум вони розглядали скоріш як формальну підставу для передачі Шопрону з округою Угорщині. Австрійці, незважаючи на заявлені протести, також визнали результати референдуму³⁶.

Подальший розвиток подій призвів до передачі наступного року ще частини сіл Угорщині, бо боротьба за повернення в цих селах продовжувалася, незважаючи на суттєвий тиск з боку австрійської влади³⁷. Це також можна розглядати як додаткове підтвердження справедливих результатів голосування в Шопроні.

Референдум у Шопроні став черговим прикладом мирного вирішення територіальних суперечок у післявоєнній Європі. Він підтвердив право народів на самовизначення й показав, що мирні механізми можуть бути ефективними навіть за напружених геополітичних умов, фактично це був суттєвий перегляд положень Сен-Жерменського та Тріанонського договорів. Можемо згадати, що за інших обставин Форарльбергу було в цьому відмовлено.

Для Угорщини це був важливий політичний успіх, який допоміг зберегти частину втраченої території та підтримати національну єдність у період кризи. Австрія, визнавши результати референдуму, змогла зосередитися на стабілізації внутрішньополітичної ситуації та розвитку інших регіонів.

Окрім політичних наслідків, референдум вплинув і на соціокультурне життя Шопрона та прилеглих районів. Збереження міста у складі Угорщини дозволило підтримати традиції, мову та культурні зв'язки, що формувалися століттями. Місцеві школи, церкви і культурні установи продовжували функціонувати у звичному режимі, що сприяло соціальній стабільності та зміцненню місцевої ідентичності.

З часом Шопрон став важливим містом прикордонного співробітництва між Угорщиною та Австрією. Після розпаду соціалістичних режимів у Центральній Європі в 1990-х рр. місто перетворилося на центр транскордонного співробітництва, туризму та культурного обміну.

Референдум 1921 р. залишається історичною подією, що демонструє важливість народного волевиявлення у формуванні кордонів і сприяє миру в регіоні. Він показав, що навіть у складних політичних обставинах можливе мирне вирішення територіальних спорів на основі волевиявлення місцевого населення. Результати голосування допомогли уникнути збройного конфлікту та закріпити стабільність у регіоні.

Проведене дослідження показує, що референдуми як форма мирного врегулювання міжетнічних і територіальних конфліктів у післявоєнній Європі виявилися ефективними інструментами в окремих історичних випадках. Зокрема, приклади Форарльбергу, Каринтії та Шопрона демонструють різні підходи до реалізації права народів на самовизначення, залежно від політичного контексту, участі міжнародної спільноти та внутрішньої стабільності держав.

Референдум у Форарльберзі (1919), хоча не призвів до змін державної приналежності, став важливим прикладом громадянської ініціативи в умовах геополітичної невизначеності. Він продемонстрував прагнення населення до стабільності та економічної безпеки, але зазнав поразки через міжнародний спротив та інтереси великих держав.

Референдум у Каринтії (1920) вважається одним із найуспішніших прикладів урегулювання територіального конфлікту. Завдяки втручання Антанти, прозорій процедурі й урахуванню інтересів обох сторін вдалося запобігти подальшому загостренню та зберегти мир.

Референдум у Шопроні (1921) підтвердив ефективність народного волевиявлення навіть у складних умовах, хоча супроводжувався політичною напругою. Його результати допомогли стабілізувати ситуацію в регіоні та закріпити нові кордони.

Загалом, можна стверджувати, що референдуми мають потенціал бути дієвим інструментом вирішення конфліктів, якщо вони проходять у межах чітких правових процедур, під міжнародним наглядом та із забезпеченням участі всіх зацікавлених сторін. Досвід міжвоєнної Європи доводить, що мирне врегулювання можливе навіть у найскладніших обставинах – за умови політичної волі, дотримання демократичних принципів та міжнародної підтримки.

References

Koller, C. (2008). «... der Wiener Judenstaat, von dem wir uns unter allen Umständen trennen wollen»: die Vorarlberger Anschlussbewegung an die Schweiz [... the Viennese Jewish state, from which we want

³⁶ Vares M. The question of Western Hungary/Burgenland... P. 273–274.

³⁷ Ibid. P. 286.

to separate ourselves under all circumstances»: the Vorarlberg Anschluss movement to Switzerland]. In: Konrad, H; Maderthaner, W. ... der Rest ist Österreich: das Werden der Ersten Republik [... the rest is Austria: the emergence of the First Republic]. P. 83–102. Vienna, Austria.

Rásky, B. (2024). Fabricating a Border: The Sopron Plebiscite of 1921 and the Delineation of Burgenland. In S. Bober (Ed.), *Post-World War One Plebiscites and Their Legacies: Exploring the Right of Self-Determination*, P. 126–149. Budapest, Hungary.

Székely, T. (2020) The agony of historic Western Hungary and the birth of Burgenland (1914–1921). *Studies on national movements*, 6 (1), P. 38.

Thaler, P. (2024). Principles and Politics: Flensburg and Klagenfurt in the Plebiscites of 1920. In S. Bober (Ed.), *Post-World War One Plebiscites and Their Legacies: Exploring the Right of Self-Determination*, P. 74–94. Budapest, Hungary.

Vares, M. (2008) The question of Western Hungary/Burgenland 1918–1923. Jyväskylä, Finland.

Venken, M. (2020). The dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy: border making and its consequences. *European review of history: Revue Européenne d'histoire*, 27 (6), P. 697–708.

Vink, M. (2013). Self-determination along the Austrian Frontier, 1918–1920: case studies of German Bohemia, Vorarlberg, and Carinthia. Wellington, New Zealand.

Кашаба Ольга Юрївна – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету ім. В. Каразіна (вул. Університетська, 16, м. Харків, 61003, Україна).

Kashaba Olga – candidate of historical sciences, docent at V. Karazin Kharkiv national university (16 Universytetska str., Kharkiv, 61003 Ukraine).

E-mail: olga.kashaba@karazin.ua

Тавшунський Олег Михайлович – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (вул. Університетська, 16, м. Харків, 61003, Україна)

Tavshunskiyi Oleg – candidate of historical sciences, docent at V. Karazin Kharkiv national university (16 Universytetska str., Kharkiv, 61003 Ukraine).

E-mail: Oleg.Tavshunskiy@karazin.ua

Щербина Ірина Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (вул. Університетська, 16, м. Харків, 61003, Україна)

Shcherbyna Iryna – candidate of historical sciences, docent at V. Karazin Kharkiv national university (16 Universytetska str., Kharkiv, 61003 Ukraine).

E-mail: iryna.shcherbyna@karazin.ua

Дата подання: 15 квітня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 5 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кашаба, О., Тавшунський, О., Щербина, І. Застосування принципу самовизначення на прикладі референдумів в Австрії (1919–1921 рр.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 22–29. DOI: 10.58407/litopis.250403.

Цитування за стандартом APA

Kashaba, O., Tavshunskiy, O., Shcherbyna, I. (2025). Zastosuvannya pryntsypu samovyznachennia na prykladi referendumiv v Avstrii (1919–1921) [Application of the principle of self-determination on the example of referendums in Austria (1919–1921)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 22–29. DOI: 10.58407/litopis.250403.

Олександр Вітюк

РОЗБУДОВА
ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
у 1994–1996 рр.

DEVELOPMENT
OF THE STATE MIGRATION SERVICE AUTHORITIES OF UKRAINE
in 1994–1996

DOI: 10.58407/litopis.250404

© О. Вітюк, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1749-507X>

Метою статті є аналіз на основі джерел процесу інституційного розвитку державних органів міграційної служби України у 1994–1996 рр., проблемних аспектів їх функціонування в контексті реалізації державної міграційної політики, з огляду на малодосліджений історичний етап у науковому дискурсі, у межах становлення міграційної політики нашої держави. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, наукової об'єктивності та систематичності, що дало можливість неупереджено з'ясувати логічні зміни в історичному процесі визначеного дослідження. **Методи дослідження:** загальнонаукові (історичний, логічний) і спеціальні (історико-порівняльний, історико-генетичний, предметно-хронологічний, ретроспективний). **Наукова новизна** дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу процесу розвитку державних органів міграційної служби України у 1994–1996 рр., введено в науковий обіг нові документальні джерела, що відображають зміни у їх функціональній діяльності. **Висновки:** аналіз джерельної бази дозволив реконструювати процес розбудови державних органів міграційної служби України у 1994–1996 рр., визначити їхні функціональні компетенції та ідентифікувати ключові проблеми, що виникали під час формування та реалізації національної міграційної політики.

Ключові слова: біженці, громадянство, міграція, міграційні процеси, національні меншини, нелегальна міграція, мігрант, еміграція.

The purpose of the article is to analyze, based on sources, the process of institutional development of the State migration service authorities of Ukraine in 1994–1996, the problematic aspects of their functioning in the context of the implementation of the state migration policy, given the scantily studied historical stage in scientific discourse, within the framework of the formation of the migration policy of our state. **The methodological basis** of the study is principles of historicism, scientific objectivity and systematic nature, which made it possible to impartially clarify the logical changes in the historical process of the specified study. **The research methods** are represented by general scientific methods (historical, logical) and special (historical-comparative, historical-genetic, subject-chronological, retrospective). **The scientific novelty** of the study lies in the implementation of a comprehensive analysis of the process of developing the state authorities of the migration service of Ukraine in 1994–1996, new documentary sources were introduced into scientific circulation, reflecting changes in their functional activities. **The conclusions** correspond to the stated goal of the study. The analysis of the source base allowed us to reconstruct the process of developing the state authorities of the migration service of Ukraine in 1994–1996, determine their functional competencies and identify key problems that arose during the formation and implementation of the national migration policy.

Key words: refugees, citizenship, migration, migration processes, national minorities, illegal migration, migrant, emigration.

Становлення незалежної України супроводжувалося складними процесами формування нової державної політики в різних сферах, зокрема, у сфері міграції. У цей період виникла нагальна потреба у створенні ефективної системи управління міграційними процесами, що відповідала б новим геополітичним реаліям та міжнародним стандартам. Період 1994–1996 рр. став важливим етапом у розбудові державних органів міграційної служби України з погляду формування національної міграційної політики. Саме в цей час відбу-

валося формування організаційної структури, визначення основних напрямків діяльності та налагодження механізмів реалізації державної міграційної політики. Однак, указаний період на сьогодні залишається недостатньо дослідженим, що зумовлює необхідність проведення комплексного аналізу процесу розбудови державних органів міграційної служби України в 1994–1996 рр., з метою виявлення проблемних аспектів їх функціонування в контексті реалізації державної міграційної політики.

Окремі аспекти розбудови державних органів міграційної служби України у 1994–1996 рр. висвітлено в працях О. Бабенка¹, О. Гречко², В. Євтуха³, О. Малиновської⁴ та С. Мосьондза⁵. Чималий фактичний матеріал до вивчення міграційних процесів після проголошення незалежності України міститься у 15-томному науковому виданні «Україна крізь віки»⁶, за загальною редакцією директора Інституту історії України НАН України, академіка В. Смолія. Водночас, на сьогодні не має комплексного історичного наукового дослідження з означеної проблематики.

Міграційні питання нашої держави належали до найбільш важливих та пріоритетних і потребували першочергового вирішення, здійснювалися Кабінетом Міністрів України за безпосередньої участі Президента України. Відповідно, Указом Президента України «Про Міністерство України у справах національностей, міграції та культів»⁷ від 25.07.1994 № 408/94 було ліквідовано Міністерство України у справах національностей та міграції і утворено Міністерство України у справах національностей, міграції та культів (далі – Міністерство).

Ураховуючи пріоритетність питання формування та реалізації міграційної політики, відповідно до Указу Президента України «Про заходи щодо здійснення структурних змін та забезпечення керівництва у сфері державної виконавчої влади»⁸ від 06.08.1994 № 429/94, Указом Президента України від 26.11.1994 № 703/94 було затверджено Положення про Міністерство⁹ (далі – Положення) з чітко визначеними завданнями, які на нього поклалися. Відповідно до Положення, Міністерство було визначено центральним органом державної виконавчої влади, підвідомчим Кабінету Міністрів України. На відміну від його попередника – Міністерства України у справах національностей та міграції – функціонал Міністерства було доповнено положеннями стосовно державної політики щодо релігії та Церкви. Очілником нового Міністерства було призначено М. Шульгу¹⁰. Першим заступником Міністра призначено О. Гашицького¹¹, заступниками – С. Бритченка¹², В. Середу¹³ та Р. Чічлаву¹⁴.

У структурі Міністерства функціонували такі структурні підрозділи: Управління у справах міграції та біженців (відділ прийому і влаштування біженців, відділ у справах мігрантів), Управління у справах депортованих (відділ організаційного забезпечення повернення депортованих, відділ інвестицій і соціально-побутового забезпечення), Управління організаційно-методичної роботи (відділ організаційно-методичної роботи і адаптації, відділ аналітичної роботи, інформації і статистики, відділ правового забезпечення), Управління у справах національних меншин (відділ національно-культурного розвитку, відділ по зв'язках із місцевими органами та національно-культурними товариствами), Управління зарубіжних зв'язків та роботи із співвітчизниками за кордоном (відділ зарубіжних зв'язків, відділ по роботі із співвітчизниками за кордоном), Правове управління (відділ підготовки нормативних актів, відділ систематизації нормативних актів та правової інформації), Управління наукового та інформаційного забезпечення (відділ наукового забезпечення, відділ інформаційного забезпечення, сектор інформаційно-технічного забезпечення, редакційно-видавничий відділ), Управління фінансів і бухгалтерського обліку (відділ бухгалтерського обліку, відділ фінансів), Управління справами (організаційний відділ,

¹ Бабенко О. Міграційна політика Української держави на сучасному етапі (політологічний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 1997. 195 с.

² Гречко О. Концептуальні засади у державної міграційної політики України. *Політичний менеджмент*. 2011. № 6. С. 73–81.

³ Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... Київ: Стилос, 2000. 236 с.

⁴ Малиновська О. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. Київ: НІСД, 1997. 66 с.

⁵ Мосьондз С. Державна міграційна політика в сучасній Україні (адміністративно-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2003. 199 с.

⁶ Україна крізь віки: У 15 т. / За ред. А. Смолія. Київ: Альтернативи, 2000. Т. 14. 260 с.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 47.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 138–139.

⁹ Там само. Спр. 12. Арк. 54.

¹⁰ Там само. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 35. Арк. 223.

¹¹ Там само. Од. зб. 14. Арк. 30.

¹² Там само. Арк. 31.

¹³ Там само. Арк. 32.

¹⁴ Там само. Арк. 33.

загальний відділ, відділ листів і прийому громадян, відділ кадрів і спецроботи), прес-центр¹⁵.

Основними завданням Міністерства були: підготовка разом з іншими органами державної виконавчої влади пропозицій щодо формування державної політики у сфері міжнародних відносин, забезпечення прав національних меншин, державної міграційної політики та організація роботи щодо їх реалізації; забезпечення відповідно до законодавства прав національних меншин на вільний розвиток в Україні; координація діяльності органів державної виконавчої влади щодо задоволення духовних потреб, відродження, збереження і розвитку в Україні культур, мов і традицій національних меншин; організація виконання законодавства з питань, що належать до його відання; сприяння задоволенню національно-культурних та освітніх потреб українців, які проживають за межами України, зміцнення їх зв'язків з Україною; сприяння реалізації гарантованого державою громадянам права на свободу совісті, створенню віруючим умов і можливостей сповідувати релігію, мати вільнодоступні місця богослужіння та об'єднуватися у відповідні релігійні організації¹⁶.

Відповідно до покладених завдань Міністерство займалося вивченням та аналізом тенденцій соціально-економічного, демографічного і культурного розвитку національних меншин в Україні, стану задоволення культурно-освітніх запитів українців, які проживають за межами України, міграційні процеси, релігійного життя, а також узагальненням практики застосування законодавства з питань, що належали до його компетенції; наданням організаційно-методичної допомоги відповідним підрозділам місцевих органів державної виконавчої влади з питань міжнародних відносин, забезпеченням прав національних меншин, міграції та застосування законодавства України про свободу совісті та релігійні організації; підтримкою розвитку національно-культурних традицій, сприянням задоволенню потреб у літературі, мистецтві, освіті, засобах масової інформації національних меншин в Україні та українців, які проживають за її межами¹⁷.

Надзвичайно важливими аспектами діяльності Міністерства були забезпечення реалізації прав і соціальних гарантій біженців та ведення централізованого обліку осіб, які звернулися із заявою про надання статусу біженців, та біженців. Міністерство продовжувало активну політику попередників у векторі міжнародного співробітництва у сфері міжнародних відносин та забезпечення прав національних меншин, сприяло розширенню контактів громадян України з особами своєї національності або віросповідання, які проживали за її межами.

Ураховуючи, що повноваження Міністерства було доповнено питаннями формування та реалізації державної політики щодо релігії та Церкви, основні його завдання розширено функціями щодо запобігання проявам національної або релігійної винятковості, нетерпимості до громадян будь-якої іншої національності, віруючих інших віросповідань чи невіруючих і зневажливого ставлення до почуттів громадян, а також розпалюванню ворожнечі й ненависті на національному або релігійному ґрунті; здійснення реєстрації статутів (положень) релігійних центрів, управлінь, монастирів, релігійних братств, місій та духовних навчальних закладів, а також змін і доповнень до них; веденням обліку релігійних організацій і культових будівель; запобігання втручання державних органів і громадських організацій у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, а також втручання релігійних організацій у діяльність інших релігійних організацій, у справи державних органів і громадських організацій¹⁸.

За три місяці діяльності Міністерства, від початку свого утворення, його працівниками було підготовлено й подано на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції та зауваження до проектів документів, якими визначалися можливі шляхи розвитку подальших процесів міждержавного співробітництва країн-членів СНД, а саме доопрацьовано проект Закону України «Про імміграцію» та проекту Конвенції про забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин. Окрім цього, було надано пропозиції Міністерству закордонних справ України щодо проекту Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь¹⁹.

У листопаді 1994 р. особливу увагу було зосереджено на питаннях облаштування депортованих та розміщення біженців. Для цього розроблено та затверджено план заходів зі створення пунктів тимчасового розміщення біженців та положення про них. За сприяння Міністерства проведено Міжнародну конференцію держав-донорів «Програми інтеграції

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 36. Арк. 33-41.

¹⁶ Там само. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 56.

¹⁷ Там само. Арк. 57.

¹⁸ Там само. Арк. 58.

¹⁹ Там само. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 14. Арк. 55.

кримських татар та етнічних меншин в Криму»²⁰. Активно велася робота щодо створення в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі управлінь у справах національностей, міграції та культів, встановленню регіонів тимчасового розселення біженців²¹.

Одним із невластивих завдань на цьому етапі розбудови державних органів міграційної служби України було долучення їх до роботи у складі міжвідомчої комісії з проведення паспортизації громадян, головою якої було призначено віцепрем'єр-міністра України В. Шмарова²². Організація роботи цієї комісії покладалася на управління паспортної, реєстраційної та міграційної роботи Міністерства внутрішніх справ України, яку згодом було передано до паспортної служби органів Міністерства внутрішніх справ України. Відповідно до Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.1994 № 700²³, паспортна служба з метою забезпечення покладених на неї завдань безпосередньо взаємодіяла з відповідними підрозділами Міністерства.

Тривала робота над утворенням відділів міграції в областях, містах Києві та Севастополі. Якщо відділи фактично були утворені постановою Кабінету Міністрів України від 22.06.1994 № 428 «Про створення органів міграційної служби в Україні»²⁴, то положення про них було прийнято майже через рік, що викликало негативні тенденції в суспільстві, оскільки на місцях майже не здійснювалось управління міграційними процесами.

Для вирішення цієї проблеми Міністр М. Шульга звернувся листом від 20.02.1995 № 8-123/2 до Міністра Кабінету Міністрів України В. Пустовойтенка з клопотанням щодо підтримки у вирішенні питання про затвердження Типового положення про відділи міграції в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі²⁵ (далі – Типове положення). Обґрунтовуючи своє клопотання, він наголосив, що Міністерством було розроблено й подано 15.11.1994 на затвердження Кабінетові Міністрів України відповідний проект Типового положення, затримка із затвердженням якого призвела до таких негативних аспектів: по-перше, не можливо ввести в дію практичні механізми вирішення гуманітарних та юридичних проблем мігрантів, насамперед біженців, розв'язання яких пов'язане з розробкою багатьох нормативно-правових актів, які мають бути затверджені Міністерством юстиції України; по-друге, відділи міграції почали створювати рішенням Уряду Автономної Республіки Крим, Закарпатської, Київської, Луганської, Львівської, Херсонської, Черкаської обласних Рад народних депутатів у складі виконавчих органів та вони діяли без Типового положення. Однак указані проблемні аспекти не вирішувалися без затвердженого Типового положення.

Постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.1995 № 199 «Про затвердження Типового положення про відділи міграції в областях, містах Києві та Севастополі»²⁶ було затверджено Типове Положення.

Відповідно до Типового положення, відділ міграції в областях, містах Києві та Севастополі (далі – відділ міграції) є органом міграційної служби України, який утворюється Міністерством, підпорядковується йому, а також облвиконкомам, Київському та Севастопольському міськвиконкомам. Головними завданнями відділу міграції було визначено організаційне забезпечення проведення в областях, містах Києві та Севастополі єдиної державної політики у сфері міграції; забезпечення пріоритетів державної політики у сфері імміграційних процесів; координація роботи місцевих органів державної виконавчої влади, пов'язаної з розробкою та здійсненням заходів щодо тимчасового розміщення, працевлаштування, соціально-побутового і медичного обслуговування біженців, депортованих осіб, які добровільно повертаються в регіони їх колишнього проживання; здійснення контролю за дотриманням законодавства України з міграційних питань; виконання тематичних завдань Міністерства²⁷.

Серед основних завдань, які ставили перед відділами міграції та мали широкий спектр повноважень, визначаємо такі: систематичний аналіз соціально-економічних, демографічних та інших тенденцій у сфері міграції, розроблення та здійснення заходів щодо регулювання міграційних процесів у регіоні; вжиття заходів до дотримання встановлених законодавством України правових, економічних та організаційних гарантій захисту прав мігрантів; вирішення відповідно до законодавства питань, пов'язаних з прибуттям на постійне

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 14. Арк. 112.

²¹ Там само. Арк. 152.

²² Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 3155. Арк. 24.

²³ Там само. Спр. 3748. Арк. 34–40.

²⁴ Там само. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 3734. Арк. 211–212.

²⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 4299. Арк. 58–59.

²⁶ Там само. Арк. 41.

²⁷ Там само. Арк. 42.

проживання та перебування іммігрантів в Україні; розгляд клопотань про надання статусу біженця особам, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців», надання статусу біженця та позбавлення цього статусу; разом з місцевими органами державної виконавчої влади визначення місць тимчасового проживання осіб, які визнані біженцями або очікують прийняття рішення про надання їм такого статусу; вирішення питання про надання грошової допомоги, соціально-побутових і медичних послуг біженцям та особам, які подали заяву про надання їм статусу біженця; організація роботи з прийому біженців в умовах надзвичайних ситуацій; направлення до пунктів тимчасового розміщення біженців осіб, які подали заяву про надання статусу біженця; здійснення первинного статистичного обліку різних категорій мігрантів, інформування Міністерства про стан міграційних процесів у регіоні; сприяння створенню тимчасових робочих місць для працевлаштування іммігрантів; подання до Міністерства про анулювання посвідки на проживання за наявності умов, передбачених чинним законодавством; подання Міністерству пропозицій про формування державної політики у сфері міграції та вдосконалення форм державного обліку і статистичної звітності з питань міграції; забезпечує оперативний і якісний розгляд звернень та скарг юридичних осіб і громадян з питань, що належать до його компетенції; консультування місцевих органів державної виконавчої влади щодо застосування законодавства з міграційних питань; роз'яснення через засоби масової інформації та шляхом участі в конференціях, семінарах, нарадах тощо змісту державної політики у сфері міграції, рішень центральних органів державної виконавчої влади з міграційних питань; ведення діловодства відповідно до наказів та інструкцій Міністерства²⁸.

Питання релігії та Церкви, як виявилось згодом, що були у складі повноважень Міністерства, державотворці вирішують виокремити в окремий напрямок та створити самостійний державний орган – Державний комітет у справах релігій²⁹, у зв'язку із чим було прийнято рішення про скорочення штату Міністерства на 55 осіб та проведення його реорганізації³⁰, що в кінцевому результаті призвело до його ліквідації.

Водночас, 1995 р. став доволі плідним у діяльності Міністерства. Працівниками Міністерства було доопрацьовано проект Закону України «Про імміграцію» та підготовлено проект Закону України «Про порядок надання іноземцям притулку в Україні». За дорученням Кабінету Міністрів України внесено пропозиції до проекту Державної програми боротьби з нелегальною міграцією та Плану співробітництва України з Центральноєвропейською ініціативою. Змістовний аналітичний матеріал «Про міграційну ситуацію в Україні» з пропозиціями першочергових заходів щодо вирішення міграційних проблем було надіслано Адміністрації Президента України³¹. Під егідою Управління Верховного Комісара ООН з питань біженців, працівники Міністерства взяли участь у субрегіональній зустрічі по Білорусі, Молдові, Російській Федерації та Україні, а також допрацьовано проект Угоди між Урядом України та Управлінням Верховного Комісара ООН з питань біженців.

Варто відзначити діяльність Міністерства в напрямку міжнародних відносин у сфері міграції. Відповідно до Закону України «Про міжнародні договори»: відпрацьовано й направлено до Кабінету Міністрів України проект Міждержавної угоди з Латвійською Республікою про сприяння у переселенні; підготовлено і направлено до Міністерства закордонних справ України проекти міжвідомчих угод з Республікою Казахстан про захист прав національних меншин та про сприяння добровільному поверненню депортованих осіб, проект міжвідомчої Угоди з Департаментом національних меншин Республіки Молдова про співробітництво³².

У зв'язку з утворенням Державного комітету у справах релігій, Указом Президента України від 26.12.1995 № 1176/95³³ було утворено Міністерство України у справах національностей та міграції (далі – Міннацміграції) на базі Міністерства, що ліквідується. Міністром Міннацміграції було призначено В. Євтуха³⁴. Першим заступником Міністра призначено В. Трощинського³⁵, а заступником Міністра – С. Бритченка³⁶.

Структура Міннацміграції дещо відрізнялася від Міністерства через відсутність питань релігії і Церкви та посилення напрямки розвитку та співробітництва з українською діаспорою. У складі Міннацміграції функціонували такі структурні підрозділи: патронат-

²⁸ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 4299. Арк. 43.

²⁹ Там само. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 212. Арк. 119.

³⁰ Там само. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 29. Арк. 192.

³¹ Там само. Арк. 243.

³² Там само. Арк. 244.

³³ Там само. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 221. Арк. 1.

³⁴ Там само. Арк. 6.

³⁵ Там само. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 37. Арк. 75.

³⁶ Там само. Арк. 72.

на служба, Управління етнонаціональних процесів в Україні та у справах української діаспори (відділ міжнаціональних відносин та етнополітики, відділ у справах української діаспори), Управління національних меншин (відділ етнокультурного розвитку, відділ роботи з національно-культурними товариствами), Управління у справах депортованих (відділ організаційного забезпечення повернення депортованих, відділ реалізації державних програм адаптації депортованих, сектор адаптації депортованих народів, сектор організаційно-методичної роботи), Управління у справах біженців та міграцій (відділ прийому та облаштування біженців, відділ міграцій), Управління ситуативного аналізу та інформаційного забезпечення (відділ ситуативного аналізу, сектор наукових проєктів, інформаційно-видавничий відділ), Управління правового регулювання (відділ підготовки нормативних актів, сектор правової інформації), Управління справами (загальний відділ, організаційний відділ, відділ листів і прийому громадян), Управління фінансів і бухгалтерського обліку (відділ бухгалтерського обліку, відділ фінансів), Управління кадрів (відділ кадрів, відділ роботи з кадровим резервом), Управління міжнародних зв'язків (відділ прийому і відряджень, відділ контролю міжнародних угод)³⁷.

Положення про Міннацміграції було затверджено Указом Президента України від 20.03.1996 № 196/96³⁸. Міннацміграції було визначено центральним органом державної виконавчої влади, підвідомчим Кабінету Міністрів України, яке безпосередньо брало участь у розробленні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, прав національних меншин, міграційної політики.

Основними завданнями Міннацміграції були: підготовка разом з іншими центральними органами державної виконавчої влади пропозицій щодо формування державної політики у сфері етнонаціонального розвитку України, міжнаціональних відносин і міграційної політики; забезпечення оптимального співвідношення задоволення етнокультурних потреб розвитку української нації та національних меншин; забезпечення відповідно до законодавства прав національних меншин на вільний розвиток в Україні; координація діяльності органів державної виконавчої влади щодо задоволення духовних потреб, відродження, збереження і розвитку в Україні культур, мов і традицій національних меншин; забезпечення прийому, облаштування та адаптації депортованих осіб різних національностей, які повертаються в Україну; сприяння задоволенню національно-культурних та освітніх потреб української діаспори, зміцненню її зв'язків з Україною; участь у міжнародному співробітництві у сфері міжнаціональних відносин, задоволення потреб національних меншин, повернення та облаштування депортованих осіб, регулювання міграції³⁹.

Міннацміграції отримало досить значні повноваження для здійснення своєї діяльності у сфері міграції. Відомство займалося вивченням та аналізом тенденцій етносоціального, етнодемографічного і етнокультурного розвитку України та національних меншин, стану задоволення культурно-освітніх потреб української діаспори, міграційних процесів; розробляло поточні та довгострокові прогнози в галузі міжнаціональних відносин та міграції, проєкти актів законодавства з питань, що належали до його компетенції; підготовкою інформації та подання Кабінету Міністрів України пропозицій щодо етнонаціонального розвитку країни, міжнаціональних відносин, національних меншин та міграції; сприяло діяльності національно-культурних об'єднань громадян; реалізовувало разом з іншими центральними органами державної виконавчої влади міграційну політику та розробляло державні програми у сфері міграції, забезпечувало їх здійснення, координувало взаємодію органів державної виконавчої влади з питань міграції; розподіляло кошти і матеріальні ресурси, що виділялися на виконання покладених на нього завдань; надавало організаційно-методичну допомогу відповідним підрозділам місцевих органів державної виконавчої влади з питань міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин та міграції; підтримувало розвиток національно-культурних традицій, сприяло задоволенню потреб національних меншин в Україні та української діаспори в літературі, мистецтві, освіті, засобах масової інформації; забезпечувало реалізацію прав і соціальних гарантій біженців, координувало взаємодію органів державної виконавчої влади під час розв'язання проблем біженців відповідно до законодавства України, вело централізований облік біженців та осіб, які звернулися із заявою про надання статусу біженців; подавало Кабінету Міністрів України за погодженням з Міністерством закордонних справ України пропозиції щодо укладання міжнародних договорів України у сфері міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин, міграції, у встановленому порядку проводило переговори й підписувало міжнародні договори із зазначених питань; сприяло розширенню контактів громадян України з особами української національності, які проживають за

³⁷ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 38. Арк. 79–86.

³⁸ Там само. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 626. Арк. 121.

³⁹ Там само. Арк. 123.

кордоном; запобігало проявам національної винятковості, нетерпимості до громадян будь-якої іншої національності, розпалюванню ворожнечі й ненависті на національному ґрунті; установлювало зв'язки з державними органами, громадськими, культурними, національними центрами й організаціями іноземних держав з питань, що належали до його компетенції; проводило в установленому порядку роботу, пов'язану з організацією професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів центрального апарату Міннацміграції та його місцевих органів; здійснювало міжвідомчу координацію з питань етнополітики, міжнаціональних відносин, національних меншин та міграції; визначало основні напрями наукових досліджень у сфері етнополітики, міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин, державної міграційної політики, вносило у встановленому порядку пропозиції до планів найважливіших науково-дослідних робіт з питань, що належать до його компетенції, замовляло наукові дослідження⁴⁰.

Важливою формою діяльності Міннацміграції була взаємодія з науково-дослідними установами та навчально-виховними закладами України та іноземних держав з метою обміну досвідом наукових досліджень з питань, що належали до його компетенції, а також надання практичної допомоги у створенні закладів освіти, інших установ та організацій, необхідних для задоволення потреб духовного розвитку національних меншин в Україні та української діаспори⁴¹.

З метою активізації належної підтримки вихідців з України та їхніх нащадків проводилася велика робота з підготовки Державної програми «Українська діаспора», яка б надала більше можливостей цілком законної підтримки та захисту етнічних українців через міжнародні організації та відповідні міждержавні угоди.

Відповідна Програма розроблялася задля сприяння правовому захисту українців, які проживають за кордоном, розв'язання проблем їхнього національно-культурного відродження, розвиток співпраці з українською діаспорою у різних сферах життя, залучення її до процесу державотворення в Україні, забезпечення добровільного повернення етнічних українців на Батьківщину. Варто наголосити, що в основу державної міграційної політики було покладено принципи пріоритетності національно-державних інтересів і права українців, які повертаються в Україну, на одержання громадянства України, поєднання інтересів мігрантів і місцевого населення, урахування можливостей для забезпечення нормальних умов життя і праці в регіонах проживання.

Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову від 22.01.1996 № 119 «Про Державну програму “Українська діаспора на період до 2000 року”»⁴², якою затверджено розроблену міністерствами, відомствами, науковими установами разом з громадськими організаціями Державну програму «Українська діаспора на період до 2000 року» (далі – Програма). Організаційно-координаційне виконання Програми в 1996 р. здійснювало Міннацміграції. Реалізація Програми передбачала виконання ряду заходів у частині організаційно-правових засад співробітництва з українською діаспорою, зокрема духовно-культурного взаємообміну, забезпечення їхніх освітніх потреб, розвитку соціально-економічного співробітництва та міграційної політики.

Профільним напрямком діяльності Міннацміграції залишалося питання вирішення проблем біженців. 30–31.05.1996 у Женеві відбулася Регіональна конференція з питань біженців, недобровільно переміщених осіб, інших форм недобровільних переміщень та осіб, що повертаються, у країнах СНД і відповідних сусідніх державах⁴³. У Конференції взяли участь представники 75 країн СНД, Балтії, Центрально-Східної Європи, Західної Європи, США, Канади, Японії, деяких країн Африки, 29 міжнародних та 71 неурядових організацій. Участь у Конференції взяли Генеральний Секретар ООН Б. Бутрос-Галі, Верховний Комісар ООН у справах біженців С. Огата, Генеральний директор міжнародної організації з міграції Д. Пурселл, Генеральний Секретар ОБСЄ В. Хьонк.

Від України делегацію на Конференції очолив Міністр Міннацміграції В. Євтух⁴⁴. До складу делегації також увійшли заступник Міністра Міннацміграції С. Бритченко, керівник відділу з питань громадянства Адміністрації Президента України П. Чалий, керівник відділу Міністерства закордонних справ України Н. Ковальська, радник Постійного представництва України при відділенні ООН О. Шамшур.

Важливість цього заходу слід відзначити такими моментами: прийнято підсумковий документ – Програму дій, а також усіма учасниками було відзначено, що масштаби проб-

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 626. Арк. 124.

⁴¹ Там само. Арк. 125.

⁴² Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 4956. Арк. 112.

⁴³ Там само. Спр. 5297. Арк. 105.

⁴⁴ Там само. Арк. 106.

лем, з якими стикаються країни СНД у сфері міграції, становлять загрозу миру і стабільності не лише в цих країнах, але й у європейському регіоні та світі в цілому.

У виступі на засіданні В. Євтух наголосив, що багато проблем, які постали у сфері міграції перед Україною та іншими країнами СНД, є новими не лише для цих держав, але й для світової практики загалом, а також зазначив роль Управління Верховного Комісара у справах біженців ООН, Міжнародної організації з міграції у забезпеченні регулювання міграційних процесів у нашій державі⁴⁵. За наполяганням української делегації в підсумковий документ Конференції увійшли положення, що відповідають пріоритетним напрямкам міграційної політики України, зокрема щодо забезпечення прав осіб, які належать до раніше депортованих народів, екологічних мігрантів та про боротьбу з нелегальною міграцією⁴⁶.

Міннаціграції було ліквідовано відповідно до Указу Президента України «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України»⁴⁷ від 26.07.1996 № 596/96. Указа на ліквідація призвела згодом до створення чергового органу державної влади із ще більшими повноваженнями у сфері міграції, які були на часі.

Отже, у результаті проведеного дослідження встановлено, що період 1994–1996 рр. відіграв ключову роль у процесі інституційного розвитку державних органів міграційної служби України. Саме в цей час відбувалося формування організаційної структури, визначення основних напрямків діяльності та налагодження механізмів реалізації державної міграційної політики. Розбудова державних органів міграційної служби в 1994–1996 рр. відбувалася в умовах складних соціально-економічних та політичних трансформацій, що зумовило виникнення низки проблемних аспектів у їх функціонуванні. Водночас, саме в цей період були закладені основи сучасної міграційної служби України, що дозволяє стверджувати про важливість дослідження цього етапу для розуміння еволюції міграційної політики держави.

Перспективними напрямками подальших наукових досліджень у цій галузі є залучення до аналізу архівних документів з обласних та галузевих державних архівів з метою поглибленого вивчення питань діаспори, функціонування української мови та мов національних меншин. Також доцільним є розширення хронологічних меж дослідження в охопленні періоду до формування Державної міграційної служби України в її сучасній інституційній формі.

References

- Babenko, O. (1997). *Mihratsiina polityka Ukrainkoï derzhavy na suchasnomu etapi (politolohichniy aspekt)* [Migration policy of the Ukrainian state at the present stage (political science aspect)]. Kyiv, Ukraine.
- Hrechko, O. (2011). *Kontseptualni zasady u derzhavnoi mihratsiinoï polityky Ukrainy* [Conceptual foundations of the state migration policy of Ukraine]. *Politychnyi menedzhment – Political management*, 6, P. 73–81. Kyiv, Ukraine.
- Malynovska, O. (1997). *Mihratsiina sytuatsiia ta mihratsiina polityka v Ukraini* [Migration situation and migration policy in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Mosondz, S. (2003). *Derzhavna mihratsiina polityka v suchasniï Ukraini (administratyvno-pravovyi aspekt)* [State migration policy in modern Ukraine (administrative-legal aspect)]. Kyiv, Ukraine.
- Smolii, V. (2000). *Ukraina kriz viky* [Ukraine through ages]. Kyiv, Ukraine.
- Yevtuh, V. (2000). *Pro natsionalnu ideiu, etnichni menshyny, mihratsii...* [On the national idea, ethnic minorities, migration...]. Kyiv, Ukraine.

Вітюк Олександр Олегович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, Україна).

Vitiuk Oleksandr – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Ukrainian History, Faculty of History and International Relations, Mykhailo Kotsyubynsky Vinnytsia State Pedagogical University (32 Ostrozky Street, Vinnytsia, 21001, Ukraine).

E-mail: voo_32@ukr.net

Дата подання: 9 березня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 28 липня 2025 р.

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 5297. Арк. 107.

⁴⁶ Там само. Арк. 109.

⁴⁷ Там само. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 650. Арк. 88–90.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вітюк, О. Розбудова державних органів міграційної служби України у 1994–1996 рр. *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 30–38. DOI: 10.58407/litopis.250404.

Цитування за стандартом APA

Vitiuk, O. (2025). Rozbudova derzhavnykh orhaniv mihratsiinoi sluzhby Ukrainy u 1994–1996 rr. [Development of the State migration service authorities of Ukraine in 1994–1996]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 30–38. DOI: 10.58407/litopis.250404.

УДК 069(091)(477.51)

Дмитро Калита

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ МУЗЕЇВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

FROM THE HISTORY OF MUSEUM CREATION IN CHERNIHIVSCHYNA

DOI: 10.58407/litopis.250405

© Д. Калита, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7729-1762>

Мета статті полягає у висвітленні історії створення музеїв на Чернігівщині, їх основного призначення, характеристики презентованих музейних експозицій. **Методологічну основу** дослідження становлять загальнонаукові (аналізу, синтезу, класифікації, систематизації, узагальнення) та історичні (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний) **методи**. **Наукова новизна**. З опорою на документальні джерела та історіографічні матеріали, у статті схарактеризовано передумови створення та функціонування музейних установ Чернігівщини XIX–XX ст., визначено їх значення у формуванні історичної пам'яті нашого народу. **Висновки**. Підготовлений автором матеріал виголошує роки відкриття перших музеїв та назви населених пунктів на Чернігівщині, де розпочиналась їх історія. Увага приділена персоналіям, які брали активну участь у культурно-просвітницькій діяльності регіону, визначено їх вплив на активізацію національної самосвідомості тогочасного суспільства.

Ключові слова: Чернігівщина, національний рух, старожитності, археологічні дослідження, музеї, краєзнавство, історична пам'ять.

The purpose of the publication is to highlight the history of the creation of museums in the Chernihivschyna, their main purpose, and characteristics of the presented museum exhibits. **The methodological basis** of the research consists of general scientific methods (analysis, synthesis, classification, systematization, generalization) and historical methods (problem-chronological, historical-comparative, historical-typological). **Scientific novelty**. Based on documentary sources and historiographical materials, the article characterizes preconditions for the creation and functioning of museum institutions in the Chernihivschyna in the 19th–20th c. and defines their significance in the formation of the historical memory of our people. **Conclusions**. The material prepared by the author announces years of the opening of the first museums and names of settlements in the Chernihivschyna where their history began. Attention is given to individuals who played an active role in the cultural and educational activities of the region, emphasizing their impact on the activation of national consciousness in the society of that time.

Key words: Chernihivschyna, national movement, antiquities, archaeological research, museums, local history, historical memory.

У XVIII – першій пол. XIX ст. у багатьох країнах Європи активізувався національний рух, поживавився інтерес прогресивної частини суспільства країн континенту до вивчення своєї історії. Значну роль у цьому відіграла нова на той час наука – археологія. Розкопки давньоримської Помпеї, археологічні експедиції з вивчення артефактів стародавнього Єгипту, артефакти стародавніх культур Південної Америки, Азії, привезені дослідниками в Європу, сприяли популяризації археології. У Європі виникає велика кількість музеїв, в яких експонуються артефакти, завезені з різних частин планети – Британський музей у Лондоні, Лувр у Парижі, музей Прадо в Мадриді.

Не залишилася осторонь цієї тенденції і Російська імперія. З 1702 р. видаються укази про збирання та зберігання моделей та різних рідкісних предметів. Перші музеї створюються в Санкт-Петербурзі: Кунсткамера (1714), Ермітаж (1764) та ін.

У др. пол. XIX ст. в Україні виникає особливий інтерес до історії, етнографії та археології. З розгортанням археологічних досліджень в Україні створюються перші музеї: кабінет рідкісних речей Чорноморського депо карт при Чорноморському гідрографічному депо в м. Миколаєві (1803), краєзнавчий музей у м. Миколаєві (1806), «кабінет рідкостей» при Харківському університеті (1807), Феодосійський музей старожитностей (1811), Одеський археологічний музей (1825), Керченське (1826) та Одеське товариства історії та старожитностей (1839) та ін.¹

Не залишилась осторонь цих тенденцій і Чернігівщина. Організаційне оформлення історичного краєзнавства в Придеснянському краї відбувається в 90-х рр. XIX ст. У 1894 р. було створено Ніжинське історико-філологічне товариство, 1896 р. – Чернігівська губерньська вчена архівна комісія. Пізніше, у 1908 р., у м. Чернігові відбувся XIV Археологічний з'їзд, який сприяв пошуків історико-краєзнавчих досліджень у регіоні. Рішення про створення церковно-історичного музею Чернігівської єпархії (Чернігівське єпархіальне сховище старожитностей) було прийнято у 1900 р., проте з об'єктивних причин статут музею було затверджено в жовтні 1906 р. Головна мета діяльності – збирання, зберігання та вивчення церковно-історичних старожитностей регіону. Діяльністю музею безпосередньо опікувалася утворена в жовтні 1907 р. Церковно-археологічна комісія. Спочатку колекції зберігалися у приміщенні Чернігівської духовної семінарії, з 1912 р. – у новозбудованому будинку Миколаївського єпархіального братства. У 1921 р. на основі зібрання було створено Музей культів, який у 1925 р. увійшов до складу Чернігівського державного музею².

Серед заможного класу людей, які цікавилися історією краю, виникає багато колекціонерів історичних артефактів. На Чернігівщині найбільш відомим меценатом-колекціонером був Василь Васильович Тарновський-молодший, нащадок козацького старшинського роду. Колекціонуванням історичних артефактів В. Тарновський захопився змолоду, об'їхав глухі куточки України в пошуках цікавих експонатів, які скуповував, вимінював та й просто отримував у подарунок. У сім'ї Тарновських завжди захоплювалися постаттю Т. Шевченка, тому Василь Васильович збирав усе, що було пов'язано з ім'ям Кобзаря. Його зібрання Шевченкіани складало приблизно тисячу речей.

В останні роки життя В. Тарновського непокоїла думка про подальшу долю його колекції. За порадою видатного українського історика О. Лазаревського Василь Васильович вирішив довірити своє зібрання Чернігівському губернському земству.

Отже, у грудні 1899 р. губернське зібрання вповноважило управу вступити у володіння музеєм В. Тарновського. Із цією метою було вирішено викупити, перебудувати й облаштувати кам'яний дім на Смоленській вулиці (сучасна – Шевченка), де раніше знаходився ремісничий клас сирітського будинку, та передбачити додаткове фінансування для цього. Так було прийнято рішення створити «Музей українських старожитностей» та присвоїти йому ім'я В. Тарновського³.

Сам В. Тарновський розділив зібрання на три відділи: доісторичний, великокнязівський та козацький. Перші два складалися переважно з археологічних матеріалів розкопок давньоруського городища Княжа гора (датоване X–XIII ст., знаходиться на одному з підвищень правого берега Дніпра поблизу м. Канів Черкаської обл.), здійснених на кошти В. Тарновського. До колекції великокнязівської епохи входили монети, печатки, хрести, образки, змійовики, прикраси, зброя, упряж, предмети домашнього вжитку, знаряддя та інструменти (близько 1750 артефактів). Серед експонатів музею привертала увагу також знахідки часів первісного суспільства⁴.

Надзвичайним за обсягом і складом був козацький відділ колекції. В. Тарновський зберіг безцінні документи XVII–XVIII ст., холодну і вогнепальну зброю, клейноди, церковні артефакти, вишивки, вбрання та взуття, близько сотні портретів історичних осіб, гравюри, стародруки, серед яких був «Апостол» Івана Федорова. Колекція містила документи та речі, що належали гетьманам І. Мазепі, І. Скоропадському, С. Палію, П. Полуботку, Д. Апостолу, родині Розумовських⁵.

У 1902 р. музей прийняв перших відвідувачів. Колекція В. Тарновського була такою великою, що бракувало місця для її повноцінного розміщення. На старих фото видно, що

¹ Гаврилишина Н. Музеї України. Велика українська енциклопедія. 2022. 22 квітня. URL: <https://vue.gov.ua/> Музеї України.

² Ткаченко В. Історичне краєзнавство на Чернігівщині. Чернігівщина краєзнавча. Календар 2005. Київ: Культурно-освітній центр «Золотар», 2004. С. 48.

³ О передаче музея В. Тарновского губернскому земству. Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1898 г. Чернигов: Тип-я Губернского Земства, 1899. С. 52–54.

⁴ О музее В. Тарновского. Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1899 г. Чернигов: Тип-я Губернского Земства, 1900. С. 265–270.

⁵ Там само.

частина експонатів лежала просто на підлозі. У музеї працювало лише двоє людей: директор (він же екскурсовод) і сторож, який виконував також функції швейцара⁶.

До 1904 р. Музей українських старожитностей ім. В. Тарновського приймав відвідувачів, проте юридично не вважався відкритим, хоча музейною комісією він був визнаний підготовленим до відкриття ще 7 грудня 1902 р.⁷

Офіційне відкриття музею відбулося 15 лютого 1904 р. У цей день було 95 відвідувачів. Усього за 1904 р. музей відвідало 4802 глядачів⁸.

З музеєм пов'язані імена багатьох відомих діячів української культури. Першим директором був Андрій Павлович Шелухін (1871–1931), його змінив Вадим Львович Модзалевський (1882–1920)⁹.

Історичний музей Чернігівської вченої архівної комісії

Першим загальнодоступним музеєм Чернігова був історичний музей Чернігівської вченої архівної комісії, офіційно відкритий 26 листопада 1896 р. як складова частина громадської організації історико-краєзнавчого спрямування – Чернігівської губернської вченої архівної комісії (ЧАК)¹⁰.

Підготовка роботи з організації архівної комісії, програмою діяльності якої передбачалося поступове утворення музею, розпочалася в 1895 р. На момент відкриття в музеї було майже 400 експонатів, переважно монет. Формування музейної збірки відбулося за рахунок пожертв та діяльності ЧАК і її членів – археологічних розкопок, обстежень пам'яток архітектури, розбору архівів тощо. До створення музею безпосереднє відношення мав чернігівський губернатор Євген Костянтинович Андрієвський (1847–1917), засновник, опікун, почесний член ЧАК. Він сприяв надходженню експонатів, які залишилися після губернської сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки 1883 р., цікавих з історичного погляду документів і книг з архіву губернського правління.

Цінними експонатами, що надійшли до колекції в цей період, були настільна медаль у пам'ять «100-річчя заснування Вільного економічного товариства» (липень 1895) та змійовик «Кузьма і Дем'ян» (початок 1896)¹¹.

У 1902 р. Є. Андрієвський звернувся з офіційним листом до міських голів, старост, справників з проханням передати ЧАК речі і документи ліквідованих ремісничих управ. Завдяки цьому склалася унікальна колекція пам'яток цехового устрою, яка містила цехові книги, значки (корогви), жезли, покривала на мари, дошку з розкладом чергувань цехів Чернігівської ремісничої управи¹².

Очолював Музей ЧАК керівник справами комісії. З 1897 до 1902 рр. ним був літератор і видавець Павло Микитович Тиханов (1839–1905), який уклав перший каталог музею (1900)¹³.

Серед дарувальників були представники різних верств населення: землевласники, чиновники, купці, селяни, учені, військові, навіть мешканці колонії малолітніх злочинців і в'язниці. Археологічні матеріали і монетні скарби, знайдені на Чернігівщині, передала також Імператорська археологічна комісія¹⁴.

Значно активізувалася робота з приходом на посаду знаного чернігівського історика, краєзнавця, музейника і архівіста Петра Михайловича Добровольського (1871–1910), який започаткував збиральницькі експедиції – «екскурсії», уклав новий ґрунтовний каталог, популяризував колекції музею на XII і XIII Археологічних з'їздах. З 1904 р. члени архівної комісії почали проводити археологічні розкопки, знахідки передавалися до музею. Значно поживалася збиральницька робота ЧАК під час підготування до XIV Археологічного з'їзду 1908 р.¹⁵

Музей розмістився на розі вулиць Бульварної та Гончої (тепер – перехрестя вулиць Преображенської та Гончої) в колишньому будинку відділення державного банку, наданому комісії в безкоштовне користування міською управою, яка виділяла кошти також на

⁶ Музей українських старожитностей Тарновського: один із символів незламності Чернігова. *Суспільне Чернігів*. 2022. 8 травня. URL: <https://suspilne.media/chnihiv/236987-muzej-ukrainskih-starozitnostej-tarnovskogo-odin-iz-simvoliv-nezlamnosti-chernigova/>.

⁷ Музей украинских древностей В. Тарновского. *Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1904 г.* Чернигов, 1905. С. 418–422.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Линюк Л. Музей чернігівської губернської вченої архівної комісії. *Чернігівщина краєзнавча. Календар 2005*. Київ: Культурно-освітній центр «Золотар», 2004 С. 420.

¹¹ Линюк Л. Історичний музей Чернігівської вченої архівної комісії. *Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського*. 2023. 28 січня. URL: <https://choim.org/istorichnyi-muzej-chernigivskoi-vcheni/>.

¹² Линюк Л. Музей чернігівської губернської вченої архівної комісії. С. 422.

¹³ Линюк Л. Історичний музей Чернігівської вченої архівної комісії...

¹⁴ Линюк Л. Музей чернігівської губернської вченої архівної комісії. С. 422.

¹⁵ Там само. С. 424.

опалення, освітлення, ремонт. Іншу його частину до 1908 р. займала громадська бібліотека. Будинок зберігся й використовується тепер як житловий¹⁶.

Остерський краєзнавчий музей

Остерський краєзнавчий музей – один із найстаріших на Чернігівщині, заснований в 1908 р. рішенням Остерської земської управи як «Шкільний музей наочних посібників». У жовтні 1912 р. музею було виділено окреме приміщення в земській бібліотеці, і він відчинив двері для відвідувачів¹⁷.

З 1919 р. музей діяв як складова щойно створеного музею педагогіки, етнографії та природи Остерського педагогічного технікуму ім. Л. Глібова.

Директор технікуму, археолог та історик Анатолій Григорович Розанов (1883–1956) став фундатором і першим завідувачем музею. У 1924 р. А. Розанов організував Остерське наукове товариство краєзнавців. Під його керівництвом було розкопано низку древніх городищ, зібрано унікальні етнографічні та фольклорні пам'ятки козацького краю¹⁸.

З 1924 р., завдяки зібраним матеріалам і проведеній роботі, музей став краєзнавчим.

З травня 1919 р. і по сьогодні музей знаходиться в будинку нащадка давнього козацького роду, генерал-лейтенанта Володимира Костянтиновича Солонини (1851–1914), який подарував його місту в довічне володіння з тим, щоб у ньому розмістили культурно-освітню установу. Будинок споруджено в 1898 р. у мальовничому урочищі, яке називається Солонинівщиною. Будівля є пам'яткою архітектури краю¹⁹.

В Остерському краєзнавчому музеї представлені археологічні знахідки від епохи палеоліту, міді та бронзи й до обладунку панських будинків. Багато рідкісних експонатів козацької доби, адже м. Остер є давньою козацькою фортецею²⁰. Археологічні пам'ятки розповідають про історію знаменитого літописного Городця Остерського (літописне місто Переяславського князівства. Знаходиться на території сучасного м. Остер. Уперше згадане в Іпатіївському літописі під 1098 р., коли переяславський князь Володимир Мономах спорудив у ньому нові укріплення). Унікальними експонатами є давньоруська кольчуга XI–XII ст., козацькі пояс і люльки, кістяна порохівниця часів Хмельниччини. Найбільш цікавий експонат музею – ікона XVII ст. «Різдво Богородиці». В експозиції також представлена унікальна шведська грамота-фальконет часів гетьмана І. Мазепи²¹.

Цікавою частиною експозиції є меморіальні речі колишнього власника маєтку, в якому розміщений музей: gobelen XVIII ст., світильник, різьблені крісла, фарфоровий посуд²².

Прилуцький краєзнавчий музей

22 вересня (4 жовтня за новим стилем) 1894 р. на зборах повітового земства було прийнято рішення про створення у м. Прилуках природничо-історичного музею²³. Земці виділили кошти на його утримання й домовилися про спорудження прибудови до Земського Дому – двох музейних залів, проте дозволу ні з Полтави (Прилуцький повіт входив до складу Полтавської губернії), ні із Санкт-Петербурга не отримали²⁴.

Виникнення краєзнавчого музею на Прилучині відбулося набагато пізніше, і пов'язано воно з діяльністю голови повітового Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини Івана Назаровича Капустянського (1894–1937). Він активно збирав місцеву старовину, твори мистецтва, історичні реліквії. Фактично музейна збірка була сформована в період існування УНР. 1 листопада 1919 р. І. Капустянський відкрив перший на Прилучині мистецький музей у с. Сокиринцях, у палаці Галаганів²⁵.

Офіційне відкриття земського музею в м. Прилуках відбулося 21 грудня 1919 р. вже при більшовиках. Відкрили його в центрі міста по вул. Скоропадській у Земському Домі²⁶.

¹⁶ Линюк Л. Музей чернігівської губернської вченої архівної комісії. С. 422.

¹⁷ Литвиненко І. Остерський краєзнавчий музей. *Чернігівщина краєзнавча. Календар 2005*. Київ: Культурно-освітній центр «Золотар», 2004. С. 444.

¹⁸ Околітенко Н. Осердя древнього міста. *Науково-практична конференція з нагоди 100-річного ювілею Остерського краєзнавчого музею*. Ніжин: Аспект-поліграф, 2008. С. 66.

¹⁹ Майко І. Найстаріший земський. *Науково-практична конференція з нагоди 100-річного ювілею Остерського краєзнавчого музею*. Ніжин: Аспект-поліграф, 2008. С. 64.

²⁰ Там само.

²¹ Литвиненко І. Остерський краєзнавчий музей. С. 446.

²² Там само.

²³ Історія музею. *Прилуцький краєзнавчий музей ім. В.І. Маслова*. URL: <https://museumpryluky.org.ua/museum/>.

²⁴ Гайдай Г. Прилуцький краєзнавчий музей. *Чернігівщина краєзнавча. Календар 2005*. Київ: Культурно-освітній центр «Золотар», 2004. С. 436.

²⁵ Історія музею...

²⁶ Гайдай Г. Прилуцький краєзнавчий музей. С. 436.

Основою для створення експозиції музею послужило Галаганівське приватне музейне зібрання, яке складалося із шедеврів світового мистецтва художників Т. Шевченка, Л. Жемчужникова, В. Штернберга, І. Соколова, К. Трутовського, О. Іванова, І. Айвазовського, Л. Лагоріо, М. Клода. Крім того, чудова колекція картин західноєвропейських майстрів, ікони, збірка італійських гравюр, вази з коштовних гірських порід, колекції старовинних меблів, бронзи, килимів, козацької зброї, монет та медалей. Серед робіт, які були передані із Сокиринського палацу, найвагомішою була колекція старовинних українських портретів і народних картин XVII–XIX ст., зокрема родинні портрети Маркевичів, Скоропадських, Стороженків, Розумовських, Галаганів. У фондах Прилуцького краєзнавчого музею зберігається рукописний «Список картин, які мають у Округовому музеї Прилукини. Список № 1», де серед перелічених художніх робіт є ті, що відображають місцевість м. Прилуки та Прилуччини, зокрема робота Черненка «Прилуцькі млини», «Краєвид із сада Скоропадського», «Хата в Прилуці біля млинів», «Прилуцьке кладовище», робота «Краєвид на Дідицьку усадьбу» невідомого художника (назви робіт вказані в оригіналі)²⁷.

З 1927 р. становленням музею й поповненням фондів займався завідувач музеєм, професор Василь Іванович Маслов (1885–1959), якому вдалося значно поповнити колекцію експозиції.

Сосницький краєзнавчий музей

Засновником краєзнавчого музею був місцевий уродженець, юрист Юрій Степанович Виноградський (1873–1965). Після початку Першої світової війни Ю. Виноградський за сімейними обставинами був змушений залишити Варшаву та повернувся до Чернігівської губернії. У Чернігові він деякий час працював юристом. До війни Ю. Виноградський активно цікавився історією, зокрема, його обрали членом товариства історії, філології та права при Варшавському університеті. У Чернігові провідним центром історичних досліджень була Чернігівська губернська вчена архівна комісія, членом якої його невдовзі й обрали. Згодом він очолив Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва. У березні 1919 р. у складі Чернігівського губернського відділу народної освіти був утворений Комітет з охорони пам'яток мистецтва і старовини, першим очільником якого став Ю. Виноградський²⁸.

Рішенням повітового комітету музей був відкритий 1 липня 1920 р. і презентувався як історико-археологічний, а з 1947 р. – краєзнавчий²⁹.

На початку свого існування музей висвітлював історію повіту. Музейні зібрання формувалися за рахунок старожитностей, виявлених у його територіальних межах. У 1924 р. в музеї нараховувалося 432 експонати, а через 10 років – понад 4000.

Серед експонатів привертає увагу палеонтологічна колекція, бронзові речі, типові для скіфського періоду, знайдені на Киселівському торфовищі. Серед кількатисячної колекції археологічних матеріалів значне місце посідають предмети давньоруського озброєння, переважно зброя IX–XII ст. Музею належить колекція гутного скла, деякі експонати датуються XVII ст. і мають неабияку художню цінність³⁰.

Виникнення перших музеїв на Чернігівщині на рубежі XIX–XX ст., поза сумнівом, було подією, непересічною для того часу. Перші музеї викликали серед місцевого населення велику цікавість. Інтерес серед місцевої громадськості до історії регіону та України в цілому сприяв активізації національної самосвідомості тогочасного суспільства.

Перші музеї Чернігівщини виконували роль осередків історичної пам'яті нашого народу та мали значний вплив на розвиток історико-культурних процесів першої половини XX ст.

References

- Haidai, H. (2004). Prylutskyi kraieznavchyi muzei [Prylutsky local lore museum]. Kyiv, Ukraine.
 Kravchenko, M. (2004). Sosnytskyi kraieznavchyi muzei [Sosnytskyi local lore museum]. Kyiv, Ukraine.
 Lyniuk, L. (2004). Muzei chernihivskoi hubernskoi vchenoi arkhivnoi komisii [Museum of the Chernihiv provincial scientific archival commission]. Kyiv, Ukraine.
 Lytvynenko, I. (2004). Osterskyi kraieznavchyi muzei [Osterskyi local history museum]. Kyiv, Ukraine.

²⁷ Історія музею...

²⁸ Кравченко М. Сосницький краєзнавчий музей. *Чернігівщина краєзнавча. Календар 2005*. Київ: Культурно-освітній центр «Золотар», 2004. С. 452.

²⁹ Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю.С. Виноградського. *Музеї Чернігівщини – Museums of Chernihiv region. Веб-портал музеїв і заповідників Чернігова та Чернігівської області*. URL: <http://museum.cult.gov.ua/sosnytskyi-kraieznavchij-muzej-im-yu-s-vynohradskoho/>.

³⁰ Кравченко М. Сосницький краєзнавчий музей. С. 452.

Maiko I. (2008). Naistarishyi zemskyi [The oldest zemstvo]. Nizhyn, Ukraine.

Okolitenko, N. (2008). Oserdia drevnoho mista [The heart of the ancient city]. Nizhyn, Ukraine.

Tkachenko V. (2004). Istorychne kraieznavstvo na Chernihivshchyni [Historical local history in Chernihivschyna]. Kyiv, Ukraine.

Калита Дмитро Анатолійович – аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Kalita Dmytro – post-graduate student of the department of history of Ukraine, archeology and local history of the O. Lazarevsky educational and scientific institute of history and socio-humanitarian disciplines of T. Shevchenko National university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: dmok465@gmail.com

Дата подання: 9 січня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 6 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Калита, Д. З історії створення музеїв на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 39–44. DOI: 10.58407/litopis.250405.

Цитування за стандартом APA

Kalita, D. (2025). Z istorii stvorennia muzeiv na Chernihivshchyni. [From the history of museum creation in Chernihivschyna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 39–44. DOI: 10.58407/litopis.250405.

УДК 069.51:2-525.4(477.51-25)

Мирослав Май-Борода

САКОС СВЯТИТЕЛЯ ФЕОДОСІЯ УГЛИЦЬКОГО В КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

THE SAKKOS OF SAINT THEODOSIUS UHLYTSKYI IN THE COLLECTION OF THE CHERNIHIV HISTORICAL MUSEUM

DOI: 10.58407/litopis.250406

© М. Май-Борода, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3467-7380>

Мета статті полягає в розкритті історії богослужбового облачення, що нині зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського – сакосу святого Феодосія, архієпископа Чернігівського. Особлива увага приділяється питанню визначення на основі аналізу доступних документів найімовірнішого місця зберігання сакосу до моменту його надходження до музейних фондів. Стаття ґрунтується на загальнонаукових **методологічних принципах** історичності, цілісності та об'єктивності. Вони реалізуються через застосування історико-критичного, порівняльно-аналітичного та логічного методів. **Наукова новизна:** історія сакосу та шлях його надходження до музею раніше не досліджувалися. Тривалий час в облікових документах атрибуція богослужбової шати залишалася хибною: були неправильно визначені вид облачення та час його створення, не було встановлено, що воно належало святому Феодосію Чернігівському.

Висновки. Опрацьований матеріал дозволив встановити, що сакос походить з ризниці архієпископа Феодосія Углицького, визначити Спасо-Преображенський собор як найбільш вірогідне місце зберігання сакосу до 1925–1926 рр. – часу, коли він за обґрунтованим припущенням міг бути взятий до колекції музею в результаті експедицій наукових співробітників по церквах Чернігова.

Ключові слова: сакос, святой Феодосій Углицький, Борисо-Глібський собор, Спасо-Преображенський собор, Чернігівський історичний музей.

The purpose of the article is to reveal the history of one liturgical vestment, currently kept in collections of the V. Tarnovskyi Chernihiv historical museum – the sakkos of Saint Theodosius, Archbishop of Chernihiv. Special attention is paid to the issue of determining, based on the analysis of available documents, the most likely place of storage of the sakkos until its entry into the museum collections. The article is based on the general scientific **methodological principles** of historicity, integrity, and objectivity. They are implemented through the use of historical-critical, comparative-analytical, and logical methods. **Scientific novelty:** the history of the sakkos and the way it came to the museum have not been studied before. For a long time, the attribution of the liturgical vestment in accounting documents remained incorrect: the type of vestment and the time of its creation were incorrectly determined, and it was not established that it belonged to Saint Theodosius of Chernihiv.

Conclusions. The processed material allowed us to establish that the sakkos comes from the sacristy of Archbishop Theodosius Uhlytskyi, to identify the Saviour-Transfiguration cathedral as the most likely place of storage of the sakkos until 1925–1926 – the time when, according to a reasonable assumption, it could have been taken to the museum collection as a result of expeditions of scientific staff to churches of Chernihiv.

Key words: sakkos, Saint Theodosius Uhlytskyi, Saints Boris and Gleb cathedral, Saviour-Transfiguration cathedral, Chernihiv historical museum.

У Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського зберігається багата колекція одягу різних верств населення: це традиційне українське народне вбрання, одяг козацької старшини, містян, мундири чиновників і військових, богослужбовий одяг духовенства.

Музейна колекція православного богослужбового облачення налічує майже 400 одиниць і охоплює період з XVII по XX ст. Значна кількість священних шат надійшла до музею із зібрання Чернігівського єпархіального давньосховища, музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії та Музею українських старожитностей В. Тарновського. Чимало предметів релігійного культу, які мали вагому історико-культурну цінність, врятували працівники Чернігівського історичного музею під час закриття та ліквідації храмів і монастирів у 1920–1930-х рр. та при черговій антирелігійній кампанії радянської влади на чолі з М. Хрущовим у 1958–1964 рр. На сьогодні зібрання музею дозволяє проілюструвати майже всі елементи богослужбових шат православних священнослужителів¹.

Серед них зберігається унікальне облачення – сакос² святителя Феодосія Углицького, архієпископа Чернігівського (інв. № И-1315). Його святого добре відоме кожному жителю Чернігова, а віруючі чернігівці визнають і шанують його як небесного покровителя свого древнього міста.

З 1688 р. життя тоді ще архимандрита Феодосія Углицького стає тісно й назавжди пов'язане з Черніговом. У цей рік з благословення архієпископа Лазаря Барановича Феодосій переїжджає в Чернігів із Києва, де до того був настоятелем Свято-Михайлівського Видубицького монастиря, і приймає під своє управління Свято-Успенський Єлецький монастир. З цього часу він стає найближчим помічником архієпископа Лазаря в управлінні єпархіальними справами. Лазар Баранович, розуміючи високі духовні якості архимандрита Феодосія, бачив його в майбутньому своїм наступником на древній Чернігівській кафедрі.

Після обрання Феодосія Углицького на архієрейський престол, у вересні 1692 р. над ним була звершена архієрейська хіротонія³. Він був висвячений в сан архієпископа з правом носіння сакоса. На той час таке право мали не всі архієреї, а лише патріархи та митрополити, а в знак особливої честі – і деякі архієпископи.

Першим такої честі серед чернігівських архіпастирів удостоївся з благословення патріархів Паїсія Александрійського, Макарія III Антіохійського та Іоасафа II Московського Лазар Баранович. Це право він отримав одночасно з піднесенням статусу Чернігівської кафедри до архієпископії, або ж точніше сказати – з відновленням цього статусу: «понеже архієпископія Черниговская бе древле»⁴. У грамоті патріархів від 8 вересня 1667 р., яка затверджувала архієпископію «от летъ вѣщше шести сотъ бывшую»⁵, сказано: «Мы православніи патриарси благословляемъ и утверждаемъ архієпископію Черниговскую отъ нынешняго преосвященнаго архієпископа Лазаря Барановича, ему же и въ саккосе служити благословляемъ. И по немъ будущи вси архієпископи нарекутся»⁶.

Відтак це право наслідував і його наступник – святий Феодосій Углицький. Воно затверджувалось грамотою царів Іоанна та Петра Олексійовичів, виданій 28 вересня 1692 р., в якій підкреслювався статус Чернігівської архієпископії як першої серед інших архієпископських кафедр: «В подтверженіе и укрепленіе той Черниговской Епархіи, и чина духовнаго, и прежнихъ правъ: сію нашу царскаго величества милостивую жалованную грамоту, даъ ему (архієпископу Феодосію – М. М-Б.) повелели. И при Божіей помощи, сею нашою царскаго величества грамотою, ту Черниговскую архієпископію, и Ево Пресвященнаго Черниговскаго Архієпископа, укрепляемъ и утверждаемъ: и впредь Ево Пресвященнаго Архієпископа Черниговскаго, и по немъ иныхъ. И ту Черниговскую Архієпископію, при той же помощи Божіи, и за предстательствомъ Пресвятыя Богородицы: в таком же соблюденіи и охраненіи имети хотимъ, в какове она была до сего времени: в

¹ В колекції немає орарів та митр.

² Сакос – це виключно архієрейський богослужбовий одяг. У богослужбовий вжиток сакос увійшов з XII ст., коли візантійські імператори почали дарувати Константинопольським патріархам, вшановуючи їх сан, деякі предмети царського облачення. Поширення цього богослужбового одягу як характерного для єпископського сану відбувалось не надто швидко. Константинопольський патріарх спочатку одягав сакос лише тричі на рік: на Різдво Христове, на Великдень і в День П'ятидесятниці. Згодом сакос почали носити інші патріархи та митрополити. Святий Симеон Солунський, який жив у XIV–XV ст., зауважував, що на той час його вдягали лише голуючі архієреї, інші ж носили фелони (див.: Дмитревский И. Историческое, догматическое и таинственное изъяснение Божественной Литургии. Основано на Священном Писании, правилах Вселенских и Поместных Соборов, и на писании святых отцев Церкви: С прил. «Книги о храме» Симеона, митр. Солунского. Санкт-Петербург, 1884. С. 323). На початку XV ст. сакос з'явився й на наших теренах. Його привіз із собою з Греції митрополит Київський Фотій, грек за походженням. І лише на початку XVIII ст. сакос стає богослужбовим облаченням для всього єпископату.

³ Щодо питання точної дати хіротонії див.: Тарасенко О. Святий Феодосій архієпископ Черниговский. Дубно: МЕЛИСА, 2005. С. 73.

⁴ Материалы для истории отношений к Южно-русской Церкви восточных патриархов. 1620–1678. Архив Юго-Западной России. Киев: В Губернской Тип-и, 1872. Ч. 1. Т. 5. С. 9.

⁵ Там само. С. 10.

⁶ Там само.

нашей Государской милости, междо великоросійскими Архієпископіями, первоначалною Архієпископією»⁷.

Тривалий час сакос із колекції музею залишався без правильної атрибуції. В роки Другої світової війни музей горів (в 1941 р.), і вся облікова документація загинула. Відтак у інвентарній картці післявоєнного часу на цей експонат зазначалось, що це стихар XVIII–XIX ст. Запис зроблено 27 січня 1948 р., коли складалася нова фондова документація після повернення музейних предметів з евакуації. Стихар та сакос дійсно дещо схожі за кроєм, але мають явні відмінності. Причиною неправильного визначення церковної шати могла бути недостатня кваліфікація укладачів документів та загальна необізнаність у церковних питаннях і тонкоцях церковного мистецтва, притаманна тодішньому атеїстичному радянському періоду.

Визначити ж те, що сакос належав саме святителю Феодосію, вдалося в 2021 р., напередодні відкриття виставки в Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського, присвяченої 125-річчю канонізації святого. Це стало можливим після порівняння музейного артефакту зі світліною облачення святителя, поміщеної в книзі «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории»⁸ 1911 р. видання. На фото сакос закритий досить широким великим офомором, але ті його частини, що проглядаються, дозволяють побачити повну відповідність сакосу з музейної колекції із сакосом на фото: повністю тотожні позументи, співпадає пропорційність оксамиту та парчі.

Сакос пошитий зі світло-жовтої парчевої тканини з рослинним орнаментом. Довжина 125 см, ширина (по низу) 112 см. По периметру обшитий червоним оксамитом, гудзики – з блакитних ниток із шестикутною зіркою по центру, на горловині – 1 металевий гудзик. Сакос обшитий ажурним парчевим позументом по периметру (ширина 4 см), навколо грудей і по спині (ширина 6 см). На спині – хрест із позументу (18х18 см). Підкладка з бежевого шовку.

Час створення сакоса варіюється між 1692 та 1696 рр. Нижньою ймовірною хронологічною межею його створення є рік архієрейської хіротонії святителя Феодосія. Верхня хронологічна межа визначається датою смерті святого – початком 1696 р.⁹

Відкритим залишається питання щодо місця виготовлення облачення. У цей час лише на Чернігівщині діяло кілька жіночих монастирів, які були значними центрами виробництва священницького облачення: Чернігівський П'ятницький, Ніжинський Введенський, Новомлинський Успенський, Макошинський Покровський монастирі.

Теоретично можливим також є варіант, що сакос був подарований святителю в Москві, де відбулась його хіротонія, але письмових свідчень про це наразі не маємо. Відомо, що в квітні 1693 р., вже після повернення архієпископа Феодосія до Чернігова, делегація від його імені на чолі з архідияконом Феофілом прибула з подячним листом до Москви. Через архідиякона від царів святителю було передано «сорок соболей с хвосты во 150 рублев»¹⁰, – подарунок, який в 1692 р. через відсутність «тех соболей ему из казенного Приказу не дано»¹¹. Посланці також не залишилися без подарунків, вони отримали тканину: «...архидіакону камки одинадцять аршинь, писарю да шести человекомъ слугамъ архієпископлимъ сукна англійскаго по п'яти аршинь, возницамъ и челяди шести же человекамъ сукна анбурскаго по п'яти аршинь человеку изъ казеннаго приказа»¹².

На жаль, в «Картинах церковной жизни» підпис світліни сакосу не дає ніякої інформації про його місце зберігання на той час, на відміну від підписів під багатьма іншими артефактами, фото яких розміщені в книзі. Імовірним місцем його зберігання могла бути ризниця Чернігівського Архієрейського будинку, яка займала, «безспorno, выдающееся место как по обилию церковной утвари и облачений, так и по древности, ценности и художественности работы многих, входящих в состав ее предметов»¹³. Але серед згаданих в описі ризниці 25 сакосів¹⁴ жоден не відповідає за своїм зовнішнім виглядом сакосу святителя Феодосія. В «Историко-статистическом описании Черниговской епархии» із архі-

⁷ Грамота Царей Иоанна и Петра Алексеевичей Преосвященному Феодосию Архиепископу Черниговскому и Новгородскому, данная в подтверждение прав его на Черниговскую Архиепископию. *Прибавление к Черниговским Епархиальным Известиям*. Часть неофициальная. 1900. № 8–9. С. 260.

⁸ Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. Киев: Фото-лито-типография С.В. Кульженко, 1911. С. 85.

⁹ Про день кончини свят. Феодосія див.: Тарасенко О. Святитель Феодосий... С. 94–97.

¹⁰ Успенская В. Царские подарки святителю Феодосию Черниговскому в 1692 г. и его посланцам в 1693 г. *Прибавление к Черниговским Епархиальным Известиям*. Часть неофициальная. 1900. № 20. С. 572.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Козминский Д. Описание ризницы и библиотеки Черниговского Архиерейского дома. *Прибавление к Черниговским Епархиальным Известиям*. Часть неофициальная. 1893. № 11. С. 350.

¹⁴ Козминский Д. Описание ризницы и библиотеки Черниговского Архиерейского дома (продолжение). *Там само*. 1893. № 14. С. 480–483.

ерейського облачення в ризниці Архієрейського будинку згадуються лише 4 митри та 5 панайі, «замечательных по украшениям и драгоценности»¹⁵.

В описі менш багатой ризниці Успенського Єлецкого монастиря згадується тільки 6 сакосів. Серед них святительського сакоса також немає¹⁶.

На превеликий жаль, опис майна Чернігівського кафедрального Борисо-Глібського монастиря за 1739 р., що зберігається в Державному архіві Чернігівської області, має втрати та пошкодження саме в тій частині, де перелічується облачення. Від розділу про ризницю залишився невеликий клаптик паперу, на якому читаються лише перші слова в рядках: «2. Сакось ... 11. Омофоръ 12. Палица»¹⁷.

До музею сакос святителя Феодосія потрапив, імовірно, в період активної боротьби наукових співробітників за збереження церковних цінностей від їх знищення радянською владою, агресивно налаштованої до Церкви та її культури. У 1925–1931 рр. музей очолював Марк Вайнштейн – людина, яка приклала максимум зусиль задля збереження церковних старожитностей Чернігова та Чернігівщини від знищення або продажу за кордон. У цей час до музею зі Спаського собору була перенесена фреска «Свята Фекла» XI ст., передані срібний оклад кіоту шанованої чудотворної Троїцько-Іллінської ікони Божої Матері, царські «мазепинські» врата з Борисо-Глібського собору та врата з Єкатерининської церкви, дзвін, подарований полковником Павлом Полуботком Вознесенській церкві в Чернігові.

Перші роки директорства М. Вайнштейна стали досить плідними для музею в плані розширення колекції. Фонди значно поповнилися новими артефактами: «За рік 1925/6 вступило до Музею 2510 речей і понад 400 книжок»¹⁸. Серед них «велика кількість іноді дуже цінних речей культового вжитку, що їх зібрано по церквах міста та округи»¹⁹. Певно, під час таких музейних експедицій сакос святителя Феодосія й потрапив до музейної колекції.

На підкладці шати залишився запис: «Відд. культ. 417 1927 року». Оформлення облікових документів для нових артефактів могло відбутися пізніше, адже в серпні 1925 р. об'єднаним чернігівським музеям було передано будинок колишнього Дворянського та селянського земельного банку. Облаштування нового приміщення потребувало чимало часу та сил: «Два перші квартали 1925/6 року пішли на перевезення й розташування наново всіх збірок»²⁰. Тому складання інвентарних карток могло бути відкладене на деякий час, і зазначений на сакосі 1927 р. разом з номером, імовірно, вказує на час оформлення документів, а не на час вилучення облачення з церковної ризниці.

Пролити світло на питання, де саме зберігався сакос святителя Феодосія до його надходження до музею, може допомогти таке співставлення. У колекції музею зберігається малий омофор (інв. № И-1339) з нашитим медальйоном, на якому зображена ікона Божої Матері «Знамення». Старий інвентарний номер – «Відд. культ. 357 1927 року». Очевидно, що він потрапив до музею приблизно в той самий час, що й сакос. На його підкладці напис ручкою: «Из Черн. каф. соб. омофор Феодосия».

Кафедральних соборів у Чернігові було два – Спасо-Преображенський та Борисо-Глібський. Як зазначав у заяві від 30 червня 1921 р. «В Губюст, в подотдел ликвидации комиссии по отделении церкви от государства» від імені соборної релігійної громади Чернігова її голова, відомий український педагог і науковець Олексій Фльоров: «Спасо-Преображенский собор и Борисо-Глебская церковь с давних пор – более 300 лет – составляют то органическое и неразрывное целое соборного прихода – и в отношении религиозно-исторических традиций, и в отношении хозяйственно-административных соотношений»²¹. Тобто сприйняття двох соборів як одного цілого кафедрального комплексу, вірогідно, стало причиною відсутності уточнення в написі на омофорі, з якого саме храму було взяте архієрейське облачення.

До заяви від 16 квітня 1919 р. до Юридичного відділу Чернігівського повітового виконавчого комітету з проханням від соборної релігійної громади передати їй «в пользование и заведывание предназначенное для богослужебных и обрядовых целей имущество Черниговского Спасо-Преображенского и Борисо-Глебовского кафедральных соборов, а рав-

¹⁵ Филарет (Гумилевский), архиеп. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Губернская тип-я, 1873. Книга 2: Черниговский архиерейский дом, духовная семинария и училища. С. 50–51.

¹⁶ Филоновский А. Опись ризницы и библиотеки Черниговского Елецкого Успенского монастыря. Прибавление к Черниговским Епархиальным Известиям. Часть неофициальная. 1893. № 16. С. 598–599.

¹⁷ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 679. Оп. 5. Спр. 3. Між 3 та 4 арк. (непронумерований).

¹⁸ Вайнштейн М. Чернігівський державний музей. Український музей. Київ, 1927. 36. 1. С. 251.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ ДАЧО. Ф. Р-2867. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 5.

но и самые храмы»²², настоятелем протоієреєм Олександром Єфимовим 17 квітня того ж року в Юридичний відділ були подані інвентарні описи майна кафедральних соборів у двох примірниках²³. В описі священних предметів і речей Борисо-Глібського собору зазначено – «Облачений Св. Феодосія въ особомъ шкафу 2 шт. Там же священныя предметы въ Его же время употреблявшіяся»²⁴.

Водночас «Описи Спасо-Преображенского и Борисоглебского черниговских кафедральных соборов и священных предметов и вещей в сих церквах находящихся» за 1921 р. мають відмінності від описів 1919 р., у них вказано, що в цей час шафа з облаченням святителя знаходилася вже в Спаському соборі. У документі читаємо, що там зберігалось «древних облачений святителя Феодосия в особом шкафу 2»²⁵. Цілком можливо, що йдеться саме про сакос та омофор, які могли бути вилучені з собору в 1925–1926 рр. і нині зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського.

Хоча сакос, з огляду на благоговійне шанування його власника, зберігався, безумовно, з особливою дбайливістю, та, вочевидь, не був зношеним при житті святого Феодосія²⁶, у наш час він уже потребував реставраційних робіт, які були виконані музейним реставратором Ольгою Філіною 2021 р. Можливо, пошкодження з'явилися під час евакуації музейної колекції в роки Другої світової війни, оскільки на світлині сакоса з «Картин церковной жизни» видно, що позумент у нижній частині шати був ще цілим. На облаченні місцями потріпані нитки на парчевій тканині та позументі, 4 гудзика втрачено, 2 розплетені. Значна частина позументу на тильній частині сакосу втрачена. Особливо звертала на себе увагу велика заплямованість воском рукавів сакосу. Причину такої забрудненості пояснити важко. За богослужінням архієрей використовує свічки, ними він благословляє народ у певні моменти служби, але характер заплямованості не схожий на випадковий та ненавмисний.

Значимість віднайдення сакосу в колекції музею визначається, у першу чергу, вагомістю постаті святителя Феодосія в церковній історії нашого краю та України, як і всього православного світу загалом. Ім'я святителя добре знають далеко за межами нашої держави, храми в його честь і пам'ять побудовані в Європі та Америці. Як справедливо зазначалося в чернігівській пресі на початку ХХ ст., «кожна нова відомість, що стосується життя преподобного святителя Феодосія, для кожного православного є вельми цінною»²⁷. Актуальними ці слова залишаються і в наш час.

Окрім того, атрибуція богослужбової шати стала ще однією цеглиною у важливому та кропіткому процесі відновлення втраченої в роки Другої світової війни музейної облікової документації.

Світлина з книги «Картини церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории».

²² ДАЧО. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 67.

²³ Там само. Арк. 68.

²⁴ Там само. Арк. 62 зв.

²⁵ Там само. Ф. Р-2867. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1 зв.

²⁶ Сакос використовувався лише на богослужіннях і не тривалий час, адже після архієрейської хіротонії святитель Феодосій прожив недовго – три з половиною роки. До того ж у ризниці святителя навряд чи був усього лише один сакос.

²⁷ Успенская В. Царские подарки святителю Феодосию... С. 571.

Сакос святителя Феодосія з музейної колекції.

Тильна сторона сакоса.

Гудзик на сакосі.

Фрагмент рукава з воском (до реставрації).

Сакос на виставці, присвяченій 125-річчю канонізації святителя Феодосія.

References

- Dmytrevskiy, Y. (1884). *Ystorycheskoe, dohmatycheskoe y taynstvennoe yziasnenye Bozhestvennoi Lyturhyi* [Historical, dogmatic, and mystical explanation of the Divine Liturgy]. Saint Petersburg, Russia.
- Fylonovskiy, A. (1893). *Opys ryznytsy y byblyoteky Chernyovskoho Eletskeho Uspenskoho monas-tyria* [Inventory of the sacristy and library of the Chernihiv Yeletsky Uspensky monastery]. *Prybavlenye k Chernyovskym Eparkhyalnym Yzvestiyam – Addendum to Chernigov Diocesan News*, 16, P. 598–599.
- Humylevskiy, D. (1873). *Ystoryko-statystycheskoe opysanye Chernyovsoi eparkhyi* [Historical and statistical description of the Chernihiv diocese]. Chernihiv, Ukraine.
- Kozmynskiy, D. (1893). *Opysanye ryznytsy y byblyoteky Chernyovskoho Arkhyereiskoho doma* [Description of the sacristy and library of the Chernihiv Bishop's house]. *Prybavlenye k Chernyovskym Eparkhyalnym Yzvestiyam – Addendum to Chernigov Diocesan News*, 11–14, P. 350–356; 480–483.
- Tarassenko, O. (2005). *Svyatitel' Feodosij arkhiepiscope Chernigovskij*. [Saint Theodosius Archbishop of Chernihiv]. Dubno, Ukraine.
- Uspenskaia, V. (1900). *Tsarskye podarky sviatyteliu Feodosiyu Chernyovskomu v 1692 h. y eho po-slantsam v 1693 h.* [Royal gifts to Saint Theodosius of Chernihiv in 1692 and to his envoys in 1693]. *Pry-bavlenye k Chernyovskym Eparkhyalnym Yzvestiyam – Addendum to Chernigov Diocesan News*, 20, P. 572.
- Vainshtein, M. (1927). *Chernihivskiy derzhavnyi muzei. Ukrainskiy muzei* [Chernihiv state museum. Ukrainian museum]. Kyiv, Ukraine.

Май-Борода Мирослав Сергійович – кандидат богослов'я, доктор філософії, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Mai-Boroda Myroslav – candidate of theology, doctor of philosophy, senior research fellow of the V. Tarnovskyi Chernihiv historical museum (4 Muzeyna str., Chernihiv, 14000, Ukraine).
Email: miroslav_mb@ukr.net

Дата подання: 26 березня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 29 липня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Май-Борода, М. Сакос святителя Феодосія Углицького в колекції Чернігівського історичного музею. *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 45–52. DOI: 10.58407/litopis.250406.

Цитування за стандартом APA

Mai-Boroda, M. (2025). Sakos sviatytelia Feodosiia Uhlytskoho v koleksii Chernihivskoho istorychnoho muzeiu [The sakkos of Saint Theodosius Uhlytskyi in the collection of the Chernihiv Historical Museum]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 45–52. DOI: 10.58407/litopis.250406.

УДК 94 (477.5).073«1831/1837»

Богдан Галь

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ І ПОЛТАВСЬКИЙ ПРОЄКТИ РЕФОРМУВАННЯ ЗЕМСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ (1832)

CHERNIHIV AND POLTAVA PROJECTS FOR REFORMING THE LAND POLICE (1832)

DOI: 10.58407/litopis.250407

© Б. Галь, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3661-5616>

У публікації циркуляру Міністерства внутрішніх справ, подань і проєктів чернігівського цивільного губернатора М.І. Жукова та полтавського П.І. Могилевського йдеться про коло повноважень, прав та обов'язків нижніх земських судів і земських справників станом на 1832 р., а також про пропозиції і проєкт правил, на яких ці установи мали б бути реорганізовані в ході т. зв. «малої» поліцейської реформи (1837). До проєкту полтавського цивільного губернатора П.І. Могилевського додано повнотекстові розпорядження малоросійського військового губернатора М.Г. Рєпніна щодо реорганізації повітової поліції за 1818–1832 рр.

Опубліковані джерела дають уявлення не лише про очікування адміністраторів різних рівнів від реформи поліції рівня повіту, а й про наявний її стан і перебіг попередніх спроб реформувати земську поліцію лівобережних губерній.

Ключові слова: поліція, губернія, повіт, міністерство, проєкт, реформа.

The publication of the circular of the Ministry of internal affairs, submissions and projects of the Chernihiv civil governor Nikolai Zhukov and the Poltava Pavel Mogilevskyi, deals with the scope of powers, rights and duties of the lower land courts and land clerks as of 1832, as well as proposals and draft rules on which these institutions should be reorganized in the course of the so-called «small» police reform (1837). The project of the Poltava civil governor Pavel Mogilevskyi is supplemented by the full-text orders of the Malorossian military governor Nikolai Repnin on the reorganization of the district police for 1818–1832.

The published sources provide an idea not only of the expectations of administrators at different levels from the reform of the police at the district level, but also of its current state and the course of previous attempts to reform the land police of the left-bank provinces.

Key words: police, province, county, ministry, project, reform.

За пів століття від «Губернської Установи» (7 листопада 1775 р.) до згортання діяльності «Комітету 6 грудня 1826 р.» (9 березня 1832 р.) проявилися, були усвідомлені, але так і не розв'язані такі проблеми земської (повітової) поліції Російської імперії: нечисельність, низька платня, хаотичний розподіл справ між членами земського суду, відсутність добре організованої канцелярії з підготовленими і досвідченими службовцями, складний документообіг¹, відсутність дієвого контролю.

Підготовка до т. зв. «малої» поліцейської реформи 1837 р., покликаної хоча б частково усунути ці недоліки, розпочалася навесні 1831 р., коли тодішній міністр внутрішніх справ А. Закревський повернувся зі службової поїздки по губерніях, охоплених епідемією холери. Під безпосереднім враженням від інспекції місцевих адміністративно-поліцейських

¹ Спеціальна комісія зі скорочення діловодства була створена ще в 1806 р., проіснувала пів століття, але ні до чого не дійшла.

установ він склав всепідданішу записку «Про труднощі, з якими стикаються цивільні губернатори, губернські правління, поліції та повітові суди при належному виконанні службових обов'язків» від 28 квітня 1831 р.² Причину помічених тяганини та зловживань міністр убачав у низьких професійних і моральних якостях місцевих поліцейських чиновників і канцеляристів, що були природним наслідком надмірного їх навантаження та недостатньої платні³. Записка містила висновок про необхідність нових штатів, збільшення платні, за якими А. Закревський визначив у 2.788.569 руб. 50 коп.⁴

Комітет міністрів під головуванням В. Кочубея розглянув записку на засіданнях 16 травня та 2 червня 1831 р. і не визнав можливим змінити щось по Міністерству внутрішніх справ без обговорення всього губернського управління, а щодо збільшення платні волів чекати закінчення занять спеціального Комітету для складання загальних губернських штатів⁵.

Утім, уже за пів року знову повернулися до питання реформування земської поліції. Маніфест «Про порядок дворянських зборів, виборів і служби за ними» від 6 грудня 1831 р. змінив, зокрема, порядок призначення очільників земської поліції: відтепер повітове дворянство обирало по два кандидати, одного з яких губернське начальство призначало на посаду земського справника. У разі ж, якщо посада залишалася вакантною, то кандидата визначало безпосередньо губернське начальство. Крім того, маніфест збільшив термін виконання обов'язків земськими справниками з трьох до шести років⁶.

Того ж 6 грудня 1831 р. іменним указом було уніфіковано номенклатуру поліцейських службовців Чернігівської та Полтавської губерній за загальноімперським зразком. Відтепер земський комісар повертав собі попередню назву земського справника. При цьому структура і порядок фінансування земської поліції залишилися незмінними⁷. Продовженням цієї реформи стала ліквідація в 1834 р. посад хорунжих і возних у лівобережних губерніях з передачею їхніх возних функцій земським і міським поліціям⁸.

З видання маніфесту «Про порядок дворянських зборів, виборів і служби за ними» у грудні 1831 р. – січні 1832 р. розпочалася підготовка до реформування земської поліції. Спочатку Департамент Законів Державної Ради сформулював загальні зауваги щодо наявного стану і значення земської поліції:

- ✓ невідповідність земських судів і власне посади земського справника високому призначенню через обтяженість обов'язками та відсутність належної організації;
- ✓ відсутність земського суду як стаціонарного органу, натомість, вирішення справ одним засідателем і секретарем, у той час як справник відволікається на малозначущі випадки;
- ✓ залежність успіху всіх проєктів реформ у галузі місцевого управління і, зокрема, положення про дворянські збори та вибори від приведення в належний стан поліцейської частини.

Потому, розглянувши їх у загальному зібранні, Державна Рада визнала ці зауваги доречними й ухвалила височайше затверджену 17 грудня 1831 р. думку про необхідність кращої організації земських судів і, зокрема, посади земського справника. Міністерство внутрішніх справ було уповноважене на влаштування цієї частини таким чином, аби земський справник, виконуючи обов'язки, покладені на нього «Губернською Установою», не відволікався на неважливі справи, натомість сприймався як керівник повітової поліції. У рішенні Державної ради визначалися центральні напрями реформи земської поліції: перетворення поліцейських інститутів слід здійснювати в межах «Губернської Установи»; незмінними мали залишитися коло діяльності поліції та службові обов'язки її чиновників і службовців⁹.

Відповідно, Міністерство внутрішніх справ розіслало цивільним губернаторам циркуляр «За височайшим наказом про надання міркувань відносно кращого влаштування земських судів і власне посади земського справника» від 8 січня 1832 р. (додаток 1). Цивільним губернаторам пропонували зібрати відомості про коло повноважень, прав та обов'язків нижніх земських судів і земських справників, порівняти їх із заувагами Державної Ра-

² Варадинов Н. История Министерства внутренних дел: В 3 ч. Санкт-Петербург, 1862. Ч. III. Кн. 1. С. 364.

³ Тот Ю. Реформа уездной полиции в правительственной политике России в XIX в.: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 2003. С. 66.

⁴ Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. С. 368.

⁵ Ці штати протягом 1831–1832 рр. були підготовлені спеціальним Комітетом і після зносин з начальниками губерній представлені Міністерству внутрішніх справ та внесені до Державної Ради (Там само. С. 368–369).

⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собрание второе. Санкт-Петербург: Тип-я II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1832. Т. VI: 1831. Отделение второе. С. 247–273.

⁷ Там само. С. 276.

⁸ ПСЗРИ. Собрание второе. Санкт-Петербург: Тип-я II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1835. Т. IX: 1834. Отделение первое. С. 42.

⁹ Тот Ю. Реформа уездной полиции... С. 69.

ди, підготувати й передати до міністерства через малоросійського військового губернатора пропозиції та проєкт правил, на яких ці органи мали б бути реорганізовані «на майбутній час».

За декілька місяців губернатори обох лівобережних губерній підготували й передали малоросійському військовому губернатору М. Рєпніну свої подання й через нього до міністерства – свої проєкти правил¹⁰.

Чернігівський цивільний губернатор (1828–1839) М. Жуков у поданні від 14 червня 1832 р., обійшовши питання форм внутрішнього канцелярського порядку в нижніх судах і обов'язків земської поліції «через ясні про те законоположення», натомість сконцентрував увагу на посиленні влади і прав земського справника (додаток 2). Крім того, скориставшись випадком, М. Жуков поставив у поданні питання про включення до складу нижніх земських судів ввіреної йому губернії п'ятого засідателя, посиляючись на значне населення та безполосність володінь, «суть причини переповнення земських судів справами, для провадження яких вельми недостатньо нинішнього числа членів земської поліції, а особливо при великому накопиченні казенних недоїмок, і повсякчасному майже перебуванню військ у губернії».

Запропонований чернігівським цивільним губернатором «Проєкт правил, на яких посада справника та земського суду може бути визначена на майбутній час», від 14 червня 1832 р. є доволі консервативним і складається, здебільшого, із декларацій значення поліцейського управління та відсилок до «Губернської Установи» («ясно викладено обов'язки та права у діях земського справника та нижнього земського суду») і «Статуту благочиння або поліцейського» («земський справник суть поліцеймейстер у повіті», «Статут Управи благочиння [sic!] служить їм найближчим керівництвом щодо їх поліцейських дій») (додаток 3). Єдине, що викликало нарікання М. Жукова, – це закріплення за земськими справниками нарівні з іншими засідателями нижнього земського суду частини повіту «для дії в ній з усіх взагалі випадків та справ». На думку губернатора, така практика, що склалася «з плином часу за розпорядженнями головного губернського начальства»¹¹, послаблювала владу справника в нижньому земському суді й обмежувала його діяльність прийнятою частиною.

Полтавський цивільний губернатор (1828–1840) П. Могилевський у поданні малоросійському військовому губернатору кн. М. Рєпніну від 21 травня 1832 р.¹² не обмежився констатацією схожих прав і обов'язків, відповідальності та стягнень земської і міської поліції (додаток 4). Натомість, він указав, з одного боку, на ширше коло діяльності земської поліції через обширність території, чисельність населення та розпорошеність населених пунктів при значно меншій кількості чиновників і способів управління. З іншого боку, на переобтяженість земської поліції невластивими справами, як-от: нагляд за питними зборами, управління та розпорядженнями ними в разі неспроможності відкупника, спонукання волосних правлінь і урядників до складання громадських приписів і розкладок щодо зборів і видатків громадських сум. На думку П. Могилевського, і те, й інше зручніше було вирішувати Казенній палаті через власних засідателів чи корчемних засідателів (для охорони відкупів і призначуваних). Що ж до громадських приписів і розкладок, то розпорядженням московського військового генерал-губернатора від 1818 р. будь-який вплив на них справника чи іншого засідателя нижнього земського суду був категорично заборонений.

Крім того, на думку полтавського губернатора, ускладнювали роботу нижнього земського суду й потребували реформування:

- ✓ довільний порядок розподілу та ведення справ, що затруднював і сповільнював отримання довідок;

- ✓ незабезпеченість судів канцелярськими службовцями, через що засідателям, які виїжджали на слідство, заборонялося брати їх із собою;

- ✓ недостатня визначеність правил стягнення дрібних недоїмок (до 20 руб.), за невиконання яких указ від 14 грудня 1818 р. наказував знімати з посад і віддавати під суд.

Підготовлений П. Могилевським «Проєкт додаткових правил про посаду земського справника та нижнього суду, які полягають у наступних параграфах» від 21 травня 1832 р. містив ряд важливих нововведень (додаток 5).

¹⁰ Переписка об улучшении устройства земских судов и должности земского исправника. Среди бумаг «Проект дополнительных правил о должности земского исправника и нижнего суда», составленный полт. гр. губ. П. Могилевским. Подлинники и копии. 1832 г. *Российский государственный исторический архив* (далі – РДІА). Ф. 1035. Рєпнины. Оп. 1. Д. 476. 64 л.

¹¹ Випад на адресу малоросійського військового губернатора М.Г. Рєпніна.

¹² Приписка олівцем: «Доповісті разом з Чернігівським».

По-перше, ішлося про поділ повіту на чотири частини за числом засідателів, співмірні за кількістю волостей і з урахуванням їх розташування, затвердження того поділу на рівні губерньського начальства й заборону його змінювати у подальшому (§3).

По-друге, для оптимізації документообігу пропонувалося під наглядом земського справника розділити всі справи на три предмети: поліцейські, господарські та судові (§4). Відповідно, канцелярія нижнього земського суду мала складатися із секретаря, трьох столоначальників, одного журналіста / регістратора, 4 канцеляристів вищого і 5 – нижчого розрядів з достатньою платнею, аби члени суду за призначенням справника і секретаря могли брати одного з них при виїзді на слідство (§6).

По-третє, пропонувалося розділити всі справи і слідства на два роди: надзвичайні (важливі), що їх мав розглядати повний склад суду чи земський справник, і прості (звичайні), рішення за якими приймав лише земський засідателю (§11).

По-четверте, пропонувалося на допомогу кожному засідателю обирати двох присяжних депутатів (по одному від дворянства та від козачої / селянської спільнот «по черзі зі свого стану або за взаємною згодою з дворян»), аби, проживаючи в тій частині й нікуди звідти не виїжджаючи, вони могли на прохання чи вимогу засідателя брати участь у слідстві, підписувати папери у справах свого стану (§31).

По-п'яте, П. Могилевський констатував, що «набагато більше справності, порядку та успіху у провадженні справ, так само і у стягненні казенних недоїмок» у тих повітах Полтавської губернії, що склалися з 5–7 волостей (Пирятинський, Костянтиноградський, Хорольський), у зв'язку з чим пропонував у тих повітах, що склалися з 10–15 волостей (додаток 11), додати засідателів за вибором дворянства так, аби на кожного припадало по три волості (§33).

Спроба легалізувати ряд поліцейських новацій, зроблених ще до призначення П. Могилевського на посаду полтавського цивільного губернатора (додатки 6–9), указують на малоросійського військового губернатора М. Рєпніна як на можливого співавтора проєкту.

В інших губернаторських проєктах¹³ наголошувалося на необхідності видання зводу поліцейських настанов для чинів земської поліції (київський цивільний губернатор В. Катеринич), створення посади виборних сільських поліцейських наглядачів – посередників між соцькими та нижніми земськими судами (подільський – Ф. Лук'яновський), присутності при поліцейських оглядах 1–2 понятих з місцевих дворян за вибором предводителя (волинський – А. Римський-Корсаков)¹⁴.

Загалом, усі губернатори вказували на необхідність мати 1–2 засідателів для постійної присутності в земському суді, збільшити платню, узаконити введення на практиці поділ повіту на частини між засідателями¹⁵.

Коли Департамент поліції склав проєкт збільшення штатів та окладів нижніх земських судів, міністру внутрішніх справ було доручено ще раз вимагати з цього приводу відгуків начальників губерній¹⁶. 12 лютого 1835 р. був затверджений рекомендований Державною Радою загальний нормальний штат земських судів і розклад про оклади жалування та суми на канцелярські видатки, а також укладений на його основі міністром внутрішніх справ докладний розклад, «скільки якому саме земському суду за кількістю членів його, навантаженням та ін., слід відпускати надалі суми на утримання»¹⁷. Наступного 1836 р. цей розклад сум на утримання земських судів був пролонгований «аж до нового влаштування земської поліції»¹⁸.

«Положення про земську поліцію» від 3 червня 1837 р. і дотичні до нього «Наказ чинам і служителям земської поліції» та «Положення про земську пошту» від тієї ж дати стали крупнішою з часів «Губернської Установи» (1775) серією законодавчих актів, що регулювали діяльність земської поліції й започатковували т. зв. «малу» поліцейську реформу¹⁹.

¹³ Досі не введені до наукового обігу.

¹⁴ Тарасов И. История русской полиции и отношения ее к юстиции. *Юридический вестник*. 1884. Ноябрь. С. 420–421.

¹⁵ Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. Санкт-Петербург, 1872. С. 126.

¹⁶ Там само. С. 125.

¹⁷ ПСЗРИ. Собрание второе. Санкт-Петербург: Тип-я II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836. Т. X: 1835. Отделение первое. С. 180.

¹⁸ ПСЗРИ. Собрание второе. Санкт-Петербург: Тип-я II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1837. Т. XI: 1836. Отделение первое. С. 631–632.

¹⁹ ПСЗРИ. Собрание второе. Санкт-Петербург: Тип-я II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1838. Т. XII: 1837. Отделение первое. С. 463–523.

Варто відмітити ряд новацій, законодавчо закріплених у 1837 р., що, утім, лише вводили запроєктовані ще Катериною II елементи, кодифікували попереднє законодавство і, загалом, не виходили за межі визначення «частковій поліпшення»:

- ✓ назва повітового поліцейського органу остаточно утвердилась у формі «земський суд» (замість «нижній земський суд») (§1);
- ✓ у складі земського суду вводилась посада старшого незмінного засідателя (§2);
- ✓ створювалося «постійне присутствіє» земського суду у складі земського справника, старшого засідателя і двох сільських засідателів, які брали участь лише в розгляді справ, що стосувалися представників їх стану (§4);
- ✓ за винятком корчемних і митних засідателів, усі інші засідателі отримували в безпосереднє ведення частину повіту – дільницю або стан та іменувалися відтепер становими приставами, зберігаючи права членів суду під час безпосередньої присутності в суді (§5);
- ✓ представники сільської поліції обиралися один на 10–30 дворів (десятський), 100–200 дворів (сотський), посад, містечко-заштатне місто (п'ятисотські, тисяцькі) (§8–9);
- ✓ канцелярію земського суду складали секретар, два столи для слідчих (і загалом судово-поліцейських) і для виконавчих (та інших) справ у віданні повітчиків, канцелярських чиновників і переписувачів, реєстратора²⁰ (§11–13);
- ✓ усі справи, що їх розглядав земський суд, поділялися на чотири роди: 1) нагляд за виконанням законів, охорона безпеки, справи громадського благоустрою (34 пункти), 2) справи казенного відомства (7 пунктів), 3) справи судового відомства, зокрема тюремні (10 пунктів); 4) справи військового відомства (5 пунктів) (§30);
- ✓ з усіх питань земський суд підпорядковувався начальнику губернії та губернському правлінню, а казенній палаті – лише з господарських розпоряджень, що стосувалися казенних поселення (§48);
- ✓ окремо визначалися функції станового пристава (28 пунктів) (§64);
- ✓ якщо ведення справи не могло здійснюватися самим становим приставом, то дозволялося створювати за межами повітового міста тимчасове відділення земського суду у складі земського справника (чи виконуючого його обов'язки), станового пристава та повітового стряпчого, а за необхідності залучати повітового лікаря і депутатів інших відомств (§66);
- ✓ окремо визначалися функції цього тимчасового відділення земського суду (6 пунктів) (§67);
- ✓ для постійного термінового зв'язку земських судів зі становими приставами започатковувалась у кожному повіті особлива земська пошта, яка відправлялась з повітового міста раз на тиждень, наступного дня після отримання пошти з губернського міста (§1 «Положення про земську пошту»);
- ✓ для обслуговування земської пошти при земському суді призначалися три розсилних, а при станових приставах – по одному (§14).

«Мала» поліцейська реформа 1837 р. уточнила й дещо змінила принципи комплектування кадрів земської поліції. Земські справники та старші незмінні засідателі призначалися дворянством, – винятки оформлювались особливими іменними указами (§18). Засідателі для припинення корчемства призначалися начальниками губерній (§19–20). Станових приставів мало призначати губернське правління зі списку дворян та чиновників, які володіють нерухомістю в губернії, що його складало губернське дворянське зібрання (§21). Сільські засідателі обиралися казенними поселенцями та вільними хліборобами з дворян, чиновників, різночинців, однодворців і поселен безвадної поведінки й затверджувалися на посаді губернським правлінням (§22). Канцелярські чиновники і служителі земського суду (секретар, повітчик, реєстратор та інші) призначалися губернським правлінням за поданням земського суду (§23). Обрання соцьких і десяцьких залишалось незмінним (§24). Тисяцькі та п'ятисотські призначалися земським справником за поданням станового пристава (§25).

Вочевидь, губернаторські міркування щодо оптимізації земської поліції, так само як і відгуки на проєкт збільшення штатів та окладів земських судів, послужили основою «Положення про земську поліцію» від 3 червня 1837 р. Утім, без введення до наукового обігу всього корпусу губернаторських проєктів і відгуків неможливо сказати, яку саме роль зіграли пропозиції саме чернігівського та полтавського цивільних губернаторів, так само як і визначити внесок у їх підготовку малоросійського військового губернатора.

Наведені нижче документи друкуються вперше. У публікаціях збережено всі лексичні та стилістичні особливості оригінального тексту.

²⁰ Чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор нарікав, що аналогічно не було призначено окремих письмоводителів при станових приставах (Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. Київ, 2001. С. 185).

* * *

№ 1

1832, січня 8. – С.-Петербург. –

Циркуляр міністра внутрішніх справ до цивільних губернаторів.

По Высочайшему повелению о предоставлении соображений, касательно лучшего устройства Земских Судов и собственно должности Земского Исправника.

Господину Гражданскому Губернатору

С изданием Высочайше утвержденного в 6 день декабря 1831 года положения о порядке дворянских собраний, выборов и служб по оным, Государственный Совет признал, что нужно лучшее устройство Земских Судов и собственно должности Земского Исправника.

К сему Департамент Законов Государственного Совета принимал в уважение,

1. Что Земские Суды и собственно должности Земского Исправника столь важная в составе Полицейского управления, быв обременены множеством обязанностей, и не имея соответственного и приличного сему устройства, не отвечают настоящему их предназначению.

2. Что Земский Суд почти никогда ни находится на месте, так, что дела производятся одним Заседателем и Секретарем; а Исправник весьма часто отвлекается по случаям мало важным, и потому не может обращать всего того внимания на дела важнейшие, которого требует от него обязанность и польза службы.

3. Что таковыя затруднения заставляют не редко людей благомыслящих и достойных уклоняться от / принятия их должностей, а потому оныя часто замещаются людьми, неимеющими ни нужных способностей, ни хороших правил.

4. Что пока часть сия не будет приведена в должное устройство, до толе все меры, какия бы ни были принимаемы Правительством для улучшения Земского управления, не могут вполне достигать своих видов и даже ныне составленное положение о дворянских собраниях и выборах не получит совершенного успеха.

Государственный Совет в общем собрании, по рассмотрении таковых Замечаний Департамента Законов, признав предмет сей заслуживающим уважения, мнением Высочайше утвержденным 17 Декабря 1831 года положил представить Министерству внутренних Дел заняться устройством сей части таким образом, чтобы Земский Исправник, исполняя обязанности, Учреждением о Губерниях на него возложенныя, не был отвлекаем делами маловажными и чтобы он во всех занятиях своих удерживал степень главного лица и начальника по части Уездной Полиции.

Для исполнения такового высочайше утвержденного положения Государственного Совета / признавая нужным иметь надлежащая по сему предмету соображения местных начальств, я предлагаю Вашему Превосходительству, собрав по вверенному вам управлению все нужные сведения и постановления, заключающия в себе круг действия, прав и обязанностей, как вообще Нижняго Земского Суда, так и в особенности Земского Исправника и сообразыв оныя с изъясненными Замечаниями Государственного Совета, а равно и с местными обстоятельствами, представить Министерству внутренних Дел ваши предложения и проект правил, на коих должность Исправника и Земского Суда по основанию упомянутых Замечаний может быть определена на будущее время таковыя сведения и предположения Ваше Превосходительство имеете представить Министерству внутренних Дел чрез Малороссийского военного Губернатора.

(РДІА. Ф. 1035. Оп. 1. Спр. 476. Арк. 3–4).

№ 2

1832, червня 14. – Чернігів. –

Подання чернігівського цивільного губернатора М.І. Жукова до малоросійського військового губернатора М.Г. Рєпніна.

От Малороссийского Черниговского Гражданского Губернатора.

Господину Малороссийскому Военному Губернатору.

Представляя при сем проект правил о должности Исправника и Земского Суда, на будущее время, честь имею донести Вашему Сиятельству, что в изложении сих правил, некасаясь существующих форм внутреннего в Судах канцелярского порядка, я прердерживался более замечаний Государственного Совета, в предписании Г. Министра внутренних Дел изъясненных, и потому ограничился определением поверхностно обязанностей Земской полиции ибо / при яности о том законоположений, почитал неуместным повторения оных, но единственно старался об усилении власти, и прав Земского Исправника, как главного лица в полицейском управлении Уезда.

Прибавление пятого заседателя в Земский Суд, признаю с моей стороны необходимым по следующим уважениям: народонаселение в Губернии Высочайше мне вверенной и чрез полосность владений, суть причины наводнения земских судов делами, для производства которых весьма уже недостаточно нынешняго числа Членов Земской полиции, а в особенности при большом накоплении / казенных недоимок, и всегдашнем почти пребывании войск в Губернии.

Что все и предаю благоуважению Вашего Сиятельства.

Гражданский Губернатор Николай Жуков.

(РДІА. Ф. 1035. Оп. 1. Спр. 476. Арк. 39–40).

№ 3

**1832, червня 14. – Чернігів. –
«Проект правил, на яких посада справника
та земського суду може бути визначена на майбутній час»
чернігівського цивільного губернатора М.І. Жукова.**

Проект правил на коих должность Исправника и Земского Суда может быть определена на будущее время.

1.

Введение.

Земския Суды, суть места столь важныя в составе полицейскаго управления, что законы гражданские не могут достигнуть своей цели, если сии суды не будут устроены соответствующим их назначению образом. – Охранение собственности каждого частнаго человека, его честь, а иногда и жизнь зависит от образа действия Земскаго Суда.

Дело возникшее, исследовывается Земским Судом и сие исследование служит уже / основанием суждения до самых высших инстанций; ибо все высшия места судят только повероятию, а не по собственному обозрению основанных причин дела; – наконец, когда дело уже решено, то оно возвращается к окончательному исполнению опять в Земский Суд.

В Высочайшем о Губерниях Учреждении, ясно изложены обязанности и права в действиях Земскаго Исправника и Нижняго Земскаго Суда.

Устав Управы благочиния служит ближайшим руководством им в отношении к полицейским действиям их; и по основанию сих Законов Положений Земский Исправник / суть полицеймейстер в Уезде; но в последствии времени по распоряжениям Главнаго Губернскаго Начальства, вменено в обязанность Исправникам, иметь на равнее с прочими членами Суда (Заседателями) отдельную часть Уезда, для действия в оной по всем вообще случаям и делам; чем ослаблена власть главнаго лица в полицейском Управлении Уезда, и Исправники не имея возможности обращать внимания на дела целаго Уезда, более ограничивались кругом действия в части ими принятой.

Заседатели, как члены Земскаго Суда, действуя по делам службы, каждый / в своей части Уезда, для присудствия в Суде являлись в город по очереди. – Таким образом все распоряжения собственно в Земском Суде, производились большею частию от одного очереднаго члена, а в случае Экстренном по отлучке его и чрез одного только Секретаря.

Соображая все сии неудобства с многочисленностию дел в Земских Судах, Черниговский Гражданский Губернатор полагает к существующим ныне четырем Заседателям прибавить еще одного и затем на будущее время должность Исправника и Земскаго Суда, определить на следующих правилах:

/ 1^е

О должности Земскаго Исправника.

Земский Исправник, как Президент Суда и Начальник Земской полиции, не имеет у себя никакой отдельной части в Уезде, но исполняя обязанности, собственно на него, по Учреждению о Губерниях возложенныя, имеет в полном распоряжении Членов и Канцелярию Земскаго Суда и потому.

1^е) он распределяет части Уезда, между Заседателями, и одного из них назначает для непереманнаго присудствия в Земском Суде.

2^е) Наблюдает за действиями каждого из них и за успехом / производства дел и взысканием Государственных податей и повинностей.

3^е) Есть ли усмотрит неисправность действий в каком либо случае, котораго из Заседателей, то таковое дело поручает для производства или исполнения другому, или есть ли признает нужным, исполнение того принимает на себя.

4^е) Как хозяин Уезда, в особенноти наблюдает за волостными и сельскими Урядниками, в сборе и взносе в казну податей, и могущия вкратсья злоупотребления прекращая в тоже время, преследует со всею строгостию. /

5^е) На ответственности его лежит исправность дорог и переправ через реки.

6^е) Встреча, препровождение и расквартирование войск, есть так же обязанность исправника.

7^е) По всем вышеизложенным причинам, выезд Исправника из города, хотя неограничивается, но немнее того обязанностию его есть присудствие в Земском Суде столь часто, сколько возможность того позволит, ибо на него же возлагается, сверх соблюдения канцелярскаго порядка и успешности хода дел по Суду, проверка журналов / о занятиях Заседателей в Уезде, которыя должны они представлять ему всякой раз по прибытии на очередь.

8^е) Журналы сии поверяются в Суде с представленными в оный Заседателями делами и в точности показания заверяются подписью Исправника.

9^е) в случае медленности какого Заседателя, или упущения в чем либо по должности, Земский Исправник делает лично им письменныя подтвержденія и замечания в упущениях, а при невыполнении / того представляет начальству для законнаго взыскания с виновнаго.

10^е) Есть ли кто из Заседателей окажется виновным в медленности или нерадении по должности, а Земский Исправник не принимал мер к побуждению не радиваго и не доносил о том начальству, тогда и он равно подвергается ответственности за то.

2.

Обязанности вообще Земскаго Суда.

1^е) Земский Суд состоит из Президента Земскаго Исправника, пяти Заседателей и Секретаря.

2^е) В оном присудствуют Земский Исправник, один / из Заседателей как непереманный Член и один по очереди.

3^є) Время нахождения по очереди Заседателей определяется по усмотрению Земского Исправника.

4^є) Все текущая по суду дела, не требующая решительных заключений, в случае отлучки в Уезде Исправника и по Экстренному какому делу очередного Заседателя, производятся одним непрерывным Заседателем; те же дела, по которым обязан Суд постановить решительные определения / рассматриваются не иначе, как в присутствии Земского Исправника.

5^є) Земский Исправник удерживая степень главного лица в полицейском управлении, в разрешении по суду дел имеет однако же голос равный с каждым членом Суда и потому в случае разногласия по какому либо делу в присутствии Исправника и одного Заседателя, призывается другой Заседатель, из находящихся в уезде и определение составляется по большинству голосов.

6^є) в случаях, требующих выезда Уездного Суда / поступать по правилам в предыдущем пункте изложенным.

7^є) Успешность в отписке дел по резолюциям и сохранения канцелярского порядка в суде, по существующим ныне формам лежит непосредственно на ответственности Секретаря и неперменного Члена Заседателя, под главным надзором Президента Суда Исправника.

3.

О обязанности Заседателя Земского Суда.

Заседатели Земского Суда, как Члены оного обязаны исполнением всего, что возложено на них Учреждением о Губерниях, Уставом / о благочинии и другими Законоположениями; и потому:

1^є) в отношении полиции исполнительной они состоят в подчиненности Земскому Исправнику.

2^є) Каждый из них, кроме неперменного присутствующего в суде, имеет в ведении своем отдельную часть уезда.

3^є) Взыскание подает, выполнение всех повинностей и успешность в производстве дел в части, Заседателю порученной, лежит на его ответственности.

4^є) Для присутствия в Суде между собою очередуются, / для чего определяется время им по усмотрению Земского Исправника.

5^є) Получаемым из Земского Суда к производству, или исполнению делам, ведут у себя записку в регистрах от Земского Исправника за печатью судебного данных, обозначая в оных существо дела, время получения из Суда, когда чем исполнено и возвращено в Суд.

6^є) О занятиях в Уезде обязаны вести по существующему порядку журналы, которые всякий раз по прибытии в Суд на очередь / представлять Земскому Исправнику для засвидетельствования точности показаний в оных.

7^є) Регистры и журналы в предыдущих пунктах означенные, заседатели должны при обревизовании Уезда представлять Начальнику Губернии.

8^є) Все распоряжения Земского Исправника до полиции относящиеся, побуждения в медленности или упущения по делам, равно и поручение какое либо в другой части Уезда, обязаны Заседатели исполнять безпрекословно. /

9^є) В случае надобности Заседателям в Канцелярских служителях для письмоводства, назначения делаются по усмотрению Земского Исправника.

Гражданский Губернатор Николай Жуков.

(РДИА. Ф. 1035. Оп. 1. Спр. 476. Арк. 41–48 зв.).

№ 4

1832, травня 21. – Полтава. –

**Подання полтавського цивільного губернатора П.І. Могилевського
до малоросійського військового губернатора М.Г. Рєпніна.**

Полтавського Гражданського Губернатора.

С представлением проэкта правил для устройства на будущее время должности Исправника и Земских Судов.

Господину Малороссийскому Военному Губернатору²¹.

Предписанием Г. Управляющего Министерством внутренних Дел от 8 прошлаго Генваря ко мне последовавшим, по Высочайше утвержденному 17 Декабря прошлаго 1831 Года мнению Государственного Совета, повеленно: собрав все нужные сведения и постановления Здешняго Губернского Начальства заключающия в себе круг действия прав и обязанности, как вообще Нижняго Земского Суда, так и в особенности Земского Исправника, и сообразив оныя с изъясненными замечаниями Государственного Совета, а равно и с местными обстоятельствами, представить чрез Ваше Сиятельство, Министерству внутренних Дел предположения мои и проэкты правил, на коих должность Исправника и Земского Суда по основанию помянутых Замечаний, может быть определена на будущее время.

Во исполнение чего, по собрании мною нужных к сему случаю сведений, и по / соображении оных с означенными в помянутом предписании Министерства внутренних Дел замечаниями Государственного Совета, а также местными обстоятельствами, я с моей стороны нахожу, что права и обязанности Земской и Градской Полиции, равно ответственность и взыскание Законами определенные, почти во всем одинаковы, но круг действия, по обширности и по многочисленному народонаселению в Уезде, по множеству состоящих в ином, селений деревень и хуторов составляющих волость или староство, по разсеянности и отдаленности одних от других, требующих большего времени на дни часто безуспешные, и бесполезные переезды членов туда и обрат-

²¹ Напис олівцем: «Доложить совокупно с Черниговским» – Б.Г.

но, превосходит в несколько крат противу последней, Градской Полиции, что не смотря на сие, хотя Городская Полиция или Город разделяясь на части и кварталы несравненно более имеет способов и чиновников от короны определенных к порядочному управлению оными, но за всем тем нередко встречаются затруднения в точном исполнении всего Законом предписанного, что Земская Полиция сверх того и многочисленных занятий ею обременяется еще и непринадлежащими к прямой и существенной ее обязанности делами как то: А, возложенным / на нея Указом 26 Июня 1811, и мнением Государственного Совета 29 Апреля 1814 года надзором за питейными зборами, управлением и распоряжением оными в случаи несостоятельности откупщиков; Б, побуждением Волостных Правлений и Урядников к составлению и доставлению своевременно в Казенную Палату, мирских приговоров и раскладок о зборах и расходах, общественных суммах, тогда, как гораздо ближе и удобнее было б одной Казенной Палате, в первом случаи возлагать на чиновников ведомства ея, или в необходимости и на корчемных Заседателей, как собственно для охранения питейных откупов определенных, а в последнем побуждать волостных Урядников, и самое в случаи неисполнения взыскание делать без всякого затруднения, и по средствам Губернского Правления и Нижнего Суда, так как и распоряжением Господина Московского Военного Генерал Губернатора в 1818 году изданным, всякое влияние членов Нижнего Суда, и Исправника в отношении к выборам делаемых мирским обществом приговоров и раскладок, а так же сощтыгания / первых последними в зборах и расходах общественных сумм совершенно воспрещено; – и весьма много затрудняются Нижние суды 1^е неустойчивым внутренним порядком соответственного течения и производству в Нижних судах дел, разнообразным распределением оных, и происходящими от сего в отыскании нужных к справкам сведений, упущениями и медленностию подвергающими их ответу и взысканию; 2^е воспрещением членам при выездах их на следствия брать из Нижнего Суда для необходимой отписки при производстве оных Канцелярских, по совершенному недостатку их и в самых судах, и 3^е недостаточными в законе правилами для взыскания мелочных до 20 руб. недоимок, за упущение которых, указом 1818 года декабря 14 велено отрешать членов Земской Полиции от должностей и предавать суду, как о всем том я при ежегодном обревизовании присудственных мест заметил; – а по сым обстоятельствам составив проект правил, на основании коих должность Земского Суда и Исправника, по рассмотрении Высшего Начальства может быть / определена на будущее время, оный проект с копиями распоряжений Здешнего Губернского начальства, при сем Вашему Сиятельству имею честь представить на предварительное рассмотрение, и отправление затем Господину Министру внутренних Дел, коему о сем ныне же доношу.

Гражданский Губернатор Павел Могилевский.

(РД/А. Ф. 1035. Оп. 1. Спр. 476. Арк. 8–10).

№ 5

1832, января 21. – Полтава. –

«Проект дополнительных правил про посадку земского справника та нижнього суду, які полягають у наступних параграфах» полтавського цивільного губернатора П.І. Могилевського.

Проект дополнительных правил, О должности Земского Исправника, и Нижнего Суда заключающихся в следующих параграфах.

§ 1.

Права и обязанности Нижнего Суда и Земского Исправника, определены Высочайших о управлении Губерний Учреждений, в главах XVII^е и XVIII. в 223^а по 253^а статью, дополнение и исправление коих, в некоторых отношениях, сообразно нынешнему времени, обстоятельствам и переменам, на основании общего учреждения Министерств §66 зависит от верховной законодательной власти; я же дабы более преподать возможные средства и облегчения, в известных многочисленных занятиях Земского Суда и Исправника, представляю к тому следующие по мнению моему необходимые, и в правилах о должности Нижнего Суда и Земского Исправника не содержащиеся дополнения.

§2²².

Известно, что Нижний Земский Суд составляют Земский Исправник, и четыре / Заседателя от выборов Дворянства зависящие, и что хотя Нижний Суд составляет одно присутствие, но действия и занятия членов его, разделяются между ими по волостям и старостам.

§3.

На будущее же время признается удобным каждый Уезд разделить на четыре равные части т.е. по числу Заседателей, и по числу волостей, с наблюдением сколь возможно уравнительности и соответственно местному положению соединяющему одну волость с другою, и таковое разделение представя на утверждение Губернскому Начальству, впред ни в каком случаи не изменять оного, к отвращению тех беспорядков и запутанности в делах, кои до сего происходили от частой произвольной перемены, между членами волостей, и от передачи из одной в другую, или от одного Заседателя другому неоконченных и неисполненных дел.

§4.

Для внутреннего управления и лучшего устройства порядка в Нижнем Суде, по разнообразности существующаго ныне в оных распределения дел, и происходящих от сего / упущений и запутанности в оных, предоставить под наблюдением Земского Исправника, разделить оные по крайней мере на следующие главные три предметы.

²² Распоряжение о сем Губернского [11 зв.] Начальства под Литерою А при сем в копии прилагается.

§5.

По Земской Полиции.

1^е Обнародование в Уезде указов и постановлений разные публикации вызовы к подрядам и проч.

2^е Надзор за безопасностью от пожаров, распорядок нужных к сему в селениях пожарных инструментов.

3^е Переписка по устройству больших и проселочных дорог.

4^е Наблюдение за исправностию содержания почт и почтовых домов.

5^е Отвод квартир для войск в Уезде расположенных, и доставление положенных для них потребностей.

6^е Ведомости о происшествиях и следствия от сего происходящих.

7^е Меры в случаях повальных болезней и скотских падежей, дела по прививанию оспы.

8^е Надзор за бродягами, беглыми дезертирами / безпашпортными и нищими, и вообще наблюдение за сельскою полициею.

По хозяйству.

1^е Взыскание недоимок и отчетность по оной.

2^е Надзор за казенным имуществом и оброчными статьями, свидетельство сельских и провиантских (где есть) Магазинов.

3^е Составление и давление Начальству ведомостей о засевах и урожаях хлеба и трав, справочные цены, основанные на верных показаниях покупателей.

4^е По безспорным обязательствам казенных и партикулярных долгов, взыскание и отсылка в судебное место тех из них, по коим объявлено будет противуречие.

По Суду.

1^е Прекращение всякого насилия и самоуправства, разбор маловажных ссор на месте жалобы и следствия по сым делам, преследование всякого рода преступлений, взятие обвиняемых под стражу, и предание их суду.

2^е Исполнение судебных решений по делам Гражданским и уголовным.

§6.

Соответственно таковому разделению дел, / и канцелярия Нижнего Суда (кроме Секретаря) должна составиться непременно из 3^х Столоначальников, и одного журналиста, он же и регистратор, и канцелярских 4^х высшего и 5^м низшаго разрядов, с достаточным определением жалованья по штату, и с предоставлением членам права при выздах их на следствия, брать по одному канцелярскому для отписки и переписки бумаг при производстве оных, но не иначе, как по назначению Исправника и Секретаря.

§7.

Главное управление Уездом, наблюдение за сохранением порядка, тишины и спокойствия в оном, как и ближайший надзор за внутренним в Нижнем Суде порядком, распределение между членами дел, не по предметам оных, а по частям каждым Заседателем заведываемым, отчетность в оных, и разрешение могущих возникнуть между Заседателями споров и недоразумений о пределах власти ведомства их, и в проч. предоставить Земскому Исправнику, яко председателю Нижнего Суда и хозяину Уезда. /

§8.

Заседатели Нижнего Суда состоя в непосредственной подчиненности и повиновении по долгу службы Земскому Исправнику обязаны, не только исполнять его приказания, производить все вообще уголовные и следственные дела в заведываемых ими частях, тщательно пекись о сохранении в оных должного порядка, тишины и спокойствия на точном основании правил в Уставе благочиния узаконенных, о должности частных приставов, но всемерно иметь строгое наблюдение и ближайший надзор над подчиненными ему волостными урядниками, выборными, старостами, сотскими и десятскими, о точном и неупустительном исполнении каждым из них обязанностей своих в Высочайше утвержденном 7 августа 1797 Года докладе Экспедиции Государственного Хозяйства, о разделении казенных селений на волости, и о порядке внутреннего их управления предначертанных, под собственною в противном случаи ответственностию.

§9²³.

При таковом облегчении по должности Земского Исправника он обязан сколь можно чаще и непременно два раза в неделю в почтовые дни быть налицо в Суде, как для рассмотрения / вступивших в суд дел, и бумаг, положения по оным резолюции, и подписания определений, и исходящих отпусков, так и для проверки действий Заседателей в уезде находящихся, а в особенности по взысканию Казенных недоимок и податей.

§10.

Каждый Заседатель находясь по делам службы в части своей, обязан являться в Нижний Суд: если каждой недели в один из почтовых дней невозможно будет, по занятию важными делами, то непременно уже на четвертую неделю, как для отдачи Нижнему Суду и Земскому Исправнику отчета в своих занятиях, успеха во взыскании Казенных недоимок и податей, и представления вместе с тем окончанных и исполненных дел и предписаний, так равно и для присудствия в суде чрез целую очередную его неделю.

²³ Распоряжение о сем Губернского Начальства под литерою Б.

Примечание.

Из сего исключаются Экстренные и отлагательства нетерпящие дела, которые само собою Заседатели должны по окончании или исполнении, тот час чрез нарочных прислать / в Нижний Суд при своих донесениях объясня в оных, и в путевых своих журналах всегда место пребывания свое, или каким делом и где занимается.

§11.

Как свойство случаев и самый род дел, произшествий, и преступлений, подлежащих исследованию Земской Полиции, столь сложны²⁴ и разнообразны, что объяснить оные, и тем менее предопределить с точностию, какие из них должны быть произведены полным Судом или Земским Исправником, и какие одним Заседателем совершенно невозможно, то для различия сего достаточным полагается разделить все вообще дела и следствия на два главные рода или названия то есть: на чрезвычайные или важные, и на простые или обыкновенные, и потому

§12.

Земский Исправник ни в каком случаи не должен выезжать в Уезд по маловажным, и прямо к обязанности его не относящимся делам и произшествиям, отправляясь же по чрезвычайным и Экстренным надобностям / по службе, собственно к званию его принадлежащим, равно для обревизования §24 представленного, или для встречи и препровождения полков с Знаменами и артиллерийских рот, он обязан всегда исправно показывать таковые выезды свои и занятия в путевом журнале своем для рассмотрения оных Начальником Губернии, при обревизовании порядка в суде, наблюдая о сем, и за прочими Заседателями, как президент суда.

Примечание²⁵.

Для встречи и препровождения чрез Уезд протчих воинских команд, Эскадронов без Знамен следующих, и рекрутских партий, отряжаются по назначению Нижнего Суда или Исправника Заседатель, или же Дворянские чиновники, собственно для сего Дворянством избираемые.

§13.

Дабы более преподать Земскому Исправнику способов, исполнять обязанность его только в самых важнейших случаях, как сказано выше в §12, предоставить каждому Заседателю в своей части сверх других / следствий, производить таковые по распоряжению Исправника, и в отношении насильного завладения имением, по силе 243 статьи Учреждения, отнесенные собственно к обязанности Земского Исправника, с тем однакож, чтобы по окончании оных, представляли в Нижний Суд к зависящему от него рассмотрению и решению их на законном основании.

§14.

Означенные следствия производить тогда только, когда о насильном завладении имением идет до Земской Полиции жалоба в положенный по закону срок, в противном же случаи, равно и по необъяснению времени такового завладения, Нижний Суд не входя ни в какое исследование по предмету сему, так же и по другим частным спорам и претензиям незаключающим в себе уголовного преступления, и следственно к разбору Земской Полиции непринадлежащим, на основании Указов 1809 Октября 14го и 1827 Года Генваря 26, предоставляет просителю вестись Формальным порядком по определению присудствия Суда, которое должно быть подписываемо всеми наличными членами. /

§15.

Таковые определения, как и все вообще решительные по делам заключения свои, Нижний Суд необязан объявлять сторонам обыкновенным судебным порядком, как и призывать их для того, объявлять же на оные неудовольствие, и в сем случаи приносить жалобы на основании 233 статьи Учреждения о Губерниях в узаконенный 4^х недельный срок, по принадлежности Уездному Суду, или куда по роду дела следовать будет, никому не возбраняется.

§16.

Из всех вообще уголовных и следственных дел, подлежащих по существу своему или преступлению нарушающему Закон, исследованию и решению Земского Суда, производятся полным судом, или Земским Исправником обще с Уездным Стряпчим, одни только чрезвычайные, или по важности своей заслуживающие особенного внимания и аккуратности; все же прочие обыкновенные или простые производятся и представляются в суд каждым из Заседателей по своей части, подлежащие из них рассмотрению и решению Нижнего / Суда, оканчиваются должны большинством голосов, а при равенстве оных, дает перевес голос Земского Исправника, яко Президента сего суда.

§17.

Жалобы на неправильное действие Заседателей, или пристрастное производство по делам следствий, сообразно 125 статьи Устава благочиния, должны быть подаваемы первоначально Земскому Исправнику обще с Нижним Судом, который ест ли признает таковое действие неправильным и пристрастным, исправляет оное своим определением, поручая и самое производство оного, в случаи Законных Причин другому Заседателю, или отказывая в неосновательный прозьбе, подтверждает обжалованному Заседателю, окончить следствие на законном основании.

§18.

В случаи неудовольствия разрешением Нижнего Суда и Исправника §17 предоставленным, просителю дается право к жалобе на оный сообразно 233й статьи Высочайшаго о Губернии Учреждения в четыре недельный срок Уездному Суду, Губернским же Начальством ни в каком случаи не должны быть принимаемы оные в уважение. /

²⁴ Слово «многочисленны» замінено на «сложны» – Б.Г.

²⁵ На основании Высочайшаго Указа 1808 Года Июля 11го состоявшась.

§19²⁶.

Нижний Суд, или все члены его в том числе Земский Исправник и Секретарь подвергаются ответственности, и взысканию за допущение вообще по суду значительных безпорядков, в несвоевременном доставлении Начальству отчетов, срочных Свидений и ведомостей, по разным предметам, сверх того подвергаются ответственности Земский Исправник и Секретарь 1^е в случаи упущения их в побуждении нерадивых предоставленными §24 средствами, и недонесение об оных своевременно Губернскому Правлению, 2^е за неправильное решение дел, в общем присудствии их слушанных и подписанных, или отсылку оных Уголовных в судебное место с упущениями / и неполностями произведенных, и самым Нижним Судом по надлежащему неисправленных и недополненных, в сем последнем случаи ответствен и Заседатель произвоживший следствие с упущениями.

§21²⁷.

За медленность и упущение по прочим делам порученным от суда к исполнению Заседателям, неправильное производство оных и всякое несправедливое и пристрастное действие, так же несочинение в заведываемых ими частях всего до обязанности их относящегося, подвергается исключительно тот из них, кто окажется в сем виноват.

§22.

Дабы никто из членов немог изговариваться невидением о срочных свидениях, должна быть прибыта на стене в присудственной Каморе Суда Табель, показывающая какие свидения, отчеты и срочные ведомости в какие сроки и кому доставлять следует, за неимение таковой табели подвергаются также ответственности все члены, а в особенности Секретарь.

§23.

Поставить в строгую обязанность Земскому / Исправнику и Нижнему Суду, чтобы принимая жалобы прошения объявления, протесты и доносы, подлежащие непосредственному изследованию Земской Полиции, и на подчиненных своих Заседателей, в предоставленных §17 случаях, отнюдь не ослабляли силы и действия по оным Заседателей, излишним снисхождением к оным, и доносам неосновательным, а тем более, по извещениям и протестам внимания незаслуживающим, не входили в разследование, и не устраняли б обжалованных Заседателей от оных, без ясных доказательств, и обвинений, с доносителями же во лжи и ябеде примененными поступать по законам.

§24.

Независимо от управления Заседателями определенными заведыванию их частями в Уезде со всею положенною в инструкции о должности частных приставов ответственностию их, за всякое упущение и неточное исполнение должности своей, вменить в обязанность Земскому Исправнику поверья ежемесеячно поверять против входящих исходящих и настольных регистров ход и течение дел по Нижнему Суду. А во вторых в течении Года в каждые два месяца объезжать / весь вверенный ему Уезд, как для поверки на месте действий подчиненных ему Заседателей, установления должного порядка и полицейского устройства в заведываемых ими частях, личного побуждения неплательщиков к скорейшему взносу Государственных податей и недоимок, и настояния над кем следует о незамедлительном представлении, по взыскании таковых в, Уездное Казначейство, так и удостоверения в правильном и точном исполнении Заседателями обязанностей их по службе, не происходит ли от них каких обид и притеснений обывателям с злоупотреблением власти, или под другими недозволенными выдами, с тем, что буди заметить медленность, без порядки, неправильное и несоответственное с обязанностью службы, исполнение кем либо должности своей, то приказывая, внушая и подтверждая кому следует иметь больше внимания к службе, исправлять в то же время недостатки и упущения на месте, в случаи ж неправильных действий и распоряжений, а паче важных упущений, неповыновения к нему по долгу службы, грубости или злоупотреблений им Исправником / обнаруженных, и доказанных, но в исправлении оных превышающих власть его, представлять об оных неупустительно на основании 96^й статьи Учреждения, Губернскому Правлению, а между тем если признает для пользы службы необходимым присутствовать в Губернском Правлении как по сым, так и другим делам требующим особенного внимания, и личных его объяснений по оным, то испросив для сего увольнение по порядку, и издав должность свою Кандидату, или старшему по себе Заседателю, может приехать в Губернский Город, но не более трех раз в год.

§25.

Губернское Правление в общем Присудствии своем и Земского Исправника как равно и без его, выслушивая все представления замечания и личные объяснения его, по делам службы, в особенностях же о важных упущениях и безпорядках, по обревыванию им Исправником Уезда предидущим §24 предоставленному, обнаруженных, и с тем вместе ходатайство и засвидетельствование его об отличных усердии, деятельности и безкористием Заседателях, или напротив / об удалении неблагонадежных и неспособных по нерадению, или же по другим известным ему причинам, разрешает и уважает оные на законном основании, поколику они того, или другого заслуживать будут.

§26.

Во время объезда и обревывания Полицейского порядка в Уезде и всего до обязанности Нижнего Суда и Исправника относящегося, предоставляется ему Исправнику иметь при себе двух верховых наемных, или по очереди козаков, прилично одетых для отлучения Звания Земского Исправника, и могущих случится Экстренных по должности его посылок.

²⁶ Распоряжения о сем под литерами В. и Г.

²⁷ Пропуск у нумерації в самому документі – Б.Г.

§27²⁸.

Корчемный Заседатель определяемый от короны есть так же член Нижнего Земского Суда, и быв подчинен Земскому Исправнику, яко Председателю Суда, наравне с другими Заседателями, он обязан в свободное от занятия по корчемным делам время, непременно присутствовать в суде, для пособия в производстве и отписке дел Земскому Исправнику и очередному члену, в особенности же / на случаи внезапного выезда сего очередного члена в уезд, для освидетельствования мертвых тел и в других Экстренных по службе случаях, но за упущения и медленность ни по каким делам, исключая корчемных, неответствует.

§28.

Возложенное Указом 26 Июня 1811 Года и Мнением Государственного Совета 29 Апреля 1814 Года на Градские и Земские Полиции наблюдение за питейными зборами, управление и распоряжение оными по несостоятельности откупщиков, как несоответственное с прямою их обязанностью, и в облегчение многочисленных и без того занятий, сняв с них оставить на ответственности чиновников Казенной Палате подведомых, а в необходимости и на Корчемных Заседателей, как собственно для охранения казенных откупов определенных.

§29.

Как по силе распоряжения Г. Московского военного Генерал Губернатора прошлого 1818 Года изданного, всякое влияние членов Нижнего Суда и Земского Исправника в отношении к выборам волостных Урядников, делаемых Мирским / обществом приговоров и раскладок о податях и о проч. а так же первых последними в зборах и расходах общественных сумм воспрещено, то засым освободив Нижние Суды и Земских Исправников от побуждения волостных Урядников в случаи неисполнения ими всего того, возложить наблюдение затем и побуждение нерадивых на Казенную Палату чрез чиновников ея, без всякого посредства Губернского Правления и Нижнего Суда, а членам Земской Полиции по требованиям откомандированным для сего от Казенной Палаты Чиновников, оказывать только им возможное содействие.

§30.

По взыскании казенных недоимок и разнаго рода неокладного збора до 20 рублей, предоставить Нижнему Суду и Заседателям Его в случаи неплатежа по требованиям их, выручать оные продажою продуктов и другой движимости на том самом основании, как сие предоставленно и исполняется определенными для взыскания Казенных недоимок опекунами, по тому уважению, что за послабление / и невзыскание сего рода мелочной недоимки указом 1818 Года Декабря 14. велено членов от-решать и предавать суду тогда как они не имея положительных в Законе прав опекунских, совершенно не имеют никаких средств доправлять и взыскивать оные, сверх того.

§31.

Для пособия Заседателям в скорейшем и беспристрастном производстве поручаемых им следствий, для большого доверия к оным, для ограждения прав и собственности каждого, и наконец для всякий пользы службы предоставляется Дворянству на волю (буде пожелает) при общих выборах избирать и определять в каждую часть Уезда по одному Присяжному Депутату (и одного со стороны козачьего и казенного общества из очереди своего сословия или по взаимному согласию из дворян) с тем чтобы Депутаты сии избираемые и утверждаемые по порядку Губернским Начальством, жительствова в своей части, и не отлучаясь из оной куда либо без ведома Заседателя, / обязаны были по приглашению, или требованию его в тоже время являться к нему на место следствия и производя оное совокупно с Заседателем, подписывали дело производство (касающееся состояния и звания лица, со стороны коего присутствуют они за Депутата) по общим на сие правилам, и сообразно тому, как оные производятся при Депутатах над лицами по званию и состоянию своему Гражданскому ведомству неподлежащими.

§32.

В вознаграждение Занятий Депутатов сых без жалованья, можно со стороны Правительства предоставить им право пользоваться Государственною службою, производством в чины и класом, наравне с Заседателями, сверх того Дворянство собравшее их в сию должность во все время нахождения в оной, должно будет освободить от всяких других личных повинностей, при разъездах же им на следствия давать пароконную подводку без прогонов.

§33²⁹.

Из дел и опитов известно, что в тех Уездах Здешней Губернии, в коих состоит от пяти и не более семи волостей, както: в Пирятинском пять, Константиноградском шесть и Хорольском сем, там гораздо более исправности, порядка и успеха в дело производстве, равно и во взыскании Казенных / недоимок, нежели в других Уездах имеющих по 8. 9. 10. 11. 12 и 13 волостей, чему причиною очевидное неравенство волостей, несравненно большое народонаселение, и самая обширность Уездов, следственно и неуравнительность в занятиях одних противу других судов, почему необходимо, и весьма полезно было б в тех Уездах, в коих находится волостей от 10 до 15 добавить Заседателей по выборам Дворянства такое число, какое их по разделению волостей целаго Уезда на каждого Заседателя по три, потребуется; но обстоятельство сие по истинне заслуживающее всякаго уважения для лучшего устройства Земской Полиции предоставляется на благоразсмотрение Верховнаго Начальства, при занятии онаго исправлением и дополнением всего Учреждения о Управлении Губер-

²⁸ Сообразное сему распоряжение под дитеюроу Д.

²⁹ Ведомость о волостях прилагается при сем под литероу Е.

нии, и Устава благочиния в некоторых отношениях, и несообразностях с нынешним временем, обстоятельствами и переменами.

Гражданский Губернатор Павел Могилевский.

Маия 21 дня.

1832.

(РДІА. Ф. 1035. Оп. 1. Спр. 476. Арк. 11–22).

№ 6

1818, листопада 2. – Чернігів. –

**Пропозиція малоросійського військового губернатора М.Г. Рєпніна
Полтавському губернському правлінню.**

А.

Полтавському Губернському Правленію.

Предложение.

Признавая вредным обыкновенное распоряжение Губернского Правления в наложении пени за упущения и беспорядки вообще на весь суд Нижний Земский, или Градскую Полицию, потому более, что таковым заключением своим Губернское Правление лишает себя / возможности познавать достоинства и недостатки частно каждого из членов тех присудственных мест, а так же начальство не обращает внимания на службу подчиненных, где нет различия в достоинствах, там истребляется соревнование и подавляются способности и усердие к службе.

Известно же и то, что действие градских и земских полиций, по каждому особенно делу, производится чрез одного члена, следовательно другие всегда невинно ответственуют за неисправность одного, и ответственность сия есть ли / и не тягостна во взыскании, то оскорбительна для Чести, сверх того нередко встречалось мне видеть, что по одному только протесту поветового Стряпчего, без объяснения судов, оные подвергались взысканию, из сего есть ли не могло быть большой несправедливости, то по крайней мере обвинение произносимо было рановременно, и в противность Законов, не позволяющих осуждать, не предоставляя прежде средств к оправданию.

В отвращение впредь подобных распоряжений, подавляющих в членах поветовых присудственных мест честолюбие, им необходимое я предлагаю:

1^е Не налагать впредь на все Суды / Нижние Земские и Градския Полиции взысканий т.е. пеней и выговоров., но открыв виновного всегда именовать его в своем определении, и 2^е по протестам Стряпчих и жалобам частных лиц, или донесениям старших чиновников на младших, не взяв ответа, не делать о взыскании распоряжений, чрез что не только власть губернских правлений ни мало не умалится, но – силою справедливости более приобретет уважения.

О сем моем распоряжении, имеет Губернское Правление дать знать всем присудственным / местам с тем, чтобы видели они, что начальство имея в виду доставить все способы усердным чиновникам к отличию, с соответственной тому строгостию, будет преследовать леность и злоупотребления и дабы оны, в объяснениях своих по делам, когда оныя требуются, всегда показывали у кого из Членов дело, о коем спрашивается, состоит в исполнении, о последующем я ожидаю в скором времени представления от сего Правления.

На подлинном тако: Малороссийский военный Губернатор Князь Рєпнин

(РДІА. Ф. 1035. Оп. 1. Спр. 476. Арк. 23–25).

№ 7

1822, жовтня 31. – Полтава. –

**Пропозиція малоросійського військового губернатора М.Г. Рєпніна
Полтавському губернському правлінню.**

Б.

Полтавському Губернському Правленію

Предложение

По ходу дел в Нижних Земских судах и при личном осмотре и объездах Высочайше вверенных управлению моему Малороссийских Губерний заметил я, что без успешности некоторых Нижних Судов, а других и совершенно слабое действие по Экстренным и даже уголовным делам, равно и в о взыскании Государственных податей и недоимок, происходит главнейшее от / неравного разделения оных между членами судов и неединообразного занятия их, а паче от несодействия Заседателям Земских Комисаров, которые пользуясь правом первоприсудствующих в судах, по произвольным распоряжениям своим, разделяют дела и недоимку на части одних Заседателей, сами же заведя при себе особья, ни в каком случае не дозволенные Канцелярии вне судов и всякого знания прочих членов и Поветового Стряпчего, проживают большею частию в своих имениях, принимая на себя для одного лишь виду действие вообще по Поветам, но в самой вещи нечем или же весьма мало занимаются, да и то непрямым делом, как сие видеть можно из собственных / их дневных Записок с путевых журналов, в коих многие из них объясняют только для проформы например: 7го числа занимался в Повете разными делами; а какими именно вовся непоказывают; 12го осматривал дороги; 13 распоряжался по квартированию воинских чинов, 24 ревизовал волостные правления и так далее, чрез что ведут щот неделям и чрезвычайным случаям по коим следовало бы им и сполнять свою обязанность, но только протекающим по большей части в бездействии дням.

В отвращение сего и происходящих в нижних судах беспорядков / и медленности в делах, а так же и во взыскании государственных податей и недоимок, я необходимым почитаю предложить Губернскому Правлению:

1^е) Поставить в строгую обязанность Земских Комиссаров, чтобы они сколь возможно чаще присутствовали лично в Земских Судах, а уже непременно находились в оных каждую неделю в почтовые два дня, как для рассмотрения вступивших в суд дел и бумаг, положения по оным резолюции и подписания определений и сходящих, так и для проверки действий Заседателей в Поветах находящихся.

2^е) Предписать Комисарам, дабы они при поручении Нижним Судам к производству и исполнению Заседателям / дел, принимали так же и на себя оныя поколику возможно, а паче Экстренныя или особую важность в себя заключающия, и чтобы старались присутствовать по тем делам, кои по обстоятельствам требуют производства не одного члена но двух, или так сказать всего Нижнего Суда, особенно же при важнейших сего рода делах непременно должны они присутствовать.

3^е) Земские Комиссары должны ответствовать не столько за исправность дорог, мостов, гатей и проч. но так же и за недоимки как и Заседатели, или еще и более, ибо они имеют больше власти и способов побуждать неплательщиков к неперемennomу и немедленному взносу казне принадлежащаго. /

4^е) Для точнаго и неперемннаго вполнения Земскими Комиссарами всего вышеизложеннаго воспретить им под строгою ответственностию частое нахождение их в имениях и домах своих, в Повете состоящих, равно тому и Заседатели обязаны всегда заниматься делами по службе, а не находится в домах своих, как сие многие делают и мне о том известно.

5^е) Частое присутствие в Нижних Сулах Земских Комиссаров отнюдь не освобождает Заседателей от присудствия в оных в очередныя их недели, и оны должны непременно исполнять сие как следует поелику же известно мне, что некоторые из них и в очередныя недели не бивают в судах, а иныя хотя / и бивают, но не во всю неделю, то поставить им на вид, что ежели кто либо из них осмелится нарушить сию обязанность свою и мне дойдет о том до свидения, то таковой не только подвергнет себя строгой ответственности, но смотря по причинам, по коим отлучился или не явился вовсе удален будет от должности и предан суду как нерадивый чиновник ослушивающийся вышняго начальства.

6^е) Для успешнейшаго течения дел велеть Нижним Судам, чтобы при поручении оных к производству или к исполнению Комиссару и Заседателям, разделяемы были оныя между ими сколь можно уравнительнее, дабы один пред другим излишними поручениями слишком затруднен небыл. Естли же кто из Заседателей имеет пред другими более опытности, / способности и деятельности такому можно делить и более других сотоварищей его поручений, особенно же по нужнейшим и важности в себе заключающим делам, чрез что заслужит он внимание начальства и право на представление к наградам.

7^е) Канцелярии Комиссарами у себя заведенныя, как никаким законам ни начальственным постановлениям недозволенныя велеть немедленно уничтожить. Получаемые же иногда на имя Комиссаров бумаги, имеют они на основании прежних предписаний вносить в общий реестр Нижнего Суда и чинить отписку по оным канцелярскими оного Служителями.

8^е) Комисар так же как и Заседатели обязан давать Суду отчеты о занятиях своих, показывая в путевых ежедневных журналах: каким именно занимался / делом, что где исполнил, или почему не кончил и что вместо того сделал. Журналы сии должны быть представляемы как от Комиссаров так и от Заседателей в совершенной чистоте и на листах шитых в тетраде, а не в таком виде, как ныне представляются они измаранные, на полулистах и даже на четвертушках.

9^е) Поставить в неперемнную обязанность Поветовых Стряпчих, чтобы они поверяли путевые журналы Комиссаров и Заседателей и удостоверяли истину показаного в оных своим на них подписанием. Мера сия не только необходима для службы и поспешности в делах, но так же удобна к усмотрению с первого взгляду, при обревизовании Начальником Губернии действий Членов Нижних Судов. Сверх того должны Стряпчие, по обязанности своей / наблюдать и за тем, чтобы Комиссары в назначаемые два дни а заседатели в очередныя недели непременно присутствовали в суде, о неисполнении же ими сего доносили бы начальству и в особенности мне.

10^е) Известно, что действия и обязанности Городских и Земских Полиций вообще установлены почти единообразно, но порядок течения в оных дел вовсе неодинаков: первыя никаких журналов у себя неимеют, а последныя ведут оныя даже в двойне, то есть: потевые по указу Правительствующаго Сената 1815го года июля 16го установленные, и другие в Суде составляемые, сии последние журналы кроме затруднения Судам и наполнения архив ненужными делами, ничего другого в себе не заключают, и во многих Судах замечено / мною, что они ничто иное как копии входящаго реестра и полагаемых в оном резолюций, долженствующих исполняться без всяких излишних форм, для полиции вовсе ненужных. – журналы указом 1733 марта 3го установленные, нужны только в одних судебных местах, в коих и ведутся оныя в другом по содержанию их порядке и виде, для Нижних же Судов, при ведении Членами оных путевых журналов, весьма довольно, к сокращению многотрудной и напрасной переписки вести одни только входящие настольные реестры, в коих полагать резолюции и подписывать всем наличным Членам. По делам же важнейшим, особеннаго разрешения или заключения требующим, составлять особые протоколы или решения на основании Высочайшаго о Губерниях Учреждения 233 статьи, как сие делается и в Городских Полициях. / Способ сей не только непротивен ни порядку ни образу производства и течения дел в Нижних Судах, но напротив может послужить к большому для них облегчению, и к поспешнейшему исполнению важнейших обязанностей, а более по недостатку способных Канцелярских Служителей и по малости определенной для расходов суммы. Почему имеет Губернское Правление о приведении сего в исполнение учинить надлежащее распоряжение.

В заключение всего вышеизложеннаго предполагаю Губернскому Правлению поставить на вид Земских Комиссаров и Заседателей, что ежели кто либо из них отныне впредь не будет исполнять

обязанностей своих как следует, и как Законами и Начальственными Повелениями предписано, равным образом если не будут они, / без особенных уважительных причин, присутствовать в определенное время в судах, то такое, как без печные и нерадящие о службе Государевой, и пользе общей немедленно удалены будут от должностей. О исполнении сего я буду ожидать от Губернского Правления скорого представления.

На подлинном тако Малороссийский военный Губернатор и Кавалер Князь Репнин.
(РДІА. Ф. 1035. Оп. 1. Спр. 476. Арк. 26–32).

№ 8

1830, липня 14. – Яготин. –
Пропозиція малоросійського військового губернатора М.Г. Рєпніна
Полтавському губернському правлінню.

В.

Полтавскому Губернскому Правлению.
Предложение.

Из вступающих ко мне донесений увидал я, что Губернское Правление определяя Членам Нижних Земских Судов штрафы за медленность в делах, не исполнение начальственных предписаний и по другим различным случаям, налагает оныя вообще на весь Суд. А как занятия Членов тех Судов разделяются между ными по частям Поветов, какую который Член заведывает, следственно и исполнение указов высших / присутственных мест и предписаний Начальников, хотя последовавших на имя Судов, передается таким образом тому Заседателю, к коего части оно относится, то от сего происходит, что штраф, чрез нерадение одного Члена наложенный, падает на всех, и в платеже онаго участвуют другие нередко весьма исправные и усердные чиновники, а от того и между ными раждаются неудовольствия, по большей части ко вреду службы клонящиеся, и Начальство обременяется напрасными переписками и разбором возникающих из сего жалоб.

Обратив внимание на таковой существующий порядок оштрафования Нижних Земских Судов, с первого взгляда оказывается сколь сие несправедливо и обидно для тех Членов, кои обязаны ответствовать за / упущения, или недеятельность других; ибо хотя Нижний Суд составляет одно присутствие, но действия его всегда разделены.

По чему в отвращение сего на будущее время, я нужным почел предложить Губернскому Правлению: принять за правило, дабы впред, при наложении штрафов на Нижние Земские Суды, определяемо было взыскание оных: с Комисара, как председательствующаго в Суде, и обязаннаго не только наведываться о действиях Заседателей по делам к исполнению каждого порученным, но побуждать к надлежащей действительности тех, кои замечены будут в нерадении; вместе с тем на Заседателя коему дела, за которое штраф налагается, было поручено и на Секретаря, долженствующаго докладывать в случае медленности по какому делу со стороны / Заседателя обнаруживается: таким образом во взыскании с виновных соблюдается совершенная справедливость; Комисары и Секретари обратят большее внимание на поступающие в Суды дела, а вообще Члены сих Судов будут стараться не подвергнуть себя оштрафованию, зная, что оное падает собственно на того, кто к наложению онаго был причиною. О распоряжении сем известить Нижние земские Суды.

На подленном тако: Малороссийский Военный Губернатор Князь Репнин.
(РДІА. Ф. 1035. Оп. 1. Спр. 476. Арк. 33–34 зв.).

№ 9

1824, жовтня 25. – Лубни. –
Пропозиція малоросійського військового губернатора М.Г. Рєпніна
Полтавському губернському правлінню.

Г.

Полтавскому Губернскому Правлению.
Предложение.

При обревизовании мною присудственных мест Полтавской и Черниговской Губернии, я находил в некоторых Нижних Судах ведомости, о делах взятых Членами оных к исполнению, в иных же вовся таковых ведомостей не оказалось. Чрез что в сих последних / не мог видеть с надлежащею достоверностию ни деятельности, ни медленности особо каждого Члена в окончании порученных ему дел, почему предлагаю Губернскому Правлению предписать всем Нижним Земским Судам Полтавской Губернии, дабы по прилагаемой при сем форме заведены были тепер в оных ежегодныя ведомости на записку дел порученных Членам к исполнению, и содержащими во всей исправности.

Подленный подписал Малороссийский военный Губернатор Князь Репнин.
Копия.

Форма

Ведомость о взятых Членами №№ Нижнего Земскаго Суда к исполнению дел.
На 1824^й Год.

№	Когда дело началось	Содержание дела	Когда и кем из Членов принято к исполнению	Когда возвращено в Суд
1.	Маия 1.	Дело по прошению дворянина NNN о насильном грабеже на имении его хлеба козаком NN	Маия 4 ^{го} принял заседатель NN	Возвращено 15 ^{го} Маия

2.	23.	Рапорт волостного N Правления о скоропостижно умершем козаке NN	Принят комисаром N	Возвращено Маия 30 ^{го}

Примечание
Отметка в графе о времени принятия дела к исполнению чинится самым принимающим оное Членом; а о времени возвращения дела в суд Секретарем или исправляющим должность его.
(РДІА. Ф. 1035. Оп. 1. Спр. 476. Арк. 35–35 зв.).

№ 10
1832, березня 28. – Полтава. –
Указ Полтавського губернського правління
внаслідок імператорського указу «Про порядок огляду мертвих тіл».

Д.
Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Малороссийского Полтавского Губернского Правления,

По Указу Его Императорского Величества, Губернское Правление слушав представление Полтавского Губернского Прокурора, при коем к определению сего Правления прилагает вступивший к нему от Кременчугского Уездного Стряпчего под № 146 рапорт, о встречаемых им затруднениях при свидетельстве мертвых тел и опроч. В означенном же рапорте Кременчугский Уездный Стряпчий написал что тамошний Нижний Суд по всем встречающимся происшествиям, требуя выезда его Стряпчего в Уезд для освидетельствования мертвых тел вместе с Уездным Врачем и Членом Суда, предписывает о том в тоже время и тому из Заседателей своих, в части которого случилось происшествие, но чиновники сии весьма редко исполняют обязанность свою, по тому иногда что находясь в отдаленной части Уезда получают предписания с нарочными отсилаемые, по неимению свидения о настоящем место-пребывании в то место от куда он уже выехал, часто по прошествии нескольких дней, нередкоже и познанию такого следствия, по роду которого неможет он отлучится, причем представляют Заседатели и другие препятствия, а от сего происходят разные затруднения, неудобства, остановки, и не исполняются в точности Высочайше утвержденныя правила медицинского осмотра мертвых тел в указе 19 Декабря 1828 года изображенныя, а он Стряпчий вместе с Врачем по немедленном прибытии на место происшествия, теряя напрасно время чрез виждание члена, принуждении бывают дабы немогла быть сокрыта настоящая причина смерти приступать к освидетельствованию тела без Члена Земской Полиции, к отвращению сего он Стряпчий письменно требовал от Кременчугского Нижнего Земского Суда, чтобы для освидетельствования мертвых тел командировал местных Членов своих а производство следствий в тоже время поручал тому из заседателей в части которого случилось происшествие; но Ныжний Земский Суд уведомил его, что по основанию прежних своих распоряжений, он неможет сам собою постановить всегдашним правилом, чтобы местные члены свидетельствовали скоропостижно умирающие тела, а другие производили следствие и что за всеми письменными и личными настаиваниями без порядок сей не исправляется, находя удобным чтобы для освидетельствования мертвых тел вместе с Лекарем и им Стряпчим были в то же время командированы местные Члены Суда без отмени существующаго порядка касательно производства следствий, тем Заседателям в части коего случилось происшествие, очем должен Суд предписать ему тогдаже, а свидетельствовавший мертвое тело заседатель сообщать для соображения копию протокола при свидетельстве тела учиненного, он Стряпчий представляя осем на благоразсмотрение здешнего Г. Губернского Прокурора просит ходатайства его где следует о введении сего правила по Кременчугскому Нижнему Земскому Суду, чем самим прекратятся всякия затруднения и остановки с потерю напрасно времени в других обязанностях службы сопряженныя, как равно и бесполезная по сему предмету переписка его с Судом и Заседателями, причем докладывает что возложение на местных Членов Нижнего Суда нахождения при освидетельствовании мертвых тел заставит их быть безотлучно при суде; ибо нередко случается, что они кроме почтовых дней уезжают в Уезд. Губернское правление находя вышепрописанное представление Кременчугского уездного Стряпчего весьма основательным учиненным 11 числа прошлаго Февраля определением полагало / предписать тамошнему Нижнему Суду чтобы 1^е если во время получения донесения о случившемся происшествии не будет налицо того Члена в ведомстве коего происшествие случилось ни свидения о месте нахождения его то для освидетельствования мертвых тел совместно с Лекарем и Стряпчим командировал очереднаго Члена как налицо всегда быть долженствующаго, а исследование происшествия в тоже время поручил тому из Членов в ведомстве коего оное случилось, коему свидетельствовавший тело обязан сообщать для соображения копию протокола при свидетельстве тела учиненнаго, 2^е ежели происшествие случится в такой части Уезда где под то время будет находится и Член той части, то сей не возлагая донесения Суду о том происшествии на Волостное Правление или владческую економию должен зараз от себя извещать Суд и требовать выезда Лекаря и Стряпчего ожидая прибытия их наместе случившагось происшествия и 3^е в случаи важных происшествий, для произведения следствий выезжать без ималейшаго промедления полным Судом, а как из донесения Стряпчего замечается что в Нижнем Суде нередко случается что очередные Члены кроме почтовых дней в Суде ненаходятся а уезжают в Уезд, из дел же в Губернском Правлении видно что послушно неприятия Миргородскою Градскою Полициею для содержания в тюрьме арестантов присилаемых из Нижнего Суда при сообщениях без подписа членов а заодно скрепою Секретаря с учиненнаго определения Господином Малороссийским военным Губернатором утвержденного, от 4 Июля 1830 года предписало всем Нижним Судам чтобы при отсылке в Градскую Полицию для содержания арестантов в отсудствие очереднаго члена объявляли в сообщениях и резолюциях в докладных регистрах куда и для чего он отлучился то подтвердить Кременчуг-

скому Нижнему Суду означенное предписание и при случаи командирования очередного Члена исполнять в точности и без ималейшаго упущения под опасением в противном случаи взыскания по законам, а к равномерному всего вышеписанного исполнению по прочим Уездам предписать всем Нижним Судам и дать знать Уездным Стряпчим, о чем представляло на рассмотрение Господина Малороссийскаго военного Губернатора и просило в разрешение предложения. – В следствие чего Его Сиятельство предложением настоящего Марта 1 числа полученным, на прописанное сего Правления определение изъявил согласие, с тем только, чтобы таковая отлучка очередного члена из Нижняго Суда для освидетельствования тел допущена была в свободное от присудствия время, когда произшествие случится близ города, или если Земский Исправник обязанный находится в Суде в почтовые дни, будет налицо, иначеже нельзя оставлять суд без Члена вопреки прежним о сем распоряжениям Начальства, о чем и предложил дополнить в распоряжениях своих, кои по сему предмету последуют.

Приказали: состоявшееся в сем Правлении в 11 день прошлаго февраля по вышеписанному предмету определение привести в исполнение, о чем с прописанием онаго и поясненнаго предложения господина Малороссийскаго военного Губернатора предписать указами всем здешней Губернии Нижним Земским Судам, и дать знать Уездным Стряпчим а к делам Г. Губернскаго Прокурора передать копию.

Марта 28 дня 1832 года.

(РДІА. Ф. 1035. Оп. 1. Спр. 476. Арк. 37–37 зв.).

№ 11

1832, травня 21 (?). – Полтава (?). –

Відомість волостям у повітах Полтавської губернії.

Е.

Ведомость в каких Уездах Полтавской Губернии сколько находится волостей.

Полтавском 10

Хорольском 9

Роменском 13

Прилуцком 9

Миргородском 13

Лубенском 10

Золотоношском 12

Гадяцком 12

Кременчугском 11

Лофицком 11

Кобыляцком 13

Зеньковском 15

Переясловском 12

Пирятинском 6

И Константиноградском 6

Гражданский Губернатор Павел Могилевский

(РДІА. Ф. 1035. Оп. 1. Спр. 476. Арк. 38).

References

Anuchin, E. (1872). *Istoricheskij obzor razvitiia administrativno-policejskikh uchrezhdenij v Rossii, s Uchrezhdeniia o gubernijah 1775 g. do poslednego vremeni* [Historical overview of the development of administrative and police institutions in Russia, from the Establishment of Provinces in 1775 until recently]. Sankt-Peterburg, Russia.

Shandra, V. (2001). *Malorosijske heneral-hubernatorstvo, 1802–1856: funktsii, struktura, arkhiv*. [Malorossian governorate-general, 1802–1856: functions, structure, archive]. Kyiv, Ukraine.

Tarasov, I. (1884). *Istoriia russskoj policii i otnosheniia ee k yusticii*. [History of the Russian police and its relationship to justice]. *Yuridicheskij vestnik – Legal bulletin*, 11, P. 412–445.

Tot, Yu. (2003). *Reforma uezdnoj policii v pravitelstvennoj politike Rossii v XIX v.* [Reform of the district police in the government policy of Russia in the 19th c.]. Sankt-Peterburg, Russia.

Varadinov, N. (1858–1863). *Istoriia Ministerstva vnutrennih del* [History of the Ministry of the internal affairs]. Sankt-Peterburg, Russia.

Галь Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та археології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (вул. Наукове Містечко, 59, Запоріжжя, 69000, Україна).

Hal Bohdan – candidate of historical sciences, docent, docent at the department of history and archeology, B. Khmelnytskyi Melitopol state pedagogical university (59 Scientific Town str., Zaporizhzhia, 69000, Ukraine).

E-mail: hal.bohdan@mspu.edu.ua

Дата подання: 10 червня 2025 р.

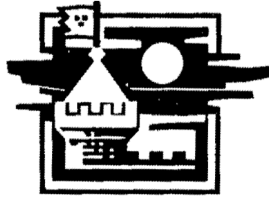
Дата затвердження до друку: 28 липня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Галь, Б. Чернігівський і полтавський проекти реформування земської поліції (1832). *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 53–71. DOI: 10.58407/litopis.250407.

Цитування за стандартом APA

Hal, B. Chernihivs'kyj i poltav's'kyj proiekty reformuvannia zems'koi politsii (1832) [Chernihiv and Poltava projects for reforming the land police (1832)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 53–71. DOI: 10.58407/litopis.250407.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94:[930:908]–047.37(477)«19»

Олена Черняхівська

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР – РУШІЙ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЄКТІВ З ЛОКАЛЬНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЧАСІВ «ВІДЛИГИ»¹

THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES OF AS USSR – AS A DRIVER OF NATIONAL PROJECTS ON LOCAL AND REGIONAL HISTORY DURING THE “KHRUSHCHEV THAW”

DOI: 10.58407/litopis.250408

© О. Черняхівська, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9890-438X>

Метою роботи є дослідження та систематизація даних щодо внеску вчених Інституту суспільних наук у Львові у розроблення проєктів з локальної та регіональної історії в період хрущовської «відлиги», зокрема в запуск унікального видавничо-енциклопедичного проєкту з регіональної та локальної історії України, а саме багатотомника «Історія міст і сіл Української РСР». Ідея надзвичайної важливості сталого проведення регіональних досліджень в Україні і вивчення цього питання в контексті засадничого принципу унітарності держави є **актуальною** особливо під час російсько-української війни, що ведеться. **Наукова новизна** дослідження полягає у введенні в науковий обіг і інтерпретація джерел Архіву Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (колишнього Інституту суспільних наук АН УРСР) у Львові. Дослідження базується на **засадах** історизму та наукової об'єктивності, тобто зважаючи на жорсткі рамки офіційної радянської історіографії, зокрема кінця 1950-х – початку 1960-х рр. Було використано як загальнонаукові **методи** індукції та дедукції, аналізу і синтезу, так і історико-критичний, історико-системний, порівняльного аналізу, логічний, біографічний, хронологічний. **Висновки.** У статті авторка заповнює білі плями дискурсу стосовно розробників та промоутерів методологічних засад і структури енциклопедичного проєкту «Історії міст і сіл Української РСР» на прикладі реалізації «Історико-географічного словника Львівської області» як предтечі тому «Львівська область» (1968) тощо. Спираючись на джерельну базу, ми підкреслили провідну роль у цьому процесі співробітників кафедри історії України Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, яку очолював з 1951 по 1958 рр. його директор (1953–1962), доктор історичних наук, академік АН УРСР (1958) Іван Крип'якевич. Під його керівництвом там працювала ціла плеяда в майбутньому іменитих науковців, зокрема С. Білецький, М. Івасюта, В. Грабовецький, Є. Якевич, Я. Ісаявич, В. Огоновський та бібліограф Я. Дашкевич. Львівські історики відіграли значну роль у концептуалізації проєкту, пропонуючи методології та підходи для документування, уніфікації та аналізу отриманих даних. Завдяки вивченню процесів, які відбувалися в окремих населених пунктах Західної України, починаючи з історії сіл як найменшої адміністративно-територіальної одиниці в Україні, вони заклали підвалини для розуміння широких історичних процесів, які формували Українську РСР.

Ключові слова: енциклопедичний проєкт, І. Крип'якевич, С. Білецький, Я. Дашкевич, В. Огоновський, Інститут суспільних наук АН УРСР, Львів, дослідження з локальної та регіональної історії.

The purpose of the publication is to study and systematize data on the contribution of scholars from the Institute of social sciences in Lviv to the development of projects on local and regional history during the Khrushchev “thaw”, in particular, the launch of a unique publishing and encyclopedic project on the

¹ Авторка щиро вдячна Центру міської історії (Львів) за сприяння та підтримку, надані під час проведення дослідження.

regional and local history of Ukraine, namely the multi-volume work "History of cities and villages of the Ukrainian SSR". The idea of the extreme importance of conducting regional studies in Ukraine on a regular basis and examining this issue in the context of the fundamental principle of state unity is particularly **relevant** during the ongoing Russian-Ukrainian war. The **scientific novelty** of the study lies in the introduction into scientific circulation and interpretation of sources from the Archive of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (formerly the Institute of social sciences of the Academy of sciences of the Ukrainian SSR) in Lviv. The research is based on **principles** of historicism and scientific objectivity, i.e., taking into account the strict framework of official Soviet historiography, in particular, of the late 1950s and early 1960s. Both general **scientific methods** of induction and deduction, analysis and synthesis, as well as historical-critical, historical-systemic, comparative analysis, logical, biographical, chronological methods were used. **Conclusions.** In the article, the author fills in the gaps in the discourse on developers and promoters of the methodological foundations and structure of the encyclopedic project «History of cities and villages of the Ukrainian SSR» on the example of the implementation of the «Historical and geographical dictionary of the Lviv region» as a precursor to the volume «Lviv region» (1968), etc. Basing on sources, the author emphasizes the leading role in this process of the staff of the Department of history of Ukraine of the Institute of social sciences of the USSR Academy of sciences in Lviv, headed from 1951 to 1958 by its director (1953–1962), doctor of historical sciences, academician of the Ukrainian SSR Academy of sciences (1958) Ivan Krypiakevych. A lot of such in future outstanding scholars as S. Biletsky, M. Ivasiuta, V. Hrabovetsky, E. Yatskevych, Ya. Isaievych, V. Ohonovskiy, and the institute's bibliographer Ya. Dashkevych used to work under his supervision there. Lviv's historians played a significant role in the conceptualization of the project, suggesting methodologies and approaches for documenting, unifying, and analyzing the data. By studying the processes that took place in individual settlements of western Ukraine, starting with the history of villages as the smallest administrative-territorial unit in Ukraine, they laid the foundation for understanding the broader historical processes that shaped the Ukrainian SSR.

Key words: encyclopedic project, I. Krypiakevych, S. Biletskyi, J. Dashkevych, V. Ohonovskiy, Institute of social sciences in Lviv, research on local and regional history.

Локомотивом у справі розроблення проєктів з локальної та регіональної історії в період хрущовської «відлиги», що призвело не лише до створення тому «Львівська область» (1968), але й загалом розроблення засад унікального проєкту «Історії міст і сіл Української РСР», був відділ історії України Інституту суспільних наук у Львові, очолюваний з 1951 по 1958 рр. дійсним членом НТШ, директором Інституту (1953–1962), доктором історичних наук, академіком АН УРСР (1958) Іваном Крип'якевичем (Іл. 1), автором низки

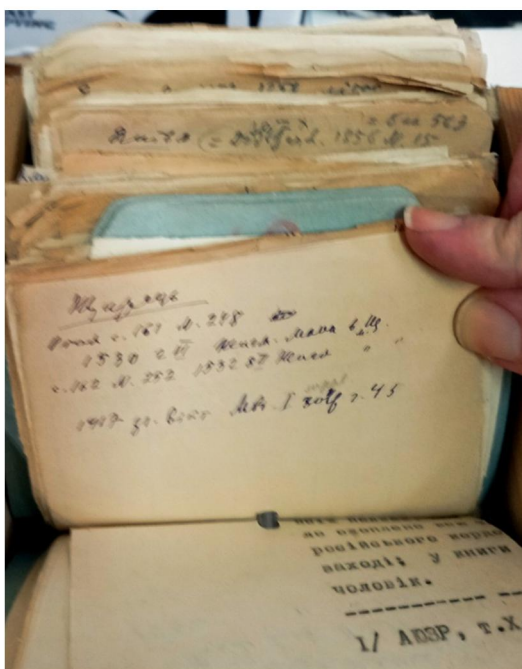

Іл. 1. Іван Крип'якевич. Фото. Середина XX ст.

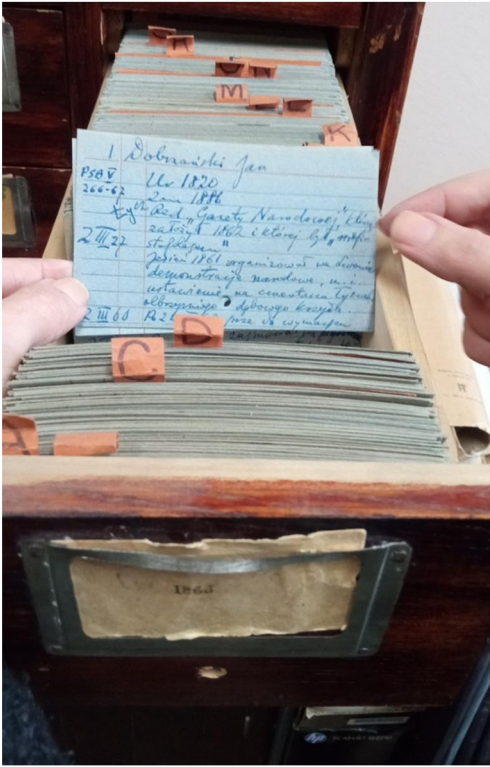
праць із локальної історії, що вийшли друком ще в 1930-ті рр.² Учений протягом десятиліть збирав історико-краєзнавчу картотеку населених пунктів Галичини та пов'язаних з

² Див.: 3 минулого Жовкви / Ред. І. Крип'якевич. Жовква, 1930. 36 с.; Крип'якевич І. Картини з історії Жовкви. 3 минулого Жовкви. Жовква, 1930. С. 7–13; Його ж. Всячина (з історії Жовкви). 3 минулого Жовкви. Жовква, 1930. С. 32–34; Його ж. 3 історії міста Жовкви. Записки ЧСВВ (Львів). 1935. Т. VI. Вип. 1–2. С. 40–69; Його ж. Історичні проходи по Львові. Львів: Просвіта, 1932. 166 с.

ними визначних історичних подій тощо під умовною назвою «Історія міст і сіл України», яку згодом передав Інституту суспільних наук із метою підготовки історико-географічного словника, ідею якого активно просував³. Картотека, куди внесено записи про архівні справи та літературу різними мовами, якими володів учений, зберігається в архіві Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України і чекає відповідного опрацювання (Іл. 2а, 2б, 2в, 2г, 2д, 2е).

³ Ісасвич Я. Крип'якевич Іван Петрович. *Енциклопедія історії України: У 10 т.* Київ: Наукова думка, 2008. Т. 5: Кон-Кю. С. 394.

Іл. 2а, 2б, 2в, 2г, 2д, 2е. Картотека І. Крип'якевича в Архіві Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Фото Олени Черняхівської.

Надзвичайно важливим у контексті перспективної підготовки енциклопедії з локальної та регіональної історії було те, що 1957 р., завдяки координації наукової роботи відділу історії України з іншими відділами Інституту та установами, було розпочато розроблення «проспекту» колективної праці – «Нариси історії західноукраїнських земель». Так керівництво відділу прагнуло ліквідувати багатотемність і залучити всіх його співробітників до дослідження єдиної комплексної проблеми⁴. І. Крип'якевич на засіданнях відділу історії України підкреслював, що відділ «повинен не занедбувати підготовку широкого вивчення історії західно-українських земель», звісно, приділяючи особливу увагу «підказкам» Львівського обкому партії, зокрема щодо вивчення історії КПЗУ⁵. Вельми потрібною для просування справи була й успішно завершена 1958 р. ним та його учнем, м.н.с. відділу С. Білецьким⁶ (Іл. 3) наукова тема «Покажчики джерел до історії Підкарпаття», що базувалася на вивченні матеріалів архівів і рукописних відділів бібліотек Західної України з історії Галичини доби феодалізму⁷. Зауважимо, що м.н.с. відділу В. Грабовецький⁸ (Іл. 4) під час розгляду тематичного плану роботи відділу на 1959 р. (10.09.1958 р.) акцентував

⁴ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (далі – Архів ІУ НАН України). Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 280. Арк. 8. Авторка вдячна керівництву ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича за сприяння в роботі.

⁵ Там само. Арк. 74.

⁶ Степан Теодорович Білецький (14.04.1904 р., м. Львів – 04.08.1989 р., м. Львів) працював в Інституті суспільних наук АН УРСР з 1951 по 1968 рр. Із 1937 р. був членом НТШ. Спеціалізувався на історії західних земель України, картографії, архівознавстві та джерелознавстві. 1959 р. у Інституті історії АН УРСР захистив канд. дис. на тему «Класова боротьба у місті Львові в середині XVII ст.» (див.: Кришталович У., Білецький С. Наукове товариство ім. Шевченка: енциклопедія. Київ–Львів: НТШ, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. *Encyclopedia*. URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-309>).

⁷ Архів ІУ НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 280. Арк. 118.

⁸ Володимир Васильович Грабовецький (24.07.1928 р., с. Печеніжин [нині Івано-Франківської обл.] – 4 грудня 2015 р., Івано-Франківськ) працював у Інституті суспільних наук з 1953 по 1975 рр. Спеціалізація – історія Західної України, історичне краєзнавство. Ще протягом 1957 р. В. Грабовецький видрукував серію історичних нарисів у рубриці «Вивчай рідний край» на сторінках газети «Ленінська молодь» про Нестерів, Винники, Белз, Городок, Звенигород, Золочів, Буськ, Брюховичі, Сокаль, Бібрка, Великі Мости, Яворів тощо. У 1958 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Селянський рух в Галицькому Прикарпатті в другій половині XVII ст.». 30 вересня 1968 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Київського державного університету ім. Т. Шевченка В. Грабовецький захистив докторську дисертацію на тему «Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст.». Із 1975 р. працював професором кафедри історії СРСР і УРСР історичного факультету Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. В. Стефаника (див.: Вегеш М. Володимир Грабовецький – видатний історик України. Ужгород, 1996. 58 с.).

на вивченні краєзнавства та пропонував створити при Інституті краєзнавчий центр і через сектор історії Інституту вдосконалення вчителів допомагати всім, хто вивчає історію сіл і міст⁹. У постанові відділу за підписом М. Івасюти, наступника І. Крип'якевича на посаді завідувача підрозділу Інституту, було рекомендовано розроблення нових тем С. Білецьким «Історико-географічний словник Львівської області» та І. Крип'якевичем «Розвиток культури в західно-українських землях» тощо внести до тематичного плану роботи Інституту на 1959 р.¹⁰

Іл. 3. Степан Білецький. Фото.

Іл. 4. Володимир Грабовецький. Фото.

Однак С. Білецький на той час уже займався зазначеною темою і разом із І. Крип'якевичем вбачав її більш розлогу, у всеукраїнських масштабах, перспективу. Так, із 1958 р. він працював над складанням історико-географічного словника «Соціалістичні міста і села Львівської області»¹¹. У звіті з наукової роботи за 1958–1962 рр. він зазначав, що «працюючи, сам збирав бібліографію з першу до Львів. області в існуючому в 1958 р. масштабі (перед прилученням Дрогобицької області)»¹². Також саме він склав тимчасову анкету для збору матеріалів щодо населених пунктів у радянський період і проєкт Словника в цілому в алфавітному порядку. У 1958 р. в «Українському історичному журналі» у рубриці «Листи до редакції» було опубліковано допис-заклик С. Білецького під амбітною назвою «Створити історію міст Радянської України»¹³. Ішлося про те, що з 1957 р. львівська обласна молодіжна газета «Ленінська молодь» почала друкувати серію статей з історії невеликих містечок Львівщини, як-то Нестерова (Жовкви), Винників, Городка, Белза та ін. С. Білецький схвалював це, бо «Давно вже назріла потреба вивчати історію не лише таких великих міст, як Київ, Львів, Одеса, а й менших»¹⁴. Як доказ того, що цим цікавиться громадськість, зокрема ідейна молодь, він наводив звернення до редакції газети комсомольців с. Крехів, у якому, зокрема, йшлося: «Дуже нас зацікавила стаття “Минуле і сучасне Нестерова”. ... Ми вважаємо, що історію міст і сіл необхідно публікувати не лише в газетах, а й у журналах, видавати окремими книгами. Якщо польські історики написали про Жовкву біля сотні книг, то чому в наш період не можна написати хоч невеличку брошу-

⁹ Архів ІУ НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 280. Арк. 75.

¹⁰ Там само. Арк. 76.

¹¹ Там само. Од. зб. 451. Арк. 39.

¹² Там само. Арк. 33.

¹³ Білецький С. Створити історію міст Радянської України. *Український історичний журнал* (далі – УІЖ). 1958. № 5. С. 240.

¹⁴ Там само.

ру?»¹⁵. С. Білецький констатував: «Вимоги читачів цілком справедливі. Вивчення окремих міст і навіть сіл є назрілим питанням.

Необхідно не лише друкувати окремі статті в нашій пресі, але, як справедливо вимагають читачі, видавати брошури про міста або книги, в яких дати серію статей про міста тієї чи іншої області. В багатьох містах Радянської України є любителі історії свого міста. В них чимало зібрано матеріалу. Корисно було б надавати їм допомогу та публікувати ці роботи»¹⁶.

У січні 1959 р. в Інституті відбулася нарада з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін, яку готували співробітники відділу історії України¹⁷, і на якій, крім представників Інституту, Львівського держуніверситету, місцевих бібліотек, архівів, музеїв, був присутній завідувач відділу допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР П. Гудзенко.

І. Крип'якевич у основній доповіді торкнувся питань створення Історико-географічного словника УРСР.

«В 1920–30 рр. у складі АН УРСР існувала окрема історично-географічна комісія, яка видала кілька томів “Історично-географічного збірника”. У Львові проф. Кордуба проводив широку роботу по збиранню географічної топоніміки. На Закарпатті вийшла цінна збірка назв селищ за редакцією Петрова. Зараз є всі можливості, щоб ці роботи продовжувати. Ми є свідками незвичайного росту зацікавлення краєзнавством. На місцях, в районах, містах, селах за період Радянської влади виросла нова інтелігенція, яка розуміє значення науки та з вузів винесла деякі дослідчі методи: вона не проходить байдуже біля найближчого оточення, а бажає його досліджувати і до нас, істориків, ставить вимоги допомогти їй, між іншим, в історично-географічних дослідженнях. В різних місцях є краєзнавчі гуртки, трудящі вимагають лекцій з місцевої історії, відкрито місцеві музеї. Ця робота потребує уваги і допомоги. Головні напрями роботи такі:

1. Для забезпечення потреб краєзнавства і історично-географічних досліджень у цілому необхідно почати роботи для складення історично-географічного словника УРСР, такого типу, як польський “Словник географічний”¹⁸. Щоб це питання перевірити на практиці, відділ історії запланував складення історико-географічного словника Львівської області – робота вже розпочата.

2. Необхідно включити у плани також історичний атлас УРСР, видати багато карт популярного характеру, треба провадити дослідження на основі першоджерел.

3. Допомога краєзнавству. Більше уваги присвячувати місцевим дослідженням, сприяти писанню монографій міст, сіл, районів, заводів, культурних установ і ін. У вузах організувати історико-географічні гуртки, які розроблювали б теми з місцевої історії. Допомогати в організації краєзнавчих музеїв»¹⁹.

С. Білецький виступив слідом із повідомленням про засади Історично-географічного словника УРСР. Він повідомив про важливість його складання не лише для істориків, але й для археологів, географів, мовознавців, літераторів та ін.

Він констатував те, що інформація про українські землі у виданих у другій половині XIX і на початку XX ст. географічних словниках «Словник географічни крулства Польського і інших країв слов'янських» (вид. Сулімирським і Хлебовським) та П. Семенова «Географическо статистический словарь Российской империи», які містили інформацію про українські землі, та в низці інших путівників окремими губерніями чи єпархіями є недостатньою, вона є застарілою й тією, що не відповідає реаліям, тобто вимогам сьогоденної історичної науки та інших наукових дисциплін унаслідок змін, які відбулися в адміністративно-територіальному поділі країни і назвах окремих населених пунктів (1944–1946), та й згодом унаслідок укрупнення районів, сілрад і колгоспів. Є необхідним такий показчик, який давав би докладнішу інформацію про кожен містечко.

У радянській науковій літературі 1920–1930-х рр. були спроби збирати матеріали до історично-географічного словника, проте їх було припинено. У буржуазній Польщі теж

¹⁵ Білецький С. Створити історію міст Радянської України. С. 240.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Архів ІУ НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 280. Арк. 81.

¹⁸ *Географічний словник Королівства Польського та інших слов'янських теренів* (пол. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*) – 15-томна енциклопедія-довідник, видана наприкінці XIX ст. польським географом, редактором часопису «Мандрівник» («Wędrowiec»), магістром фізико-математичних наук Варшавського університету Ф. Сулімерським; магістром фізико-математичних наук Варшавського університету Б. Хлебовським і землевласником, кандидатом дипломатичних наук В. Валевським. Видання є джерелом для вивчення історії та географії Центрально-Східної Європи. Автором переважної більшості матеріалів про волинські міста і містечка був польський енциклопедист Ю. Кшивіцький.

¹⁹ Целуйко О. Нарада у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР «Про стан і завдання розвитку допоміжних історичних дисциплін» (31 січня 1959 р.). *Вісник Львівського університету*. 2013. Вип. 48. С. 494–495.

намагалися (з 1929 р.) зробити новий географічний словник на підставі старого. Він мав обіймати територію колишньої феодальної Польщі, отже й українські землі, але вийшли друком лише кілька зошитів воєводства Поморського.

Історично-географічний словник повинен подавати назви місцевостей у теперішньому адміністративному вигляді, а разом назви, уживані в народному побуті та їх давніші назви, якщо такі були. Крім назв міст, містечок, сіл і хуторів, повинні бути вміщені ще назви полів, горбів, річок, потоків і т. п.

Під кожною назвою населеного пункту повинні бути дані про його географічне розташування, історію ремесла та промислів, торгівлі, сільського господарства, культури, адміністративного поділу давнього і теперішнього, кількість жителів за історичними джерелами, якщо такі збереглися, їх соціальний і національний склад, соціальну боротьбу, про славних людей тощо. У словнику окремо треба подати характеристику поодиноких областей у цілому, про населення, промисловість, торгівлю, комунікацію з найдавніших часів тощо. Словник можна проілюструвати картами земель та планами населених пунктів в їх історичному розвитку.

Серед принципів укладання словника – чи алфавітного, чи регіонального, С. Білецький обирав останній, бо так можна було готувати інформацію за окремими регіонами і швидше розпочати публікацію за томами. Не треба було чекати завершення проєкту за всіма населеними пунктами республіки, згідно із алфавітним принципом. Словник-путівник з даними щодо однієї чи двох областей у кожному томі скоріше б продавався, бо читач чи обласна, районна, міська, сільська ради могли би купувати тільки ті обласні томи, які їх цікавили, і для них це було б дешевше. Проте кожний том треба буде укладати за алфавітом. По завершенні видання всіх томів треба буде видати загальний покажчик назв до всіх томів.

Історик вважав, що для організації створення та видання словника треба буде: 1) організувати Раду або головну комісію для всієї УРСР з осередком у Києві при Інституті історії АН УРСР, для методичного керівництва; 2) призначити склад редакційної комісії і головного редактора та керувати ними; 3) підібрати регіональні комісії для праці на місцях (у Києві, Львові, Харкові, Одесі, Дніпропетровську), визначивши їм територію їх діяльності, а вони, у свою чергу, організували б у областях та районах комісії і підкомісії.

Редакційна комісія організувала б бюро наукових і технічних працівників для виконання наукових і технічних робіт, зв'язаних із збиранням матеріалів до словника та його опрацюванням.

Для співпраці треба залучити вчителів по селах і студентів вищих навчальних закладів, які б збирали матеріали на місцях і пересилали до районних підкомісій, а ці – до обласних комісій.

Наукові співробітники і студенти вишів збирали б науковий матеріал із друкованих і рукописних матеріалів у бібліотеках та архівах, а вчителі середніх і нижчих шкіл – на місцях на підставі *квєстїонара* (опитувальника).

У ньому треба подати такі пункти:

«1. Назви осель по урядовому і місцевому в дужках звучанню міст, містечок, передмість, сіл, хуторів, колгоспів, радгоспів, давніх фільварків, загород, колоній, лісничівок, лісових осель, смолярень, млинських осель, тартаків, цеголень, корчем, копалень і т. п.

2. Назви вод – рік, річок, потоків, джерел, бродів, каналів, озер, ставів, багон, болот, торфовищ і т. п.

3. Назви височин і низин – гір, скал, островів, долин і т. п.

4. Назви піль, лук, лісів, угорів, урочищ, полян, курганів, городищ, окопів і т. п., які виступають в межах даної оселі.

5. При складанні назв, які мають лише локальне значення, тобто назв дрібних осель, дрібних вод, узгір'їв, пільних назв і т. п., треба подавати їх географічне положення (наприклад: 1 чи 2 км на північ чи схід, чи північний схід від центру села чи містечка і т. п.).

Приклад:

1. Область: Львів.

2. Район: Бібрка.

3. Сільрада: Волове, село; Іванівка хутір; Мостище хутір, Черемхів х., колгосп ім. Кірова, давн[ий] фільварок: Адамівка, тартак: Зелений і т. п.

4. Боборка – ріка, Бігун – струмок, (доплив. з правої сторони) став і т. п.

5. Назви узгір'я немає, а якщо є – назвати.

6. Попелище – урочище 1 км на півн. сх. від Волового»²⁰.

Такою була б структура нарису.

²⁰ Целуйко О. Нарада у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР... С. 501–504.

Схожу, проте розлогішу доповідь І. Крип'якевич підготував для Республіканської наради з питань розвитку допоміжних історичних наук (м. Київ, 14–15 травня 1959 р.)²¹. Пріоритетним завданням академік вважав таке: «Необхідно організувати складання *Історично-географічного словника УРСР*, який охоплював би всі населені пункти республіки і для кожного селища давав загальні дані про економічно-соціальні і культурні відносини та коротку його історію. Зразком такого словника може служити старий словник Семенова або повніший від нього польський *Словник географічний*, який давав інформації також про селища України. Складання такого словника – справа довголітніх досліджень, які треба проводити за областями чи районами. Щоб уточнити завдання і структуру такого словника, відділ історії України Інституту суспільних наук у Львові запланував складання історично-географічного словника Львівської області – роботу вже розпочато²². Організацію такого словника в республіканському масштабі повинен очолити Інститут історії АН УРСР»²³.

Наступним за важливістю завданням Іван Петрович вважав підготовку «Історичного атласу УРСР». І, насамкінець, «для підсилення історично-географічних робіт» очільник інституту вважав за потрібне «звернути особливу увагу на розвиток *краєзнавства*: «Ми є свідками незвичайного росту зацікавлення краєзнавством. На місцях – в районах, містах, селах – за період Радянської влади виросла нова інтелігенція, яка розуміє значення науки та із вузів винесла деякі дослідчі методи ... В різних місцях є краєзнавчі гуртки, трудящі вимагають лекцій з місцевої історії, відкрито місцеві музеї. Ця робота потребує уваги і допомоги.

Історики-спеціалісти повинні всебічно сприяти цим місцевим дослідженням ... Історики повинні допомагати інтелігенції і робітникам в районах при їх дослідженнях місцевої історії, у писанні монографій міст, сіл, районів, заводів і фабрик, культурних установ, біографій видатних місцевих діячів, в організації місцевих музеїв, збиранні архівних матеріалів та ін. Розвиток краєзнавства має велике значення для широких історично-географічних робіт – місцеві дослідники можуть взяти активну участь у підготовчих роботах для складання історично-географічного словника. Бажано, щоб і вузи звернули увагу на краєзнавство – необхідно при кафедрах історії організувати краєзнавчі гуртки, організувати курси історичної географії»²⁴.

25 лютого 1959 р. відділ історії України Інституту суспільних наук розглянув питання щодо виконання С. Білецьким теми щодо складання історико-географічного словника Львівської області. Начальник відділу М. Івасюта запропонував робити її в тісному контакті з працівниками вищих навчальних закладів Львова та істориками периферії. Є. Яцкевич сказав, що це надто велика робота як для однієї людини. Ю. Захарук запропонував залучити економістів, археологів. Було ухвалено скоротити термін виконання теми до трьох років, а конкретно – до кінця 1961 р., а в поточному році скласти план-проспект, словник географічних назв до словника, провести оргзаходи²⁵.

Із 01.01.1960 р. тему «Історико-географічний словник Львівської області Української РСР» терміном виконання 4 роки було внесено до плану науково-дослідних робіт Інституту суспільних наук як складову розроблення проблеми соціалістичного будівництва. Вона виконується під керівництвом І. Крип'якевича за участі к.е.н. В. Огоновського²⁶, к.і.н. С. Білецького та м.н.с. О. Павенцького. Її мета: «На підставі вивчення архівних джерел підготувати короткий історико-географічний опис найважливіших населених пунктів

²¹ Див.: Бевзо О. Республіканська нарада з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін. УЖ. 1959. № 4. С. 160.

²² Ідеться про збір матеріалів С. Білецьким до «Історично-географічного словника Львівської області».

²³ Перший варіант доповіді І. Крип'якевича на Республіканській нараді з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін, 3 березня 1959 р. / Публ. О. Рубльова // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 8. Львів, 2001. С. 493–494.

²⁴ Там само. С. 494; Див. також: Крип'якевич І. Поради тим, хто займається історико-краєзнавчими дослідженнями. УЖ. 1960. № 3. С. 130–132.

²⁵ Архів ІУ НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 319. Арк. 35–36.

²⁶ Володимир Огоновський (10.06.1896 р., с. Нижнів, нині Івано-Франківської обл. – 16.03.1970 р., м. Львів) – син Петра Огоновського, голови Львівського товариства «Просвіта» (1906–1910), дійсного члена НТШ, брат сестри Української Галицької армії (УГА) Любомира Огоновського та небіж Костя Левицького – першого голови уряду ЗУНР – Державного секретаріату, почесного члена НТШ. Член НТШ. Володимир Петрович під час Першої світової війни воював у лавах Легіону Українських січових стрільців (УСС) (1915–1918) (фото), згодом, із листопада 1918 р. – як підстаршина 4-ї (Золочівської) бригади в складі 2-го корпусу УГА, із березня 1920 р. був командиром роти 1-ї бригади Українських січових стрільців Червоної Української Галицької армії (ЧУГА) у складі більшовицької Дванадцятої армії під час польсько-радянської війни. У 1921 р. виїхав до Віденського університету на навчання, а 1926 р. захистив дисертацію «Розвиток заселення Східноєвропейського степу» з отриманням звання доктора природознавчих наук із географії у Карловому університеті у Празі. На цій підставі в 1949 р. за ухвалою ВАК СРСР отримав науковий ступінь кандидата економічних наук. Фахівець з економічної географії, статистики, краєзнавства та топонімики (див. дет.: Доктор географії Володимир Огоновський / За ред. О. Шаблія. Львів, 2014. 394 с.).

Львівської області в їхньому історичному розвитку»²⁷. Завершене дослідження планували передати у Львівське обласне видавництво для публікації.

Однак Інститут планував охопити своєю увагою більший регіон для досліджень. Так, 30 січня 1960 р. під час засідання його Наукової ради було вирішено підняти перед Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти, культури клопотання внести в плани робіт вузів, музеїв і шкіл підготовку історико-географічного словника УРСР, а відділу історії Інституту здійснювати методичне керівництво цією роботою щодо західних областей УРСР²⁸.

У контексті популяризації краєзнавчих досліджень відділ історії України Інституту суспільних наук у Львові виробив пропозиції щодо створення краєзнавчих брошур з історії міст і сіл західних областей УРСР на 1961–1963 рр. авторства, як бачимо, не лише його співробітників. Це «Батятичі» (1963) (к.і.н. М. Івасюта, заввідділу історії України, 2 друк. арк.), «Броди» (1962) (к.і.н. Я. Мельничук, науковий співробітник Львівського державного історичного музею, 2 друк. арк.), «Великі Мости» (1962) (Й. Гронський, працівник Обласного відділу культури, 2 друк. арк.), «Галич» (1961) (к.і.н. В. Грабовецький, науковий співробітник Інституту суспільних наук, 3,5 друк. арк.), «Золочів» (1962) (В. Грабовецький, 3 друк. арк.), «Жидачів» (1962) (к.і.н. С. Білецький, науковий співробітник Інституту суспільних наук, 2 друк. арк.), «Любінь Великий» (1962) (учитель історії Любінської СШ, 2,5 друк. арк.), «Моршин (курорт)» (1961) (с.н.с. Інституту суспільних наук Є. Яцкевич, 2 друк. арк.), «Трускавець» (1961) (н.с. Інституту суспільних наук Я. Ісачевич, 3 друк. арк.), «Сокаль» (1961) (співробітник Інституту суспільних наук Я. Дашкевич, 1,5 друк. арк.)²⁹.

На засіданнях відділу історії України з метою підготовки «Історико-географічного словника Львівської області» активно обговорювали нариси про населені пункти. Цікаво, що статтю про той самий населений пункт писали окремо декілька співробітників, і після прослуховування колеги вносили зауваження, вирішували, у кого який аспект повніше розкрито. Так, на засіданні 22 лютого 1960 р. обговорювали варіанти типових описів міст Белз і Звенигород, створені С. Білецьким і В. Огоновським. С. Білецький повідомляв, що це було зроблено з метою виробити схему-зразок, за якою всі повинні були потім писати нариси у Словнику³⁰. Однак подали свої варіанти статей також І. Крип'якевич і В. Грабовецький, проте їх не було розглянуто³¹. «Ухвалили: 1. Вважати виконаними типові описи Белза і Звенигороду, виготовлені Огоновським і Білецьким. Тексти обох варіантів об'єднати, виходячи із зауважень, висловлених під час обговорення – відповідно до цього продовжувати працю. Остаточний план-схему статті обговорити на наступному засіданні. 2. Зав. відділом встановити зв'язок з керівництвом географічного факультету ЛДУ для залучення студентів вищих курсів факультету до підготовки «Словника». 3. Просити керівництво відділів археології, мовознавства та економіки Інституту включитися в працю над «Словником»»³².

Краєзнавчим дослідженням і залученню до них широких мас у контексті постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» було присвячено засідання 6 лютого 1960 р. відділу історії України. Після тривалого обговорення і внесення пропозицій, вирішили в першій половині 1960 р. з метою розгортання краєзнавчої роботи в області опублікувати звернення до інтелігенції Львівщини про написання історії міст, сіл, підприємств і колгоспів; В. Грабовецькому – до кінця 1960 р. підготувати методичні поради з краєзнавчої роботи; усім співробітникам через Інститут удосконалення кваліфікації вчителів виступити на серпневих нарадах учителів з доповіддю на тему: «Питання історії західноукраїнських земель у дослідженнях радянських істориків»; допомагати у створенні музеїв при школах, підприємствах, колгоспах тощо; готувати спільно з архівами збірники документів і матеріалів; розробити туристичні маршрути історичними місцями західних областей УРСР – Львівської, Тернопільської, Станіславської, Волинської, Ровенської та Закарпатської до 1 вересня 1960 р.³³

28 березня 1960 р. у відділі планували заслухати доповідь к.і.н. В. Грабовецького на тему «Стан і завдання дальшого розвитку краєзнавства (на матеріалах західних областей УРСР)»³⁴.

²⁷ Архів ІУ НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 371. Арк. 13.

²⁸ Там само. Од. зб. 339. Арк. 25.

²⁹ Там само. Од. зб. 352. Арк. 78.

³⁰ Там само. Арк. 33.

³¹ Там само. Арк. 81.

³² Там само. Арк. 85–86.

³³ Там само. Арк. 70, 73–74.

³⁴ Там само. Арк. 63.

17 жовтня 1960 р. у відділі відбувся звіт В. Огоновського і С. Білецького про працю над темою «Соціалістичні міста і села Львівської області». Доповідачі повідомили, що триває робота над вибіркою хуторів – вирішено було з 1500 дати інформацію про третину через брак даних, вивчалися архівні документи та література. Тому статті неможливо було писати за алфавітом. 400 нарисів, згідно із планом, не було написано. Потрібна допомога архівістів. До співпраці було залучено студентів географічного та історичного факультетів Львівського університету. Запланували, що у словнику буде 50 друк. арк., отже, треба написати 150 аркушів. Ю. Сливка зауважив, що це питання є дуже важливим, адже це буде перший історико-географічний словник в УРСР, отже, треба розробити методику роботи, анкети для збирання даних, студентами у їх роботі треба керувати, приділяти найбільшу увагу соціалістичному періоду, який є найбільш цінним, відправити людей у відрядження на місця³⁵. П. Чуприна зазначив, що «Треба показувати дружбу з російським і польським народами, а не протягувати теорію єдиного потоку. Треба звернути увагу на розвінчання кривавої ролі уніатської церкви, української буржуазії, що роздувала пожежу Першої світової війни. Треба показати, хто був у складі робітничо-селянських комітетів у період визволення в 1939 р., як діяло оунівське підпілля – скільки було вбито по селах. Показати різні форми протесту і боротьби проти німецьких окупантів. Треба організувати експедиції на села для збору матеріалів»³⁶.

Заступник директора інституту з наукової роботи, археолог Маркіян Смішко порадив «опрацювати послідовну методику – писати статті можна тільки після збору матеріалів. Не можна обійтися без експедицій, дані треба перевірити на місцях – особливо ті, що відносяться до революційних традицій, соціалістичних перетворень. Треба притягнути кореспондентів. Група мала, можна б збільшити, додавши, наприклад, Я. Ісаєвича. В першу чергу треба займатися сучасним, а не давно минулим»³⁷.

На завершення обговорення виступив завідувач М. Івасюта. Він підкреслив запит парткерівництва на заідеологізованість словника (що створюється в контексті перемог соціалістичного будівництва – О.Ч.), отже, дві третини його потрібно буде присвятити сучасності: «Треба на конкретному матеріалі показати, що Західна Україна – це колонія в минулому, а не, як кричать буржуазні націоналісти, в сучасному»³⁸. Рекомендував розширити групу зі створення словника, організувати порайонні експедиції для опрацювання місцевостей, затвердити керівником групи В. Огоновського й залучити бібліографа Інституту Я. Дашкевича³⁹ (Іл. 5) для складання бібліографії. М. Івасюта порадив переддрукувати анкети, а в районах співпрацювати «з перевіреними людьми».

Зібранням було констатовано, що в 1959 р. група збирала матеріали й складала картотеку. У 1960 р. робота стала інтенсивнішою: підготовлено 3 типові описи місцевостей, їх картотеку, бібліографію, анкети. Було складено 3 анкети – загальну, колгоспну, економічно-культурну.

Було вирішено, що до співпраці за згодою залучатимуть відділи археології та економіки Інституту. Керівником групи затвердили В. Огоновського (Іл. 6), вирішили розтиражувати анкету для збирання відомостей на місцях, а Я. Дашкевичу доручили половину робочого часу присвячувати складанню бібліографії словника. Вирішили написання нарисів розпланувати протягом 1960–1964 рр. Так, у 1960 р. написано 150 нарисів, у 1961 написати 250, у 1962 – 450, у 1963 – 750, разом – 1600. Решту 400 нарисів вважали, що напишуть автори з місць згідно з розтиражованими анкетами. Із колективами місцевих авторів для цього треба «відбути» порайонні конференції протягом 1961 р. спільно з райкомами і «в порозумінні з обкомом». Оголосити конкурс на написання 400 платних монографій та за-

³⁵ Архів ІУ НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 352. Арк. 185.

³⁶ Там само. Арк. 186–187.

³⁷ Там само. Арк. 187.

³⁸ Там само. Арк. 187–188.

³⁹ У 1949 р. Ярослава Романовича Дашкевича (13.12.1926 р., Львів – 25.02.2010 р., Львів), тоді українського філолога, в.о. завідувача бібліографічним відділом Львівської бібліотеки АН УРСР, студента-заочника економічного факультету московського Нафтового інституту, а також його матір – дружину колишнього генерала-хорунжого армії УНР Романа Дашкевича (який із 1943 р. мешкав у Австрії), хорунжу УСС Австро-Угорщини, чотаря УГА, історикину, яка 1921 р. захистила дисертацію доктора філософії у Віденському університеті, доцентку Львівського університету Олену Степанів у 1949 р. було заарештовано МДБ і звинувачено в антирадянській діяльності. Обоє було засуджено, і Я. Дашкевич відбував ув'язнення в таборі в Казахстані, а його мати – у Мордовії. У 1956 р. їх було звільнено зі зняттям судимості. Завдяки сприянню І. Крип'якевича, Я. Дашкевич з 1957 р. працював у Інституті суспільних наук на посаді бібліографа. Проте пильне ставлення до нього як до потенційного «українського буржуазного націоналіста» постійно відчувалося, до того ж І. Крип'якевича 1962 р. було відправлено на пенсію. Отже, щоб отримати можливість наукового просування, 15 березня 1963 р. в Інституті історії Академії наук Вірменської РСР у Єревані Я. Дашкевич захистив дисертацію за темою монографії «Вірменські колонії на Україні в джерелах та літературі XV–XIX ст.: історіографічний начерк» (1962 р., рос.) на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Проте, згідно з архівними матеріалами, наукову посаду у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР, на яку він претендував, йому надано не було, натомість у 1966 р. його звільнили під приводом скорочення посади бібліографа.

безпечити друк кращих у видавництві «в поширеному виді». Хоча над словником у відділі історії України працювали три наукових співробітники (В. Огоновський, С. Білецький та О. Павенцький), було вирішено дозволити іншим співробітникам відділу брати участь у написанні нарисів за бажанням⁴⁰.

Іл. 5. Бібліограф відділу історії України Інституту суспільних наук Я. Дашкевич із матір'ю Оленою Степанів вдова у Львові після їх звільнення в 1956 р. із радянських таборів зі зняттям судимості та поразки в правах. 1958 р.

Іл. 6. Володимир Огоновський. Фото.

⁴⁰ Архів ІУ НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 352. Арк. 196.

Ідею І. Крип'якевича про створення історико-географічного словника України підтримали київські колеги історики – зокрема відповідальний редактор УІЖ Ф. Шевченко⁴¹, директор Інституту історії АН УРСР О. Касименко, начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР (1948–1969) С. Пількевич і начальник науково-видавничого відділу (1954–1971) Архівного управління й відповідальний редактор «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР» (з 1965 р. – «Архіви України») І. Бутич⁴². Сучасний дослідник І. Гирич зауважує щодо останньої постаті: «І. Бутич мав науково-організаційну харизму. До нього дослухалися всі знані вчені України»⁴³.

Так, запропонований І. Крип'якевичем проєкт історико-географічного словника у київських колег вже отримав ідеологічну назву – Історико-географічний словник «Соціалістичні міста і села Радянської України».

У лютому 1961 р. на засіданні відділу історії України Інституту суспільних наук обговорювали план дотичної, на наш погляд, до згаданого більш масштабного проєкту монографії «Нариси історії радянського Львова (1939–1964)» до 25-річчя возз'єднання Західної України з радянською, складений Г. Ковальчаком, Д. Низовим і Ф. Стеблієм. Пропонували доповнити нарис картографічним матеріалом, ілюстраціями. М. Івасюта запропонував підібрати авторів – не співробітників інституту. План було загалом схвалено, а М. Івасюти, Г. Ковальчаку та Д. Низовому доручили надати кандидатури авторів і продумати періодизацію⁴⁴. Як додаток до протоколу, наведено й план праці⁴⁵, що має розділи:

1. «Перші кроки соціалістичного будівництва у Львові (1939–1941)» з шістьома підпунктами, такими, як «Визвольний похід Червоної Армії на західноукраїнські землі і звільнення Львова», «Народні збори Західної України», «Соціалістична перебудова економіки міста», «Реорганізація комунального господарства і охорони здоров'я», «Культурне будівництво» з підпунктами.

2. «Львів у роки німецько-фашистської окупації міста». Тут оповідь мала бути присвячена звірствам окупантів і українських націоналістів у перші дні окупації міста – діяльності батальйону «Нахтігаль» і Оберлендера у Львові, масовим убивствам мирного населення та діяльності [греко-католицького митрополита Андрія] Шептицького, організації окупаційного режиму і адміністрації, руйнуванню економіки міста й масовому знищенню населення Львова протягом 1942–1944 рр. і боротьбі трудящих Львова проти фашистських окупантів.

3. «Розквіт Львова у післявоєнні роки». Тут у 17-ти параграфах з численними підпунктами була оповідь про розквіт усіх галузей промисловості, архітектури, культури, освіти Львова після визволення, включно з розбудовою газової мережі, водопроводу, каналізації, електроосвітлення, охорони здоров'я, соцстрахування, преси і видавничої діяльності, транспортної системи, науки, клубів, телефонізації та пошти. Насамкінець у останньому параграфі треба було розповісти про «діяльність партійних, профспілкових і комсомольських організацій міста в справі комуністичного виховання трудящих і мобілізації їх на виконання накреслень партії і уряду по будівництву комуністичного суспільства»⁴⁶.

В інформаційному звіті відділу історії України зазначено, що за темою «Історико-географічний словник Львівської області» В. Огоновський, С. Білецький, О. Павенцький та Р. Батіг «опрацювали матеріал про Рудківський, Рава-Руський, Забузький та Сокальський райони»⁴⁷. Ми вже знаємо, що над бібліографією видання залучили працювати також Я. Дашкевича, проте на питання щодо його участі в роботі відділу М. Івасюта зазначив, що «науково-допоміжний персонал не включається в планування»⁴⁸.

У плані науково-дослідних робіт Інституту суспільних наук на 1962 р. зазначено, що «відділ історії України буде надалі працювати над дослідженням питань історії будівництва комунізму в УРСР та історії Української РСР дорадянського періоду. Триватиме робота зі складання історико-географічного словника Львівської області»⁴⁹. Метою роботи є на основі вивчення архівних джерел підготувати короткий історико-географічний опис найважливіших населених пунктів Львівської області та їх історичного розвитку. Датою закінчення роботи встановили 20 грудня 1964 р., 8 друк. арк. У 1962 р. було накрес-

⁴¹ Докладніше про нього див., напр.: «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка / Відп. ред. Г. Боряк. Київ, 2004. Т. 1: Джерела. 782 с.; Т. 2: Наукові студії. 550 с. (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки. Вип. 10).

⁴² Див.: Ісаєвич Я. Бутич Іван Лукич. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 416–417.

⁴³ Гирич І. Іван Бутич – патріарх архівної справи. *Архіви України*. 2009. № 6. С. 275.

⁴⁴ Архів ІУ НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 385. Арк. 12.

⁴⁵ Там само. Арк. 15–18.

⁴⁶ Там само. Арк. 18.

⁴⁷ Там само. Арк. 90.

⁴⁸ Там само. Арк. 94.

⁴⁹ Там само. Од. зб. 402. Арк. 4.

лено 2 етапи виконання теми: 1. Збирання матеріалів. 2. Написання 400 статей про населені пункти. Готову роботу планували передати у Львівське обласне видавництво для публікації. Керівник роботи – академік АН УРСР І. Крип'якевич; виконавці: к.е.н. В. Огоновський, к.і.н. С. Білецький, м.н.с. О. Павенцький та Р. Батіг⁵⁰.

У контексті історії підготовки словника, а згодом і ІМІС, надзвичайно цікавим є листування Ярослава Дашкевича з Іваном Бутичем. Їхнє знайомство відбулося 1957 р., а співпраця розпочалася під час підготовки словника скорочень у польськомовних документах міжвоєнного періоду, опублікованого 1959 р.⁵¹

19 січня 1962 р. І. Бутич повідомляв Я. Дашкевичу: «Головну увагу зосереджую на організаційній роботі над довідником “Історія міст і сіл”, бо, бачу, інакше справа не зрушиться з місця. Багато товаришів ставиться до цього скептично, тому не поспішає з конкретним розв’язанням справи.

Все ж не втрачаю надії. На березень намічаємо куштові наради архівістів (а може, і республіканську), на яких спеціально буде розглядатись питання про підготовку довідника. Слідкую і за тим, щоб ця робота була передбачена планами. Інакше важко буде вимагати якихось наслідків»⁵².

12 лютого 1962 р. Архівне управління при РМ УРСР адресувало завідувачам архівних відділів облвиконкомів, директорам центральних, обласних державних архівів та їхніх філій черговий обіжник до виконання: «Для керівництва в роботі по підготовці довідника “Міста і села Української РСР” Архівне управління при Раді Міністрів УРСР надсилає Вам програму його підготовки»⁵³.

6 березня 1962 р. Я. Дашкевич інформував І. Бутича про стан справ у Львові: «Також “Історія міст і сіл” вимагає Вашого приїзду у Львів. Тут нібито щось робиться (з архіву за цією роботою закріплені [Олександр Максимович] Рузанов – до речі, тямущий та сумлінний працівник, і [Анатолій Георгійович] Сісєцький). Але боюся, що без активного втручання партійних та адміністративних органів із збором матеріалу справа затягнеться на роки.

Незвичайно потрібна справа – це опрацювання форми, за якою будуть збирати матеріал, та самої методики збору і перевірки матеріалу»⁵⁴.

18 березня 1962 р. Іван Лукич відписує до Львова: «Програму збирання матеріалу для довідника розробили (проект), але справа в цьому напрямку зрушить з місця, коли буде прийнята постанова [ЦК КПУ]. Сподіваюсь, що після квітневої архівної наради її таки підпишуть»⁵⁵. У листі йшлося про анкету-довідку (згодом відому як «анкета Бутича»), яка мала визначити напрямок збирання на місцях відомостей про населені пункти України. У відповіді Я. Дашкевича від 28 березня йшлося: «Постанова [ЦК КП УРСР] про збирання матеріалу для довідника дуже потрібна – на цій підставі можна буде активізувати роботу над довідником також у нас – тим більше, що вже є певний досвід праці в цьому напрямі та є певний мінімум зібраних матеріалів, від якого можна буде відштовхнутися»⁵⁶.

24 квітня на засіданні відділу історії України ухвалили висунути Я. Дашкевича, О. Павенцького та ін. на преміювання. Першого – «...за роботи науково-допоміжного і бібліографічного характеру, за перевиконання завдань біжучої бібліографічної роботи, високоякісне археографічне опрацювання документів для збірників». Другого – «...за складання 9 монографічних описів населених пунктів та перевиконання планових завдань збору матеріалів про понад 400 сіл для “Історико-географічного словника Львівської області”, в яких відбиті питання економічного становища селян східної Галичини в XVIII–XIX ст.»⁵⁷.

Отже, робота над словником просувалася. Це бачимо зі звіту с.н.с. Інституту суспільних наук В. Огоновського за 1959–1962 рр.: «З 1960 р. по нинішній день керую групою співробітників відділу Історії України і сам працюю над темою: “Соціалістичні міста і села Львівської області”. За три роки я особисто зібрав матеріали по всіх /3500/ населених пунктах області за період 1857 до 1946 рр.

Зладив повністю 3 картотеки всіх населених пунктів, складаю бібліографічну картотеку і картотеку визнатних людей (чим було доповнено картотеку І. Крип'якевича – О.Ч.). Всі матеріали зібрані мною і товаришами: Білецьким та Павенцьким, а також Батогом,

⁵⁰ Архів ІУ НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 402. Арк. 19.

⁵¹ Бутич І. Співпраця Ярослава Дашкевича з архівними установами України у 50–60-ті рр. *Мappa Mundi*. Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. С. 809.

⁵² Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986) / Упор. А. Фелонюк. Львів, 2012. С. 39.

⁵³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 14. Оп. 2. Спр. 1641. Арк. 52.

⁵⁴ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 41.

⁵⁵ Там само. С. 43.

⁵⁶ Там само. С. 44.

⁵⁷ Архів ІУ НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 421. Арк. 31–31 зв.

Драком і Кот, я відредагував для Історично монографічних нарисів 1200 населених пунктів Львівської області. Всі зібрані мною і товаришами співробітниками матеріали в зв'язку з новим адміністративно-територіальним діленням і створенням укрупнених районів (30.XII.1962 р.) – довів до сучасного стану»⁵⁸. С. Білецький на той час для обласного словника «зібрав і систематизував джерельний матеріал про близько 900 населених пунктів від найдавніших часів до кінця XVIII ст.»⁵⁹. Стосовно м.н.с. О. Павенцького, який з 1960 р. був членом словникової групи, то він збирав архівні матеріали кінця XVIII – першої пол. XIX ст. – «...всього відомості про близько 2210 місцевостей на основі різноманітних, часто складних з палеографічної точки зору, архівних фондів»⁶⁰.

24–26 квітня 1962 р. у Львові відбулася кушова нарада істориків-архівістів західних областей, що в ній, крім керівництва АУ УРСР, узяли участь партійно-радянська номенклатура Львівської області, співробітники Інституту суспільних наук, ЦДІА УРСР у м. Львові, Державного архіву Львівської області, директори архівів й відповідальні за підготовку довідника з історії населених пунктів республіки з Волинської, Закарпатської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей.

Головною на порядку денному наради була доповідь начальника науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР І. Бутича «Про підготовку довідника «Міста і села Української РСР»». У промові Івана Лукича, зокрема, йшлося: «Зважаючи на те, що підготовка довідника «Історія міст і сіл Української РСР» – робота велика, складна і вимагає залучення широкого кола наукових працівників, краєзнавців, партійного і радянського активу, Архівне управління звернулось до ЦК КПУ з проханням розглянути це питання і прийняти відповідне рішення»⁶¹.

Присутнім була представлена й історія проекту: «Не треба гадати, що ця ідея нова і архівісти першими її зважились підняти. Ні. Над створенням історико-географічного словника працювали академічні установи ще в 20-х роках. Тоді існувала при Академії наук УРСР спеціальна історико-географічна комісія. Вона видавала «Записки», в яких друкувалися нариси з історії окремих міст, сіл, районів. На початку 30-х рр., коли почав проявлятися згубний вплив особи Сталіна, комісія припинила свою роботу ...

Кілька років тому до роботи над Історико-географічним словником приступили Інститут історії АН УРСР та Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові ... Інститут історії звернувся в ЦК КПУ дозволити готувати Історико-географічний словник обсягом 70 томів. Ця пропозиція була відхилена, і Інститут історії (наскільки мені відомо) припинив цю роботу, а *Інститут суспільних наук продовжує працювати над Словником (тепер уже Львівської області)* (курсив наш – О.Ч.) ...

Наша пропозиція в ЦК КПУ обговорювалася з участю інститутів історії, економіки, мовознавства та інших установ. Ця пропозиція була схвалена. Тут же було розглянуто і програму підготовки довідника «Історія міст і сіл Української РСР» ... На підставі програми розроблений нами і проект анкети.

З ряду причин прийняття постанови [ЦК КПУ] затримується – треба все підрахувати, а значить і створення редколегії ... 14 квітня ц. р. питання підготовки довідника ще раз обговорювалося в ЦК КПУ. І на цей раз прийшли до висновку, що довідник потрібно готувати – постанова буде трохи пізніше, а, щоб робота не зупинялась, секретарям обкомів КПУ дана вказівка про створення обласних комісій, які мають приступити до роботи, не чекаючи постанови ЦК»⁶².

15 травня 1962 р. завідувач відділу науки і культури ЦК КП України Ю. Кондуфор адресував секретарям ЦК доповідну записку «Про підготовку і видання праці «Історія міст і сіл Української РСР»», що починалася з преамбули: «Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, Інститут історії партії ЦК КП України та Інститути історії, економіки і мовознавства АН УРСР звернулися до ЦК КП України з пропозицією підготувати і видати до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції працю «Історія міст і сіл Української РСР» у 25-ти томах (по одному тому на кожную область). Відділ науки і культури ЦК КП України вивчив матеріали і вважає доцільним підтримати цю пропозицію»⁶³.

У меморандумі Ю. Кондуфора йшлося лише про двадцятип'яти томник – питання про том «Київ», очевидно, ще не розглядалося. Відбулося й дивне зміщення акцентів – серед ініціаторів видання взагалі не згадано Інститут суспільних наук у Львові, Інститут історії АН УРСР відсунуто в загальний перелік суспільствознавчих установ Академії. Натомість,

⁵⁸ Архів ІУ НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 421. Арк. 36.

⁵⁹ Там само. Арк. 39.

⁶⁰ Там само. Од. зб. 451. Арк. 49.

⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 2. Спр. 1609. Арк. 10.

⁶² Там само. Арк. 10–12.

⁶³ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3457. Арк. 100.

мовляв, ініціювали видання Архівне управління при РМ УРСР та неодмінний Інститут історії партії.

25 травня 1962 р. на Науковій раді Інституту суспільних наук АН УРСР відбулося затвердження планів науково-дослідної роботи відділу історії України на 1963 р.⁶⁴ М. Івасюта доповів, що до роботи над Історико-географічним словником області залучено П. Малого, який писатиме розділ стосовно культури, літератури, мистецтва Львівщини. Усього над темою працюють 5 співробітників. З обговорення дізнаємося, що до написання словника залучено архівістів, але там незначні сили, тому «основна робота належатиме відділові історії України»⁶⁵. Завдяки сприянню обкому партії укладено угоду про допомогу на місцях щодо збирання матеріалів – у райцентрах та селах. Зі слів М. Смішка, за втрати під час роботи над словником від інституту «вимагають фінансового звіту, а словник обійдеться нам більше 100 тис. крб. новою валютою»⁶⁶.

29 травня 1962 р. було ухвалено постанову ЦК КП України 16/18-з «Про видання історії міст і сіл Української РСР». У документі метою проєкту проголошувалося «висвітлення величких соціалістичних перетворень, які сталися за роки Радянської влади в містах і селах Української РСР». Погоджуючись із пропозиціями вищеперахованих установ, керівництво республіканської Компартії доручало підготувати й опублікувати видання «до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції» праці «Історія міст і сіл Української РСР». У проєкт постанови, підготовлений відділом науки і культури ЦК, була внесена єдина, але важлива правка – підготовка масштабного багатотомника мало відбуватися «на громадських началах»⁶⁷.

Головою Головної редколегії був призначений П. Тронько, заступник Голови Ради Міністрів УРСР (1961–1978), який відповідав за питання культури, освіти, охорони здоров'я. Його заступниками стали керівник Архівного управління при РМ УРСР С. Пількевич та директор Інституту історії АН УРСР О. Касименко. Членами Головної редколегії затверджені: К. Цілуйко, І. Бутич, І. Головач, Ю. Захарук, Б. Ковалевський, А. Кочубей, О. Нестеренко, В. Нижник, І. Слабеев, О. Юрченко⁶⁸.

Який же був персональний склад обласної редколегії Львівського тому? Звісно, там було достатньо співробітників Інституту суспільних наук у Львові: перший його директор – академік Іван Петрович Крип'якевич; доктор філософії, професор Олексюк Мирослав Миронович, другий директор інституту після смерті Івана Крип'якевича; Смішко Маркіян Юліанович – д.і.н., заступник директора інституту з наукової роботи; Івасюта Михайло Кирилович, д.і.н., професор, заввідділу історії України та к.е.н., старший науковий співробітник відділу історії України Володимир Петрович Огоновський. Головою редколегії обласного тому був к.і.н., доцент Валентин Юхимович Маланчук – секретар Львівського обкому партії з ідеології, який боротьбу з українським націоналізмом розглядав як основне завдання КПУ, також членами редколегії були Чугайов Володимир Петрович – на той час секретар Львівського обкому КПУ, Гнидюк Микола Якимович – заступник голови виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих, Дудикевич Богдан Корнилович – директор Львівської філії Центрального музею В. Леніна, Сісецький Анатолій Георгійович – старший науковий співробітник, згодом начальник відділу використання та публікації ЦДІАЛ УРСР, Челак Петро Петрович – к.і.н., декан факультету історії Львівського держуніверситету, якого 1973 р. звільнили нібито за антирадянську діяльність викладачів і студентів університету.

Отже, попередні напрацювання львівських істориків, ідея реалізації «Історико-географічного словника» акад. І. Крип'якевича стала опосередкованим поштовхом для урядового рішення про видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», робота над якою, незважаючи на неминучі ідеологічні обмеження, стимулювала поживавлення краєзнавчої праці, залучення місцевих джерел до опрацювання історії України та її регіонів⁶⁹.

Важливу підготовчу працю для цього масштабного проєкту здійснили акад. І. Крип'якевич особисто й під його керівництвом – В. Огоновський, С. Білецький, О. Павенцький та інші працівники Інституту суспільних наук. Ба більше, львівські історики відіграли значну роль у концептуалізації проєкту, пропонуючи методології та підходи для документування, уніфікації та аналізу отриманих даних. Завдяки вивченню процесів, які відбувалися в окремих населених пунктах Західної України, починаючи з історії сіл як найменшої адміністративно-територіальної одиниці в республіці, вони заклали підвалини для розуміння устрою України.

⁶⁴ Архів ІУ НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 401. Арк. 36.

⁶⁵ Там само. Арк. 38.

⁶⁶ Там само. Арк. 39–40.

⁶⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3457. Арк. 98.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Ісаєвич Я. Крип'якевич Іван Петрович. С. 393–394.

References

- Bevzo, O. (1959). Respublikanska narada z pytan rozvytku dopomizhnykh istorychnykh dystsyplin [Republican conference on the development of auxiliary historical disciplines]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historic journal*, 4, P. 159–162.
- Biletskyi, S. (1958). Stvoryty istoriiu mist Radianskoi Ukrainy [Creating the history of cities in Soviet Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historic journal*, 5, P. 240.
- Boriak, H. (Ed.). (2004). «Istynu vstanovliuie sud istorii»: Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka [“The truth is established by the court of history”: A collection in honour of Fedir Pavlovych Shevchenko]. Kyiv, Ukraine.
- Feloniuk, A. (Comp.). (2012). Lystuvannia Yaroslava Dashkevycha ta Ivana Butycha (1960–1986) [Correspondence between Yaroslav Dashkevych and Ivan Butych (1960–1986)]. Lviv, Ukraine.
- Hyrych, I. (2009). Ivan Butych – patriarkh arkhivnoi spravy [Ivan Butych – a patriarch of archival activity]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 6, P. 275.
- Isaievych, Ya. (2003). Butych Ivan Lukych. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Butych Ivan Lukych. Encyclopedia of history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Isaievych, Ya. (2008). Krypiakevych Ivan Petrovych. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Krypyakevich Ivan Petrovich. Encyclopedia of history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Krypiakevych, I. (1930). Kartyny z istorii Zhovkvy. Z mynuloho Zhovkvy [Pictures from the history of Zhovkva. From the past of Zhovkva]. Zhovkva, Ukraine.
- Krypiakevych, I. (1930). Vsiachyna (z istorii Zhovkvy). Z mynuloho Zhovkvy [All sorts of things (from the history of Zhovkva). From the past of Zhovkva]. Zhovkva, Ukraine.
- Krypiakevych, I. (1932). Istorychni prokhody po Lvovi [Historical walks around]. Lviv, Ukraine.
- Krypiakevych, I. (1935). Z istorii mista Zhovkvy [From the history of the city of Zhovkva]. *Zapysky ChSVV – Notes from the ChSVV*, VI, 1–2, P. 40–69.
- Krypiakevych, I. (1960). Porady tym, khto zaimaietsia istoriko-kraieznavchymy doslidzhenniamy [Advice for those engaged in historical and regional studies]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historic journal*, 3, P. 130–132.
- Krypiakevych, I. (Ed.). (1930). Z mynuloho Zhovkvy [From the past of Zhovkva]. Zhovkva, Ukraine.
- Shablii, O. (Ed.). (2014). Doktor heohrafiï Volodymyr Ohonovskiy [Doctor of geography Volodymyr Ohonovskiy]. Lviv, Ukraine.
- Tseluiko, O (2013). Narada u viddili istorii Ukrainy Instytutu suspilnykh nauk AN URSR «Pro stan i zavdannia rozvytku dopomizhnykh istorychnykh dystsyplin» (31 sichnia 1959 r.) [Meeting at the department of history of Ukraine of the Institute of social sciences of the Ukr. SSR Academy of sciences «On the state and tasks of developing auxiliary historical disciplines» (31 January 1959)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu – Herald of Lviv University*, 48, P. 469–517.
- Vehesh, M. (1996). Volodymyr Hrabovetskyi – vydatnyi istoryk Ukrainy [Volodymyr Hrabovetskyi is an outstanding historian of Ukraine]. Uzhhorod, Ukraine.

Черняхівська Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (вул. Лаврська, 9, м. Київ, 01015, Україна).

Chernyakhivska Olena – Ph.D in history, leading research fellow at the National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra» (01015, 9 Lavrska str., Kyiv, Ukraine).

E-mail: lavralena1211@gmail.com

Дата подання: 15 січня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 5 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Черняхівська, О. Інститут суспільних наук АН УРСР – рушій національних проєктів з локальної та регіональної історії часів «відлиги». *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 72–87. DOI: 10.58407/litopis.250408.

Цитування за стандартом APA

Chernyakhivska, O. Instytut suspilnykh nauk AN URSR – yak rushii natsionalnykh proiektiv z lokalnoi ta rehionalnoi istorii pid chas «vidlyhy» [The Institute of Social Sciences OF AS USSR – as a driver of national projects on local and regional history during the “Khrushchev thaw”]. *Siverianskyi litopys – Siverian chro-nicle*, 4, P. 72–87. DOI: 10.58407/litopis.250408.

Костянтин Івангородський**ЧЕРКАСЬКА ГРУШЕВСЬКІАНА****CHERKASYAN HRUSHEVSKYANA**

DOI: 10.58407/litopis.250409

© К. Івангородський, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

Мета. У сучасній науковій літературі, як правило, виділяють найбільш помітні центри грушевськознавства – Торонто, Київ, Львів, Дрогобич, але майже ніколи не відзначають діяльність у цьому напрямі черкаського осередку цієї дисципліни. Тому метою статті є аналіз значення та внеску Черкащини в конфігурацію розвитку цього наукового напрямку сучасної історіографії. **Наукова новизна.** Проблема може бути розкрита в кількох контекстних вимірах. Зокрема, це – історіографічна вагомість наукових текстів, опублікованих у межах черкаського осередку, їхня залученість до перспектив розвитку загального грушевськознавства. Важливим завданням є з'ясування специфіки цього наукового процесу в межах поняття та явища регіональної історіографії. Відповідно не позбавленою сенсу є також проблема інтерпретації «черкаської грушевськіани» як суто краєзнавчого феномену. Тому досить логічно долучити до фокусу відповідного дослідження тематику генеалогії родини Грушевських, яка мала свої витоки та найбільшу поширеність до середини ХХ ст. саме на теренах Черкаського краю. Грушевськознавство виступає надзвичайно динамічним полем міждисциплінарної взаємодії. Попри вагомі наукові результати, у його межах дотепер лишається чимало можливостей і перспектив для подальшого розвитку та функціонування. У ході аналізу черкаського осередку цієї дисципліни не важко помітити, що він так само пройшов усі етапи її новітнього становлення. **Висновки.** Нинішня черкаська грушевськіана становить досить важливий сегмент загального поступу грушевськознавства. Важливо зазначити, що погляд на його минуле, сьогодні та перспективи розвитку з регіонального ракурсу дозволяє децю видозмінити дослідницьку оптику, зокрема в площині антропологізації можливих інтерпретацій і спадщини, і оточення видатного українського історика. Переконані, подальші дослідження життя та діяльності М. Грушевського в майбутньому також матимуть неабиякий націотворчий потенціал для України, попри всю її регіональну строкатість.

Ключові слова: Черкащина, Чигиринщина, Михайло Грушевський, історіографія, інтелектуальна спадщина, методологія, концепція, грушевськознавство.

The purpose of the article. In modern scientific literature, as a rule, the most prominent centers of Hrushevsky studies are singled out – Toronto, Kyiv, Lviv, Drohobych, but activities in this direction of the Cherkasy center of this discipline are almost never noted. Therefore, the purpose of the article is to analyze the significance and contribution of Cherkasy region to the configuration of the development of this scientific direction in contemporary historiography. **The scientific novelty.** The problem can be revealed in several contextual dimensions. In particular, this is the historiographic importance of scientific texts published within the Cherkasy center, their involvement in prospects for the development of general Hrushevsky studies. An important task is to clarify the specifics of this scientific process within the concept and phenomenon of regional historiography. Therefore, the problem of interpretation of “Cherkasyan Hrushevskiana” as a purely regional phenomenon is also not devoid of meaning. It is quite logical to include the subject of the genealogy of the Hrushevsky family in the focus of the relevant research. It had its origins and was most widespread until the middle of the 20th c. precisely on the territory of Cherkasy region. Hrushevsky studies is an extremely dynamic field of interdisciplinary interaction. Despite significant scientific results, there are still many opportunities and prospects for further development and functioning within its limits. Analyzing the Cherkasy center of this discipline, it is not difficult to notice that it also went through all stages of its latest formation. **Conclusions.** The current Cherkasyan Hrushevskiana is a rather important segment of the general progress of Hrushevsky studies. It is important to note that looking at its past, present and development prospects from a regional perspective allows to slightly change the research optics, in particular, in the plane of anthropologizing possible interpretations and heritage, and the environment of the prominent Ukrainian historian. Convinced, further studies of the life and activities of M. Hrushevsky in the future will also have considerable nation-building potential for Ukraine, despite all its regional diversity.

Key words: Cherkasy region, Chygyrin region, Mykhailo Hrushevsky, historiography, intellectual heritage, methodology, concept, Hrushevsky studies.

Постановка проблеми. Сучасне грушевськознавство є досить структурованою та впливовою науковою субдисципліною української історіографії. Свідченням тому передусім є значна кількість висококваліфікованих дослідників, розширення сфер і практик наукового пошуку. Крім того, упродовж др. пол. XX – поч. XXI ст. його основні наукові центри (як зарубіжні, так і українські) з'явилися в таких інституціях, як Українське історичне товариство, Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), Канадський інститут українських студій, Український науковий інститут Гарвардського університету, Світовий конгрес українців, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, Історико-меморіальний музей М. Грушевського в Києві й, звісно, ряд українських університетів. Водночас у сучасній аналітичній літературі, справедливо виділяючи найпомітніші центри грушевськознавства – Торонто, Київ, Львів, Дрогобич, – науковці майже ніколи не відзначають (згадуючи поверхово та переважно на персоналістському рівні) діяльність у цьому напрямі його черкаського осередку. Зважаючи на цю обставину, а також ураховуючи нинішній момент 30-річчя від заснування кафедри історії України (1994 р.) в Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького (ЧНУ), що по суті від початку стала промоутером відповідних наукових студіювань, вважаємо за необхідне детальніше з'ясувати місце та внесок Черкащини в конфігурацію розвитку означеної дисципліни. Обраний підхід визначив і **мету** цієї статті. Актуальності проблематики додає ще й те, що пропонуваній історіографічній аналіз проводиться вперше, відтак передбачає певний дискусійний потенціал.

Виклад основного матеріалу. Порушена проблематика, на наш погляд, може бути препарована в кількох контекстних вимірах. Насамперед, має йтися про історіографічну вартісність наукових текстів, опублікованих у межах черкаського осередку, та їхньої залученості до проблем і перспектив розвитку загального грушевськознавства. Не менш важливим завданням є з'ясування специфіки цього наукового процесу в межах поняття та явища регіональної історіографії. З огляду на останнє, не позбавленою сенсу постає також проблема інтерпретації «черкаської грушевськани» як суто краєзнавчого феномену. За такого ракурсу досить логічно долучити до фокусу відповідного дослідження тематику генеалогії родини Грушевських, яка мала свої витоки та найбільшу поширеність до середини XX ст. саме на теренах Черкаського краю. Своєю чергою це помітно розширює межі теми, адже доводиться звернути увагу не лише на постать і творчий доробок безпосередньо М. Грушевського, але й на інших представників (і їхній доробок також) родини видатного історика, а водночас на взаємодію та взаємовпливи між ними. Звісно, у цьому ряду осіб проглядається й проблема «Грушевський як краєзнавець» (або ж «Черкащина у візії Грушевського»). Щоправда останнє, попри всю регіоналістичну привабливість контексту, усе ж таки має бути, на наше переконання, окремим студіюванням, адже стосується хронологічно іншої історіографічної ситуації.

Загалом, сказане вкотре засвідчує той факт, що грушевськознавство виступає надзвичайно динамічним полем міждисциплінарної взаємодії. Попри вагомі здобутки та наукові результати, зрештою, в його межах дотепер лишається чимало можливостей і перспектив для подальшого розвитку та функціонування. У ході аналізу черкаського осередку цієї дисципліни, не важко помітити, що він так само пройшов усі етапи її новітнього становлення. Відомо, що як окрема наукова дисципліна грушевськознавство постало в межах діаспорної української історіографії у 1960-х рр., завдяки невтомній і талановитій праці Л. Винара. В Україні ж воно було покликане до життя наприкінці 1980-х рр. потребою злам у ідеологічних догматів тоталітаризму та розвитку національної свідомості. Цей початковий етап, на думку Р. Пирога, завершився восени 1991 р. широким відзначенням 125-річчя від дня народження М. Грушевського¹. Надзвичайно швидка інкорпорація останнього до нового національного пантеону була пов'язана насамперед зі створеним міфом про нього як «першого Президента України», що зумовило потужну державну підтримку легітимації цієї постаті. Однак до певної міри це негативно позначилося на неупередженості тогочасних історичних досліджень, адже ідеалізація та глорифікація «нового» героя передбачала не так розширення джерельної бази та об'єктивного критичного підходу, як надмірну кількість дифірамбічних кваліфікацій.

Лише з кінця 1990-х рр. «розпочався наступний етап у формуванні сприйняття М. Грушевського, який можна назвати деміфологізацією, коли доводилося спростовувати старі й нові міфи»². Завдяки новітнім історіографічним здобуткам, як уже зазначалося, можна говорити про доволі добру дисциплінарну кондицію сучасного грушевськознавства. Сьогодні найбільш серйозним викликом для дослідників спадщини М. Грушевського є нарізла

¹ Пиріг Р. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 77.

² Пиріг Р. Михайло Грушевський: трансформації суспільного сприйняття історичної постаті. *Symposium historiographicum Czercasensium*. Черкаси, 2016. Т. I. С. 11.

потреба переосмислення самої дисциплінарної матриці грушевськознавства. Адже запропонована на поч. 1990-х рр. Л. Винаром теоретична модель уже не враховує методологічного та проблемно-тематичного розмаїття сучасної грушевськіани й вочевидь потребує модернізації як з урахуванням чималих здобутків останнього тридцятиліття, так і нових наукознавчих пропозицій. Створення ж нової дисциплінарної моделі, що враховуватиме історіографічне сьогодення, дозволить грушевськознавцям краще зрозуміти логіку свого пошуку в широкому контексті діяльності гуманітаріїв, а також згармонізує назрілий між-дисциплінарний діалог довкола всебічного осмислення феномену М. Грушевського³.

Одним із таких шляхів, на нашу думку, може стати аналіз локальної специфіки сучасного грушевськознавства, що водночас дозволить краще усвідомити оптику так званої регіональної історіографії. Остання поміж дослідниками не має моністичного розуміння й основна дихотомія полягає в тому, чи це сегмент науки щодо конкретного регіону, або ж – історіографічний процес у такому конкретному регіоні. У нашому випадку все ж таки йдеться про регіональний зріз історичного знання, тобто історіографічну продукцію, створену в регіональних університетах. Відтак солідаризуємося з поглядом Я. Верменич, що за такого ракурсу поняття «периферійна наука» є цілковито некоректним⁴. Водночас варто пам'ятати, що лише завдяки щільному долученню регіональної специфіки історіографії можна усвідомити не лише загальну картину наукової активності стосовно певної проблематики, але й особливості стилю певного дослідника.

Переконані: у такий спосіб можна значно глибше простежити й зв'язок загальної концепції історії України, створеної М. Грушевським, із її регіональним виміром. Принаймні, має рацію Я. Верменич, що саме з останнім узагалі пов'язані наукове становлення та теоретична розробка історичної регіоналістики⁵ (або ж локальної історії). Завдяки вченому, дослідження окремих регіонів України від поч. ХХ ст. ґрунтувалося вже на доведеному факті безперервності історичного процесу на її території, а до того ж виразно протистояло імперській росієцентричній схемі минулого. Схожу думку висловив і П. Тронько, вважаючи, що саме «діяльність видатного українського історика М. Грушевського» у 1920-х рр. стала «реальним кроком вперед у формуванні наукових форм краєзнавства»⁶. Проте й сьогодні проблема трактування наукової спадщини вченого, що розглядається як з позиції краєзнавства, так і з позиції історичної регіоналістики, залишається відкритою. Погоджуємося з Р. Контою, що проблема висвітлення регіонально-історичних досліджень М. Грушевського потребує подальшого поглибленого теоретичного обґрунтування та узгодження різних поглядів у межах єдиної системи⁷.

Загалом, добре відомо, що надання вагомого значення дослідженню окремих районів України видатний історик успадкував від так званої «земельної» школи в українській історіографії, започаткованої М. Костомаровим і В. Антоновичем. Учений сам відзначав, що з ініціативи його вчителя впродовж двох десятиліть у формі монографій про окремі землі було вивчено всю українську територію. Однією з них була й магістерська праця М. Грушевського «Історія Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.», яка дозволила автору залишитися на кафедрі в університеті та отримати невдовзі професорське звання⁸. Не доводиться сумніватися: ще зі студентських років майбутній автор «Історії України-Руси» (ІУР) цікавився «регіоналістикою» та, зокрема, чудово усвідомлював значення в історичному минулому українців, передусім Черкаського краю (особливо козацької доби), звідки походить і власний рід Михайла Сергійовича по батьківській лінії. Стосовно цього в останні десятиліття грушевськознавство стало значно обізнанішим завдяки невтомній і наполегливій праці ряду українських дослідників, особливо М. Кучеренка. Хоча в генеалогії роду Грушевських і надалі залишається чимало «білих плям».

У власних спогадах Михайло Сергійович зазначав, що має походження з духовної родини Грушів (згодом Грушевських) із Чигиринщини («Наша сім'я походить з Чигиринщини», – так у досить чіткий спосіб він визначив свою спорідненість із Середнім Подніп-

³ Тельвак В.В., Тельвак В.П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 13–14; Тельвак В.В. Грушевськознавство 2.0: спроба дисциплінарного балансу. *Записки Осередку Наукового Товариства ім. Шевченка у Черкасах*. Мат. XXXII березневої наук. сесії Осередку НТШ у Черкасах. Черкаси, 2022. Т. III. С. 121–122.

⁴ Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Інститут історії України, 2003. С. 5.

⁵ Там само. С. 253–282, 439.

⁶ Тронько П. Українське краєзнавство в ХХ ст.: до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2002. С. 32.

⁷ Конта Р. Регіонально-історичні дослідження М. Грушевського в історіографічних оцінках. *Краєзнавство*. 2016. № 1–2. С. 10.

⁸ Верменич Я. Роль М. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні. *Український історичний журнал*. 1998. № 2. С. 92; Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. С. 222–224.

ров'ям. – «Подніпров'ям козацько-гайдамацьким, що вело неустанну боротьбу з польським пануванням»⁹), яка достеменно зафіксована документами в краї від поч. XVIII ст. Якщо першим прапрадідом був священник Данило Грушевський (Груша) (поч. XVIII ст. – бл. 1786 р.) з Худоліївки, то по лінії бабусі другим прапрадідом також був уродженець Чигиринщини – Прокоп Ничипорович Ботвиновський (бл. 1716 – між 1794–1798 рр.), який до всього був ще й священником в обох (Іллінській та Михайлівській) суботівських церквах. Звісно, видатний історик знав про своїх предків і ті славні місця, де вони жили. Відтак не можна не погодитись із твердженням, що «рід Грушевських, з його численними гілками – це рід глибоко духовний, козацький, український, в якому перехрещувалися різні впливи»¹⁰. Слідом за І. Гиричем, вважаємо не менш символічним факт належності безпосередньо М. Грушевського до родини звичайного парафіяльного священника з Чигиринщини по батьківській і з Бердичівщини – по материній лінії¹¹. Тобто видатний історик України виховувався в релігійній родині, на традиціях українського православ'я й був дійсно глибоко віруючим, із відчуттям глибокої пошани до пересічної людини, що водночас зумовило його міцну прив'язаність до народницького світогляду.

Незважаючи на відсутність прямих джерельних даних, можна гіпотетично припустити, що витоки роду Грушевських на Черкащині мають сягати десь XVI–XVII ст. На таку думку наводить, зокрема, традиція довільної видозміни їхнього прізвища (Груша, Грушка, Грушів, Грушенко, Грушовський, Грушевський), зафіксована документами навіть сер. XIX ст., поміж родичами історика в тій же Худоліївці¹². В історичних джерелах XVI–XVII ст. не раз трапляються прізвища, що можуть свідчити про можливу спорідненість їхніх носіїв з М. Грушевським: Харлама Грушовича, Степана Грушенка, «доброго чоловіка Грушевського». Прізвище Груша фігурує і на сторінках «Реєстру Війська Запорозького» 1649 р.¹³ До предків міг належати також Іван Груша, ім'я якого відоме за часів гетьманування Б. Хмельницького (1648–1657 рр.) та І. Виговського (1657–1659 рр.). Не оминув його в ІУР і М. Грушевський, характеризуючи як «шляхтича польської едукції»¹⁴, котрий часто бував у різних посольствах і на переговорах, а в роки гетьманування Виговського навіть став генеральним писарем Гетьманщини. Показово, що з чигиринськими козаками – Грушами – пов'язували свій рід самі Грушевські ще за життя Михайла Сергійовича¹⁵. Учень останнього, відомий історик І. Крип'якевич також відзначав: «Михайло Грушевський походив з родини Грушів-Грушевських, що загніздилися в Чигиринському повіті ... і цей рід, мабуть, був колись козацький», але «пізніше Груші замінили шаблю на хрест – стали пан-отцями, але багатством ніколи не славилися»¹⁶.

Від 1780-х рр. документи згадують дітей прапрадіда М. Грушевського Данила – Івана, Василя й Петра Груш з їхніми сім'ями. Так, Василь Груша (бл. 1752–1805) мав з дружиною Меланією Михайлівною (бл. 1764–1800?) не менше ніж одинадцятьох дітей, у тому числі й Федора (1791–1851) – майбутнього діда Михайла Сергійовича. Дитинство Федора проходило в Худоліївці, де від батька він здобув початки освіти, щоб потім піти второваною його предками духовною дорогою. У 1819 чи 1820 р. Федір Васильович одружився з Марією Кирилівною Ботвиновською (бл. 1798 – бл. 1872) – попівною із сусіднього Суботова, де її батько Кирило Прокопович (бл. 1753–1803) служив священником у збудованій ще Б. Хмельницьким славновісній Іллінській церкві. За словами М. Грушевського, «Ботвиновські поколіннями держали парафію в Суботові»¹⁷. Ф. Грушевський 1831 р. був висвячений у Чигирині на священника, а в 1836 р. із родиною переїхав з рідної Чигиринщини на парафію до с. Лісники (Київщина)¹⁸. Власних дітей у цій родині на кінець 1840-х рр. було семеро, зокрема й четвертий Сергій (1830–1901) – батько майбутнього видатного історика.

У першій половині 1850-х рр. С. Грушевський закінчив Київську духовну семінарію та духовну академію, згодом викладав у Переяславі, Києві та Холмі, де 29 вересня 1866 р. дружина Глафіра Захарівна народила їхнього первістка Михайла. У 1870 р. він з родиною

⁹ Грушевський М. Спомини. Київ. 1988. № 9. С. 115, 119.

¹⁰ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ: Альтернативи, 2005. С. 17.

¹¹ Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. С. 358.

¹² Кучеренко М. До питання про козацький період у родоводі М. Грушевського. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2002. Вип. 11. С. 177–178.

¹³ Кучеренко М. Слідами Грушевських: Чигиринщина. *Пам'ятки України*. 2002. № 2. С. 65.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 9. Кн. 2: 1654–1657. С. 1301.

¹⁵ Кучеренко М. «Груші змінили шаблю на хрест». *Укн.*: Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід М. Грушевського). Київ: Кий, 2006. С. 17.

¹⁶ Крип'якевич І. М. Грушевський: життя й діяльність. Львів: Накладом Т-ва «Просвіта», 1935. С. 9.

¹⁷ Грушевський М. Спомини. С. 116–117.

¹⁸ Кучеренко М. «І все тут повно для мене не тільки історичних, але й родинних споминів». Лісники. *Історико-меморіальний музей М. Грушевського*. 2017. URL: <https://immh.kiev.ua/ua/i-vse-tut-povno-dlya-mene-ne-tilki-istorichnih-ale-y-rodinnih-spomniv-lisniki>.

переїхав на Північний Кавказ – до Ставрополя, а з 1878 р. – до Владикавказу, де до кінця життя обіймав посаду директора народних училищ. Звісно, Сергій Федорович був першим і найголовнішим наставником для Михайла, і саме він посіяв у синовій душі зерна українства¹⁹. Великий історик згадував про батька так: «Українську стихію народну любив щиро»²⁰; «...під впливом оповідань батька, що заховав тепле привязання до всього українського – мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване лектурою, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі далекої “вітчини”»²¹; «...відірваний цілими десятками літ від рідних країв ... [він] до смерті заховав привязання до своєї народности й її мови, і всюди маніфестував себе яко Українець»²².

З-поміж інших дітей Федора Васильовича на Чигиринщині судилося згодом жити тільки Гнатові, котрий, закінчивши 1863 р. Київську духовну семінарію, недовгий час учителював на Київщині, а в 1866 р. переїхав як священник у с. Капітанівку Чигиринського повіту, до Успенської церкви. Саме з Гнатом підтримував особливо близькі стосунки його брат Сергій. Так, у 1882 р., під час чергових відвідин України, уся сім'я Сергія Федоровича, за спогадами тоді ще юного Михайла, «їздила до Капітанівки коло Черкас до молодшого батькового брата Ігнатія»²³. Із дружиною Марією Михайлівною останній виростив шістьох синів, а з найстаршим – Василем – Михайла Сергійовича єднали не тільки родинні, а й тривалі дружні стосунки. Неподалік, у Златополі (нині м. Новомиргород Кіровоградської обл.; у 1954–1959 рр. Златопільський р-н входив до складу Черкаської обл.) довгий час жив і працював онук Федора Грушевського – Григорій Іванович Грушевський (1865 – бл. 1929; народився в прикиївському с. Пирогові). Він теж здобув освіту в Київській духовній семінарії (1889 р.), а з часу навчання заприятелював зі своїм двоюрідним братом Михайлом Грушевським, який став йому вірним товаришем, порадиником і наставником. З дружиною Анастасією Денисовою мав трьох дітей: Марію (1892–1963), Олександра (1894–1919) і Наталію (1899–1991). Усі троє були хрещениками Михайла Грушевського²⁴.

Розповідаючи про родину Грушевських на Черкащині, не можемо оминати увагою ще одну її гілку, пов'язану із сином Василя Даниловича Грушевського – Левом (1798–1868; рідний брат Федора – дід М. Грушевського), котрий на Чигиринщині спочатку служив паламарем у Головківці (1813–1819), а решту життя – дяком (1819–1862) у с. Шабельниках (колишнє село Чигиринського р-ну; у 1959 р. затоплене водами Кременчуцького водосховища, а його мешканці переселені до новоствореного с. Тінки того ж р-ну; М. Кучеренко пропонує називати цю гілку Грушевських «шабельницькою»²⁵). Найменший із шести його дітей – Микола (1839–1913) став спадкоємцем батька на парафії і був дяком (1862–1910) у рідних Шабельниках. Одним із сімох дітей Миколи Львовича й Ірини Василівни Грушевських був син Григорій (1867–1938), який також торував у житті духовну стежку й, зокрема, виводив рід Грушевських від генерального писаря Івана Груші. Про Григорія Миколайовича Грушевського відомо досить багато. Збереглося його листування з троюрідним братом – Михайлом Грушевським, який досить часто згадував «Гриця» у своєму студентському щоденнику (щоправда, так само він називав у щоденнику і свого двоюрідного брата Григорія Івановича Грушевського (той, що з Пирогова), через що сучасні дослідники, здебільшого, ідентифікують обох «Гриців» як одну особу)²⁶.

У 1881–1882 рр. Григорій Миколайович навчався на казенному утриманні в Черкаському духовному училищі, а впродовж 1884–1890 рр. – у Київській духовній семінарії. Роки навчання в Києві мали особливе значення в його житті, вплинувши на світогляд і подальшу долю. Тут він познайомився і зблизився зі своїми родичами – Грушевськими, з-поміж яких були троюрідний брат Григорій Іванович з Пирогова, чотириюрідні брати Григорій і Марко Федоровичі Грушевські (рідні брати) з Худоліївки. Невдовзі він познайомився зі ще одним родичем – троюрідним братом Михайлом, котрий з 1886 р. навчатиметься в Київському університеті Св. Володимира. Є численні свідчення того, що всі кузени Грушевські до останніх років життя не втрачали зв'язків, тримаючи один одного в

¹⁹ Кучеренко М. Сергій Федорович Грушевський: етапи життя і діяльності на ниві педагогіки. *Українознавство*. 2016. № 1. С. 39.

²⁰ Грушевський М. Споми́ни. С. 118.

²¹ Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського*. Київ: Веселка, 1992. С. 198.

²² Некрольог. Сергій Федорович Грушевський. *Літературно-науковий вісник*. 1901. Т. XIII. Кн. III. С. 220.

²³ Грушевський М. Споми́ни. Київ. 1988. № 12. С. 119.

²⁴ Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син... С. 35, 58.

²⁵ Кучеренко М. «Був ще й Грицько з Шабельник» (Григорій Миколайович Грушевський). *М. Грушевський. Студії та джерела*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2021. Кн. 4. С. 209.

²⁶ Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син... С. 73.

полі зору, і такі зв'язки часом поширювались і на наступне покоління²⁷. Після завершення навчання Григорій Миколайович Грушевський з 1890 р. розпочав освітянську кар'єру на Черкащині вчителем у м. Кам'янка. Утім невдовзі вирішив усе ж таки обрати шлях духовного служіння й у березні 1893 р. став священником Успенської церкви с. Мордва на Чигиринщині (нині с. Красносілля Черкаського р-ну). У Мордві о. Григорій не був самотнім: із жовтня того ж 1893 р. до нього долучився Григорій Федорович, а 1895 р. – ще й Марко Федорович Грушевські (ці рідні брати служили в Мордві до 1896 р.).

У липні 1899 р. о. Григорій був переміщений до парафії с. Кримки тодішнього Чигиринського повіту, де минуть 30 років його життя та виростуть його діти. Наростання репресій і гоніння на Церкву зі встановленням радянської влади, що розгорталися одночасно з колективізацією селянських господарств наприкінці 1920-х рр., змусили його вийти в «заштат» і відмовитися від сану священника. Згідно з протоколом НКВС, у 1929 р. він був «розкуркулений» і виселений як «соціально-ворожий елемент» із Кримок. Утративши майже все, він згодом з дружиною переїхав до Черкас – тоді ще невеликого й переважно одноповерхового, у буянні садів міста, де оселився на вул. Шевченка 202 (зокрема, ще в 1937 р. працював садівником у місцевому дитячому садку № 2). Обох його синів – Сергія та Лева – репресували (першого розстріляли на Соловках 3 листопада 1937 р. і того ж року заарештували другого, у 1943 р. він зникне за нез'ясованих обставин). Так, і самого сімдесятирічного Григорія Миколайовича було заарештовано в жовтні 1937 р. та засуджено до 10 років у виправному таборі, де він невдовзі й помер 9 лютого 1938 р.²⁸

Однак у межах черкаської грушевськіани найбільшої уваги заслуговує життя та діяльність уже згаданого вище чотирирічного брата Михайла Сергійовича – Марка Федоровича Грушевського (1865–1938), якому останнім часом в українській історіографії присвячено чимало дослідницької уваги. Як і його знаменитий брат, Марко належав до покоління праправнуків Данила Груші. Народився він у все тій же Худоліївці Чигиринського повіту, у родині дяка місцевої церкви св. Параскеви Федора Івановича та його дружини Мар'яни Йосипівни, ставши третім у родині, де з одинадцяти дітей виросли восьмеро. У 1876 р. його було віддано до Черкаського духовного училища («бурси»), по закінченні якої 1883 р. він вступив до Київської духовної семінарії, яку закінчив у 1889 р. і де був одним із засновників і активних членів нелегальної студентської громади. Роки навчання в Києві сформували його громадянську свідомість і дали надійних товаришів, зокрема й майбутнього автора ІУР. Звісно, Марків світогляд багато складатися ще з родини, з почуттів на рідній Чигиринщині народних пісень і давніх переказів, які будили відчуття причетності до своєї окраденої країни і все те, що поєднало його з братом – Михайлом Грушевським. Різниця лише в тому, що Михайло виростав далеко від Батьківщини, а Марко – в її серці²⁹.

По закінченні семінарії, з 1889 р. Марко Федорович учителював у церковно-парафіяльній школі с. Худоліївки, у 1890–1893 рр. служив учителем і псаломником у с. Чорнявка Черкаського повіту, а згодом ще два роки – псаломником в Андріївській церкві Києва. Через спроби втілювати в життя громадівські принципи, зазнав переслідувань з боку царської влади, тому повернувся на Чигиринщину, де вчителював у селах Мордва та Головкивка³⁰. 1897 р. став важливим рубежем у житті Марка Грушевського: 20 липня він одружився з Марією Іванівною Ілліч – донькою священника с. Гречківка Черкаського повіту; 1 серпня був висвячений на диякона, а 3 серпня – рукопокладений на священника Михайлівської церкви с. Суботова. Тут він зблизився з місцевими селянами й мав на них значний вплив. Марко Федорович організував сільську громаду на облаштування Суботова та Михайлівської церкви, а від 1899 р. був законовчителем у місцевому міністерському училищі. Відомо про доволі тісну співпрацю Марка та Михайла Грушевських задля налагодження саме української освіти в Суботові, за що суботівці особливо цінували свого душпастира. Загалом, роки життя в Суботові (1897–1910) стали найсприятливішими для всієї родини о. Марка, в якій уже за рік з'явився первісток – син Михайло (1898–1908), хрещеною матір'ю якого стала дружина Михайла Сергійовича Грушевського – Марія Сильвестрівна. На жаль, він помер у дев'ятирічному віці від дифтерії³¹. Згодом народилися інші діти: у 1901 р. – Галина, хрещеним батьком якої став безпосередньо вже Михайло Сергійович; у 1903 р. – Анатолій, а в 1905 р. – Тамара.

²⁷ Кучеренко М. «Був ще й Грицько з Шабельник»... С. 214–215.

²⁸ Там само. С. 229–234, 246–251.

²⁹ Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи» (Марко Федорович Грушевський). У кн.: Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син... С. 124–131.

³⁰ Кукса Н. Культурно-просвітницька діяльність Марка Грушевського на Чигиринщині. *Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії*. Київ: Інститут культурології НАМУ, 2016. С. 129.

³¹ Діденко Я., Кукса Н. Хранителі спадщини Потясминня: мандрівка крізь часи. Черкаси: Вертикаль, 2021. С. 140.

Ще в досуботівський період Марко Федорович, не обтяжений власною родиною, міг вільно присвятити багато часу дослідницькій діяльності. Певно, не знаючи комплексів меншовартості, він не відділяв себе та своєї малої Батьківщини від загальноукраїнської історії, заглиблювався в найдрібніші деталі, що пізніше засвідчать і його наукові праці. Історію він шукав в усьому, зокрема й у своєму родові. За роки праці в Чигиринському та Черкаському повітах о. Марко зібрав багато відомостей з історії, етнографії та фольклористики краю. Він записував перекази місцевих селян про козацько-гайдамацьку минувшину, пісні, приказки, повір'я тощо. Ці матеріали, переписані в окремі томи-зшитки, він завжди пересилав до Михайла Грушевського: «Через Анну Серг[іївну Грушевську] передаю 12 зшитків: «Добробут селян на Чигиринщині», в останньому зшитку «Позви», а тут і родовід Грушів. Я б дуже хотів, щоб [у тебе] знайшовся який час переглянути цей зшиток перше самому»³². Михайло Сергійович сам згадував, що відомості про історію роду Грушевських одержував саме від нього: «Мій далекий родич і приятель Марко Федорович Грушевський, що уродився сам в Худоліївці й збирав відомості про наш рід з клірових відомостей Київської духовної консисторії, знаходив у них як найстаршого предка добродія, що підписувався: «Василь Грушів». Се був мій прадід, дячок, дальше котрого Марко Федорович не міг прослідити сього роду»³³.

До своїх текстів він завжди додавав ілюстративний матеріал, маючи на меті зберегти цінні відомості та прагнучи донести до прийдешніх поколінь зображення історичних святинь краю станом на поч. ХХ ст., зокрема повідомляв брату: «Я ще з осені наказав фотографу познімати деякі історичні місця: стіну, що обкопано усадьбу Хмельницького, льох, три криниці, саму його садибу, городки»³⁴. Невдовзі зроблені ним фотографії та записи селянських переказів склали збірку «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова» – унікальне фольклорно-історичне видання з історії Черкащини, що було опубліковане М. Грушевським 1909 р. у «Записках НТШ»³⁵. Крім того, на основі розповідей селян з його рідної Худоліївки він створив оригінальну етнографічну працю «З життя селян на Чигиринщині», присвячену народним звичаям та уявленням, пов'язаним з будівництвом житла й опубліковану 1914 р. в «Українському етнографічному збірнику»³⁶. Сучасний етнограф М. Глушко так характеризує її значення: праця є безцінним етнографічним, фольклорним та діалектологічним джерелом. Деякі фактографічні відомості, наявні у ній, унікальні для сучасної етнології, позаяк або відсутні в іншій науковій літературі, або вже втрачені людською пам'яттю назавжди. До того ж праця є цінною для української етнології хоча б тому, що стосується традиційного будівництва Середнього Подніпров'я загалом і Черкащини зокрема, які, на жаль, не надто часто згадувались у минулому й спорадично фігурують у сучасних народознавчих дослідженнях³⁷.

Натомість головною опублікованою працею Марка Грушевського, поза сумнівом, є двотомна «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу»³⁸ (упорядкована З. Кузелею та прорецензована І. Франком), надрукована в 1906–1907 рр. у Львові в серії «Матеріали до українсько-руської етнології» Етнографічної комісії НТШ, за прямої протекції його очільника. З листування Марка та Михайла Грушевських можна зробити висновок, що неперевершений за етнічним вмістом матеріал для майбутньої книжки збирався упродовж довгих років праці по селах Чигиринського та Черкаського повітів³⁹. Виняткова наукова цінність цієї праці в тому, що Марко Федорович першим, з-поміж етнографів, не лише зафіксував основні елементи сімейної обрядовості, але й виявив глибинні витоки усталених народних традицій та їхню трансформацію під впливом змін в укладі життя селянської родини⁴⁰. Не викликає сумнівів і той факт, що вибір ним цієї тематики дослідження, проведеного із застосуванням новітніх на той час методів, був здійснений під безпосереднім впливом Михайла Грушевського.

Невдовзі, через численні доноси місцевих «колег» з Чигиринщини, Марко Федорович був звинувачений в українофільстві та підбурюванні селян проти царської влади. У 1910 р. його перевели на посаду священника Покровської церкви м. Таганчі Канівського

³² Кучеренко М. Науковець і громадянин. *Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії*. С. 20, 34.

³³ Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1988. № 9. С. 118.

³⁴ Кукса Н., Діденко Я. Наддніпрянська минувшина. XVIII–XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2018. С. 148–149.

³⁵ Гетьманське гніздо: Урочища і перекази с. Суботова, зібрані в рр. 1897–1899 / Подав Марко Грушевський. *Записки НТШ*. 1909. Т. ХСІ. Кн. V. С. 5–32; Див. також передрук: *Пам'ятки України*. 2002. № 2. С. 112–126.

³⁶ [Грушевський] Мр. З життя селян на Чигиринщині. *Український етнографічний збірник*. Київ, 1914. Т. 1. С. 29–51; Див. також передрук: *Пам'ятки України*. 2002. № 2. С. 127–135.

³⁷ Глушко М. Маловідоме дослідження Марка Грушевського. *Народознавчі зошити*. 2017. № 3. С. 533, 538.

³⁸ Грушевський М.Ф. *Дитина у звичаях і віруваннях українського народу*. Київ: Либідь, 2006. 256 с.

³⁹ Кучеренко М. «Не тут і не в ці часи»... С. 148.

⁴⁰ Кукса Н. Творча спадщина українського етнографа і фольклориста Марка Грушевського. *Матеріали до української етнології*. 2013. Вип. 12. С. 69.

повіту. З початком Української революції, улітку 1918 р., разом із родиною він переїхав до Києва, де невдовзі був обраний до Всеукраїнської православної церковної ради. Як активний учасник руху за автокефалію православної Церкви в Україні, у 1922 р. призначений єпископом УАПЦ. Однак більшовицький режим сприймав її діяльність як загрозу своєму існуванню. Тому впродовж 1930-х рр. УАПЦ як інституція була знищена, а все духовенство та чимало вірян – заарештовані, заслані та розстріляні НКВС. Така ж доля чекала й на Марка Грушевського, який в 1930 р. під тиском радянської влади змушений був припинити церковну діяльність і зректися духовного сану. Після цього він прожив у Києві ще 8 років, працюючи сторожем Жовтневої лікарні, кур'єром, двірником, знову сторожем артілі інвалідів⁴¹. Показово, що він і далі проводив наукові дослідження (зокрема, і стосовно родоvodu Грушевських), активно листувався, але, на жаль, усі ці матеріали були вилучені під час арешту 11 червня 1938 р. і до наших днів не збереглися. Відповідно до постанови Особливої трійки НКВС по Київській обл. Марка Грушевського було засуджено до розстрілу, який виконали 2 вересня 1938 р.

Відносини обох дослідників демонструють, наскільки тісний духовний зв'язок мав Михайло Грушевський із Черкащиною, землею своїх предків і багатьох родичів-сучасників. Звісно, це не могло не впливати і на його історичну концепцію, зокрема втілену в ушлявленому багатотомному гранд-наративі української нації. Попри відсутність прямих джерельних свідчень, є підстави припустити, що видатний історик був у Суботові особисто. Так, в одному з листів Марко писав, що «непогано було, якби ти до мене прибув ... та й скажи мені, братіку, свою згоду та ще й не гайся, щоб я знав, коли по тебе виїхати у Черкаси на пристань»⁴². Схоже, технологічно механізм подібних відвідин поміж братами був уже випробуваний і обом знаний. Ще одним непрямим свідченням слід визнати доволі інтригуючий спогад доньки Марка Федоровича Тамари. Так, вона згадувала, що в її дитинстві поряд із хатою була гірка «Кулюня»: «Садок, за хатою. Гірка глиняна, і в ній вдовбаний диванчик. На ньому цяцьки, ляльки. Тут ми бавимось і гірка зветься “Кулюня” в честь Катруси»⁴³. Нам не відомі обставини, за яких цю гірку назвали на честь доньки Михайла Грушевського Катерини (батьки її називали саме «Кулюня»), але цей факт яскраво засвідчує близькість обох родин і дозволяє припускати, що Михайло, Марія та Катерина Грушевські, імовірно, таки гостювали в Суботові⁴⁴. Ураховуючи при цьому той факт, що Михайло Сергійович був хрещеним доньки Марка Федоровича Галини, сумніватися в цьому практично не доводиться.

Загалом, родинний фактор для видатного історика посідав одне з найважливіших місць не лише в особистому, але й професійному житті. Останнє особливо яскраво виявилось в 1920-х рр., на що в 1990-х рр. звернув увагу І. Верба. Розглянувши численні та різнопланові історіографічні джерела, історик, зокрема, відзначив, що патріарх родини свідомо проводив сімейну політику в галузі історичних студій, керуючись у цьому насамперед науковими інтересами. Це родинне згуртування, стверджує сучасний дослідник, потрібне було М. Грушевському для відстоювання інтересів вільної української історичної науки, її захисту від галопуючої на той час комунізації. Утім, унаслідок розгортання репресій у радянській Україні, сімейна політика автора ІУР була, безперечно, приречена, а більша частина його оточення (зокрема й представники родини) репресована та знищена⁴⁵.

Однак чого так і не змогли знищити більшовики, то це історичну пам'ять українців, у тому числі й на Черкащині, де в останні десятиліття видатні представники роду Грушевських також набувають заслуженого повернення та вшанування. Відрадно констатувати, що все більше уваги приділяється, зокрема, діяльності Марка Грушевського, а для популяризації спадщини його земляками зроблено вже чимало. Так, ще наприкінці 1990-х рр. за етнографічними матеріалами о. Марка суботівським майстром В. Куксою було реконструйовано частину дитячих іграшок та забавлянок, які передані на збереження до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві⁴⁶. Зацікавлення особистістю Марка Федоровича, його науковою спадщиною підштовхнули до ідеї створення на базі відділу «Суботівський історичний музей» Музею Дитини, концепцію, структурний та тематико-експозиційний плани якого підготувала Н. Кукса. В основу концепції покладено

⁴¹ Преловська І. Діяч на ниві українського православ'я. *Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії*. С. 101.

⁴² Листи Марка Грушевського до Михайла Грушевського / Упор. В. Шульги. *Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії*. С. 207.

⁴³ Маленька «сага» про рід Грушевських: спогади Тамари Марківни Грушевської. *Пам'ятки України*. 2002. № 2. С. 83.

⁴⁴ Кучеренко М. «Не тут і не в ці часи»... С. 155.

⁴⁵ Верба І. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 131, 145.

⁴⁶ Кукса Н. Культурно-просвітницька діяльність Марка Грушевського на Чигиринщині. С. 135.

дослідження та практичне використання творчого доробку цього етнографа і фольклориста⁴⁷. Підтримується зв'язок і з нащадками Марка Грушевського. Так, його онука Елеонора Захарівна Коваль (1930 р.н.) – доктор біологічних наук, професор, фахівець із питань систематики та екології мікроскопічних грибів, крізь усе життя пронесла світлу пам'ять про своїх дідуся і бабусю, попри численні випробування зберегла сімейні реліквії. На початку 2021 р. вона передала їх до фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»⁴⁸.

Зі здобуттям Україною незалежності до наукової грушевськіани долучився і провідний навчальний заклад Черкащини, яким на сьогодні є Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Нові історичні та суспільно-політичні реалії 1990-х рр., необхідність інтеграції в європейські освітні і науковий простір вимагали змін, зокрема, і в організації освітнього процесу, і в проведенні фундаментальних наукових досліджень. Відтак на цьому етапі в університеті виникли нові навчально-наукові підрозділи. У зв'язку з нагальною потребою ґрунтовної підготовки фахівців історичного профілю, у ВНЗ 30 червня 1994 р. створено історичний факультет, у межах якого сформовано дві кафедри – всевітньої та історії України. Останню очолив доцент А. Чабан (до 2000 р.; потім завідувачами були В. Мельниченко – до 2002 р., В. Масненко – 2002–2012 рр., О. Драч – до 2016 р. і знову проф. В. Масненко – до сьогодні). Як уже згадувалося вище, саме ця кафедра від початку заснування є основним науковим осередком в черкаському регіоні щодо розвитку сучасного грушевськознавства. Від моменту утворення цього підрозділу практично одразу почали студіювати означену проблематику тоді ще доценти В. Масненко та В. Гоцуляк.

Інтерес до вивчення життя та творчості М. Грушевського у Віктора Володимировича Гоцуляка (нар. 1948 р.), тоді доцента Черкаського педінституту, з'явився, коли він у першій половині 1993 р. перебував на стажуванні в Інституті підвищення кваліфікації викладачів вищої школи при Київському державному університеті ім. Т. Шевченка, де особисто познайомився з академіком О. Пріцаком. За спогадами черкаського вченого, саме останній заохотив його до вивчення спадщини Михайла Грушевського та з'ясування стану української історичної науки його доби загалом⁴⁹. Невдовзі, у жовтні 1994 р. на львівській науковій конференції «Михайло Грушевський і львівська історична школа» він презентував свою пілотну розвідку в царині грушевськознавства – «До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського та питання його подальшого вивчення українською історіографією». Показово, що порушена проблематика змусила редакцію згаданого часопису «Український історик» надрукувати цю доповідь у вигляді наукової статті⁵⁰.

У 1996 р. В. Гоцуляк перейшов на посаду провідного наукового співробітника для підготовки докторської дисертації на тему «М.С. Грушевський і українська історична наука (80-ті рр. XIX – поч. XX ст.): історіографія проблеми». Його консультантами були відомі вчені – Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, І. Колесник, О. Пріцак, О. Реснт. У підсумку, завершене дослідження позитивними відгуками оцінили академік М. Жулинський, теперішній – О. Купчинський і тодішній голова НТШ О. Романів, а також Ю. Мицик, Т. Попова, О. Путро, Л. Таран, Ю. Шаповал, офіційні опоненти – Я. Дашкевич, В. Савчук, В. Чишко. Захист відбувся успішно на початку липня 1999 р. За два роки В. Гоцуляк отримав вчене звання професора⁵¹. Отже, уже понад тридцять років Віктор Володимирович систематично займається науковим грушевськознавством, про що свідчать численні публікації черкаського професора у провідних фахових часописах, присвячені історіографічній рефлексії над спадщиною М. Грушевського.

Найбільш повно відповідна рефлексія вченого знайшла відображення у двох наукових монографіях⁵², присвячених історіографічному процесу навколо творчості автора ІУР, на етапі до середини 1990-х рр. Відтак можна відзначити, що В. Гоцуляк став тоді одним із перших українських дослідників історії історіографії грушевськознавства. Водночас варто

⁴⁷ Кукса Н. Музей дитини у Суботіві як центр етнопедагогіки Середньої Наддніпрянщини. *Волинський музейний вісник*. Луцьк, 2016. Вип. 8. С. 32–33; Діденко Я., Кукса Н. Дослідження доробку Марка Грушевського у науково-освітній діяльності Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». *Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії*. С. 194.

⁴⁸ Діденко Я., Кукса Н. Хранителі спадщини Потяминя: мандрівка крізь часи. С. 133.

⁴⁹ Михайлюк В. Внесок В. Гоцуляка у розвиток грушевськознавства. *Гоцуляк В. – доктор історичних наук, професор (до 70-річного ювілею): Вибрані студії. Бібліографічний покажчик (1990–2018)*. Черкаси, 2018. С. 18.

⁵⁰ Гоцуляк В. До оцінки львівського періоду історичної школи М. Грушевського. *Український історик*. 1996. Ч. 1–4. С. 251–258.

⁵¹ Мицик Ю., Абразимова О. Штрихи біографії і творчий шлях Віктора Володимировича Гоцуляка. *Гоцуляк В. – доктор історичних наук, професор...* С. 15.

⁵² Гоцуляк В. Гортаючи сторінки... Думки про «Історію України-Руси» М. Грушевського і українську історіографію 80-х рр. XIX – поч. XX ст. Черкаси: Сіяч, 1996. 255 с.; Його ж. Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби. Черкаси: Сіяч, 1996. 182 с.

пригадати, що в 1990-х рр., на початковому етапі формування цієї дисципліни, спостерігався переважно процес гіпертрофованої романтизації постаті «першого президента України», яким надміру возвеличували М. Грушевського. Відповідна суспільно-політична тональність позначилася й на студіях черкаського дослідника, котрий також уналежнював «першого президента УНР» до «блискучої плеяди подвижників української науки та провідних ідеологів і лідерів національного відродження»⁵³.

Загальна тенденція цього часу полягала в бажанні якомога швидше позбутися анафем, накинutoї комуністичною владою на творця національного гранд-нарративу. Відтак і Віктор Володимирович всіляко підкреслював, що спільно із науковою громадськістю «поступово позбавляється упереджень, відкидає необґрунтовані звинувачення на адресу видатного історика, ставить питання про необхідність усунення методологічних обмежень у пізнанні й оцінці його спадщини», а крім того, «спростовує тенденційно нахиленим оцінкам концептуальних тверджень представників радянської історіографії»⁵⁴. Справедливо дорікаючи представникам діаспорної історіографії, котрі частенько у своїх візіях «вдавалися до апології та “забронзування” постаті М. Грушевського»⁵⁵, В. Гоцуляк, зрештою, хоч і демонструє наукову неупередженість до об'єкту студіювання, усе ж таки уникає будь-якої критики стосовно його творчості, зокрема, скажімо, у сфері теоретично-методологічних поглядів, що створює враження певної агіографічності стилістики автора. Однак не можна не відзначити й реальних історіографічних здобутків у доробку черкаського вченого. Насамперед, заслуговує на увагу тонкий аналіз найбільш виразних історичних праць, присвячених науковому спадку М. Грушевського, а також окреслення тогочасної структурно-предметної сутності грушевськознавства.

Варто зупинитися й на «дидактичному грушевськознавстві» В. Гоцуляка, а саме на запровадженні професором відповідного спеціального курсу для студентів історичного факультету Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Для цього він підготував, зокрема, спеціальний навчально-методичний комплекс «Михайло Грушевський і українська історична наука», з усіма необхідними методичними компонентами. Тематика його навчальних занять передбачає вивчення предмета і завдань курсу, життя та творчої біографії видатного вченого, його монументальної «Історії України-Руси», історичного становлення розвитку та сучасного стану грушевськознавства, наукової історичної спадщини М. Грушевського тощо. Завершується цей спецкурс обов'язковим проведенням студентської науково-практичної конференції, обговоренням розробленої автором ІУР схеми історичного процесу України, презентацією нових видань у галузі грушевськознавства. Свідченням важливості цієї діяльності вважаємо той факт, що деякі випускники історичного факультету сьогодні також торують науковий шлях у царині історіографії, аналізуючи в тому числі наукову та педагогічну діяльність свого вчителя. Приміром, нинішній співробітник кафедри історії України ЧНУ Д. Хоменко відзначив, зокрема, і краєзнавчі студіювання професора В. Гоцуляка⁵⁶, присвячені М. Максимовичу, Т. Шевченку, Б. Крупницькому, І. Гуржію та ін. відомим уродженцям Черкащини.

Однак найбільші здобутки в межах черкаської наукової грушевськіани останніх десятиліть пов'язані, безсумнівно, із діяльністю доктора історичних наук, професора, теперішнього очільника кафедри історії України ЧНУ, голови Осередку НТШ у Черкасах Віталія Васильовича Масненка (нар. у 1963 р.). До речі, саме йому належить і перша з-поміж представників черкаського осередку грушевськознавців публікація, присвячена спадщині видатного історика⁵⁷, опублікована в доленосному 1991 р. На сьогодні відповідна бібліографія вченого нараховує не один десяток позицій і включає дві монографії, розділи в кількох колективних монографіях, статті в провідних фахових часописах (у тому числі таких, як «Український історичний журнал», «Український історик», «Архіви України», «Сучасність»), іноземних і українських збірниках наукових праць, матеріалах конференцій тощо.

Знаковою стала і монографія В. Масненка «Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х рр.»⁵⁸, що побачила світ у 2000 р. Ця праця присвячена інтелектуальним взаєминам двох визначних українських істориків у 1920-х рр., відомим завдяки усталено-

⁵³ Гоцуляк В. М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. XIX – поч. XX ст.): історіографія проблеми: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 1999. С. 1.

⁵⁴ Гоцуляк В. Гортаючи сторінки... С. 127, 217.

⁵⁵ Гоцуляк В. М. Грушевський і українська історична наука... С. 5.

⁵⁶ Хоменко Д. Серце віддане історії і пошуку істини. Гоцуляк В. – доктор історичних наук, професор... С. 48.

⁵⁷ Масненко В. М. Грушевський і Український соціологічний інститут. *Історія України: дослідження та інтерпретації: тези VI республіканських суспільно-політичних читань (м. Новгород-Сіверський, 22–25 травня 1991 р.)*. Київ, 1991. С. 96–99.

⁵⁸ Масненко В. Історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського. *Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х рр.* Київ–Черкаси: Брама ІСУЕП, 2000. 284 с.

му історіографічному стереотипу (багато в чому надуманому) щодо протистояння двох традицій – народництва та державництва. Натомість черкаський фахівець аналізує спадщину обох учених, спираючись на широкі методологічні засади, з урахуванням сучасних наукових досягнень, приділяючи чималу увагу взаємодії наукової та суспільно-політичної сфери у творчості обох істориків, намагаючись простежити походження й еволюцію їхніх вихідних концептів, з порівнянням у перед- та післяреволюційну добу. Вважаємо, що найбільш цінним з наукового погляду є четвертий розділ дослідження, присвячений теоретичним і методологічним засадам, зокрема концепції М. Грушевського, особливостям його аналізу історичного процесу, у тому числі етнологічну та соціологічну складові методології метра українознавства. Завдяки цьому автору вдалося виявити та констатувати значні новаторські підходи у творчості видатного вченого, зумовлені розвитком тогочасної європейської соціогуманітаристики. Загалом, погоджуємося з О. Ясем, що ця монографія В. Масненка «стала вагомим внеском у національну історіографію» та «спричинилася до активізації наукових досліджень, присвячених М. Грушевському»⁵⁹.

Подальшого розвитку історіографічна рефлексія В. Масненка стосовно наукової творчості автора ІУР набула в наступній монографії⁶⁰, присвяченій аналізу впливу історичної науки на процеси націотворення в Україні кінця XIX – першої третини XX ст. Такий підхід убачається надзвичайно важливим, оскільки методологічні пошуки сучасної історіографії потребують серйозного осмислення її традицій як у цілому, так і в регіонально-національному просторі, з урахуванням детальної реконструкції спадщини видатних постатей україністики. Зокрема, автор досить докладно, із широким залученням історіографічної традиції дослідив погляди на націотворчу складову історіографічної думки М. Грушевського. Як відомо, суттєвою проблемою для розвитку української нації післяреволюційної доби була роз'єднаність між кількома державними організаціями. Відтак своєрідним символом її прагнення до соборності В. Масненко слушно називає саме видатного історика України, який послідовно обстоював ідею єдності українського народу на всій території його історичного проживання. Зрештою, має рацію один із найвідоміших сучасних грушевськознавців В. Тельвак, що це дослідження черкаського історика відзначається фундаментальністю, широким діапазоном охоплених питань, новизною поставлення багатьох історіографічних проблем, компактністю та обширним фактажем. Водночас монографія, крім того, що є змістовним науковим синтезом цікавої історіографічної проблеми, дає й багато матеріалу для роздумів щодо продовження її подальших напрямів її розробки, у чому також полягає неперехідна вартість цієї праці⁶¹.

Авторитетність В. Масненка як одного з найкращих знавців проблеми засвідчує також той факт, що він виступав у статусі офіційного опонента на захистах докторських дисертацій кількох провідних сучасних грушевськознавців. Передусім ідеться про таких знаних фахівців, як В. Ващенко (2009 р.), І. Гирич (2015 р.), В. Тельвак (2009 р.; прикметно, що він був опонентом у дрогобицького дослідника й на захисті ним кандидатської дисертації в 2004 р.). Широко відомі спеціалістам і мають високу цитованість студії черкаського історіографа, присвячені етнополітичній функції української історичної думки в рецепції Михайла Грушевського, формуванню образу останнього в масовій свідомості сучасного українського суспільства, місцю селянства в його історичних дослідженнях, теоретичним засадам наукового дискурсу видатного історика в контексті етнології та соціальної антропології⁶² та багатьох інших.

Знанням (до того ж і за межами України) є Віталій Васильович як організатор наукових інституцій, заходів і видань у сфері дослідження життя та наукової спадщини видатного історика. Символічним варто визнати те, що саме він виступив фундатором створення в 1997 р. Осередку НТШ, заснованого при Черкаському національному університеті. Адже ця інституція свого часу саме завдяки керівництву львівського професора М. Грушевського (1897–1916) досягла найбільшого розквіту, утілюючи собою відтоді фактично Українську Академію Наук. У 2002 р. її черкаський осередок, завдяки старанням В. Масненка,

⁵⁹ Ясь О. Рец. на: Масненко В. Історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського // Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х рр. *Молода нація*. 2002. № 1. С. 254.

⁶⁰ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ–Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.

⁶¹ Тельвак В. Рец. на: Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ–Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2005. Вип. IX. С. 589.

⁶² Масненко В. Етнополітична функція української історичної думки у рецепції М. Грушевського. *Український історик*. 2002. Ч. 1–4. С. 154–163; Його ж. Селянство в історичній концепції М. Грушевського. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 47–50; Його ж. Формування образу М. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства. *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 19–34; Його ж. Трансформація теоретичних засад наукового дискурсу М. Грушевського в контексті етнології та соціальної антропології. *Архіви України*. 2016. № 5–6. С. 35–46.

був зареєстрований як громадська організація, котру він очолює дотепер⁶³. Ним же, за підтримки колег як на кафедрі історії України ЧНУ, так і з інших інституцій (зокрема, й Інституту історії України НАНУ), були започатковані в 2016 р. міжнародний науковий форум «Черкаський історіографічний симпозіум» (на сьогодні відбулося чотири заходи), а також спеціалізований періодичний збірник наукових праць «Symposium historiographicum Czercasiensium» (дотепер світ побачили три томи). Показово, що перший том вмістив публікації, підготовлені за результатами Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського (захід відбувся 22 вересня 2016 р. на базі кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького). Важливо, що пропонуване видання, як зауважує його головний редактор В. Масненко, покликане загалом стати не вузькопрофільним журналом, а саме «інтелектуальним майданчиком» для широкої наукової комунікації та формувати середовище, відкрите до дослідницьких новацій⁶⁴.

Одним із виявів подібної наукової комунікації в черкаському «грушевськознавському» осередку є те, що, за дотепним висловом дніпровського професора О. Журби, на кафедрі історії України ЧНУ функціонує «черкасько-галицька наукова школа історіографії та методології історії», до якої, крім власне її співробітників (В. Масненко, Ю. Присяжнюка, К. Івангородського та ін.), входять також колеги з Києва (І. Гирич), Львова (Л. Зашкільняк), Дрогобича (В.В. Тельвак, В.П. Тельвак, Л. Лазурко), Івано-Франківська (В. Педич), Тернополя (І. Куций)⁶⁵. Загалом, у центрі уваги її представників перебуває широке коло наукових проблем: теорія та методологія історичної науки, розвиток української історичної науки як національної, творча спадщина М. Грушевського та інших українських істориків, компаративна історіографія, інтелектуальна історія, історична пам'ять, національна свідомість і становлення модерних націй, етносоціальні спільноти загалом. Водночас, спираючись на міждисциплінарний підхід, науковці досліджують механізм взаємовпливу історичної науки та націотворення на прикладі центрально-східноєвропейських спільнот.

Важливим засобом інтеграції черкаського наукового осередку (й одночасно майданчиком для відповідної комунікації) до сучасного грушевськознавства виступає й інша фахова періодика, модернована переважно співробітниками кафедри історії України ЧНУ. Варто виділити з-поміж неї такі фахові видання, як «Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки» (1997 р. – дотепер), «Український селянин» (2000 р. – дотепер), «Березневі наукові сесії Осередку НТШ у Черкасах» (2002 р. – дотепер), «Записки Осередку НТШ у Черкасах» (чотири томи), «Гуржіївські історичні читання» (2009–2017), «Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум» (три томи). За останні два десятиліття на сторінках цих видань опубліковано понад сотню наукових публікацій, присвячених життю, діяльності, творчій спадщині М. Грушевського. Серед авторів, студій яких регулярно публікуються в цих «черкаських часописах», крім власне «місцевих» дослідників (В. Гоцуляк, В. Масненко, Ю. Присяжнюк, А. Чабан), виділяються також і корифеї сучасного грушевськознавства (зокрема, В. Ващенко, І. Гирич, В. Крот, В. Педич, Р. Пиріг, Н. Романцова, В.В. Тельвак, В.П. Тельвак, О. Удод та ін.), і нова генерація молодих науковців, яка вносить у дисципліну нові погляди та ідеї (О. Владига, Ю. Дрابعук, Л. Дутко, С. Журавльов, М. Нестеренко, І. Павлос, М. Сабінський та ін.). Відрадно, що із «нашими» часописами співпрацюють і зарубіжні (переважно, польські) вчені, пропонуючи власну візію щодо наукового доробку метра української історичної науки (В. Вернер, В. Вжосек, А. Стемплік та ін.).

Різноманітною є й наукова проблематика, пропонувана вищеназваними авторами. Особливо важливими вважаємо первісні публікації нових джерел, пов'язаних із М. Грушевським, передусім новознайдений епістолярій. Не менш важливими є розвідки стосовно його власної археографічної діяльності, а також щодо теоретично-методологічних поглядів, які визначили самобутність історичної концепції вченого. Virізняються й історіографічні практики історика, інтерпретовані вже сучасними фахівцями (приміром, його аналіз творів М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Нечуя-Левицького та ін.).

Звісно, не оминають увагою нинішні дослідники й широку наукову діяльність Михайла Сергійовича, а також його неординарні редакційно-видавничі здібності, особливо враховуючи цензурну політику обох імперій, в яких він жив і працював. З огляду на це, цілком логічним є прагнення нинішніх істориків простежити аспекти громадської та політич-

⁶³ Масненко В. Десятиріччя Осередку НТШ у Черкасах: історія, сьогодення, перспективи. *Вісник НТШ*. 2008. Ч. 39. С. 5–7.

⁶⁴ Масненко В. Вступне слово. *Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум*. Черкаси, 2016. Т. 1: Присвячений 150-річчю від дня народження М. Грушевського. С. 5–6.

⁶⁵ Чабан А., Корнюченко С., Масненко В. Університет в період кардинальних змін: 2004–2021 рр. *Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького: столітня історія. Колективна монографія*. Черкаси, 2021. С. 294.

ної діяльності Великого Українця. Ураховуючи функціонування в ЧНУ журналу «Український селянин», що став першим спеціалізованим науковим часописом, тематика якого повністю присвячена висвітленню історії селянства України, окремий корпус публікацій у ньому присвячений якраз проблемі бачення аграрного питання та загалом селянства в історичній концепції М. Грушевського. Чимало публікацій присвячено його педагогічному та організаційному таланту, зокрема на тлі проблематики формування та функціонування «Львівської школи Грушевського».

Не залишилися осторонь і його рецензійна спадщина. Водночас не можна не згадати, що в черкаській науковій періодиці також регулярно публікуються рецензії на сучасні наукові твори, присвячені означеній тематиці. Звісно, сьогоденні автори дедалі глибше намагаються окреслити специфіку сучасного грушевськознавства і на рівні структурних меж, і на рівні дисциплінарного балансу, зокрема з урахуванням суперечливого діаспорного досвіду. У цьому контексті особливої ваги набувають публікації, присвячені історіографічній рефлексії відносно наукової творчості М. Грушевського, причому не лише в українській історичній науці. Зважаючи на походження роду Грушевських з Черкащини, відрадним є чималий корпус студій, опублікованих у «місцевій» науковій періодиці, присвячених культурно-освітній та громадській діяльності представників цієї родини. Аналізується й образ видатного історика в сучасному інформаційному просторі України. Щодо останнього варто зазначити й до певної міри «нетрадиційні» публікації як, наприклад, спробу українсько-польського тандему (Віталій Тельвак і Віктор Вернер) визначити за типом віртуальних джерел «Born Digital» сприйняття автора ІУР у сучасній історичній свідомості⁶⁶. У такому ж контексті досить нетиповою є стаття, присвячена своєрідному тролінгу Михайла Сергійовича його сучасниками⁶⁷.

Висновки. Отже, не важко переконатися, що нинішня черкаська грушевськіана становить собою досить важливий сегмент загального поступу поки ще молодій науковій дисципліни, котра іменується грушевськознавством. Важливо зазначити, що погляд на його минуле, сьогодення та перспективи розвитку з регіонального ракурсу дозволяє дещо видозмінити оптику, зокрема в площині антропологізації можливих інтерпретацій і спадщини, і оточення Великого Українця. Переконані: подальші дослідження життя та діяльності М. Грушевського в майбутньому також матимуть неабиякий націотворчий потенціал для України, попри всю її регіональну строкатість.

References

- Chaban, A., Kornovenko, S., Masnenko, V. (2021). *Universytet v period kardynalnykh zmin: 2004–2021 rr.* [University in a period of radical changes: 2004–2021]. Cherkasy, Ukraine.
- Didenko, Ya., Kuksa, N. (2021). *Khrynteli spadshchyny Potiasmynnia: mandrivka kriz chasy* [Keepers of the Potiasmynnia heritage: a journey through time]. Cherkasy, Ukraine.
- Hlushko, M. (2017). *Malovidome doslidzhennia Marka Hrushevskoho* [Little-known research by Mark Hrushevsky]. *Narodoznavchi zoshyty – Ethnographic notebooks*, 3, P. 531–540.
- Hotsuliak, V. (1996). *Do otsinky lvivskoho periodu istorychnoi shkoly M. Hrushevskoho* [An assessment of the Lviv period of M. Hrushevsky's historical school]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*, 1–4, P. 251–258.
- Hotsuliak, V. (1996). *Hortaiuchy storinky... Dumky pro «Istoriuu Ukrainy-Rusy» M. Hrushevskoho i ukrainsku istoriohrafiiu 80-kh rr. XIX – poch. XX st.* [Flipping through the pages... Thoughts on M. Hrushevsky's "History of Ukraine-Rus" and Ukrainian historiography of the 1880s – the early 1900s]. Cherkasy, Ukraine.
- Hotsuliak, V. (1996). *Istoriografichna dumka pro M. Hrushevskoho i ukrainsku istorychnu nauku yoho doby* [Historiographical opinion about M. Hrushevsky and Ukrainian historical science of his time]. Cherkasy, Ukraine.
- Hotsuliak, V. (1999). *M. Hrushevskiy i ukrainska istorychna nauka (1880-ti rr. XIX – poch. XX st.): istoriohrafiiya problemy* [M. Hrushevsky and Ukrainian historical science (1880s – the early 20th c.): historiography of the problem]. Dnipropetrovsk, Ukraine.
- Hrushevskiy, M. (1998). *Spomyny* [Memories]. Kyiv, 9, P. 115–140.
- Hyrych, I. (2016). *Mykhailo Hrushevskiy: konstruktor ukrainskoi modernoi natsii* [Mykhailo Hrushevsky: the designer of the modern Ukrainian nation]. Kyiv, Ukraine.
- Hyrych, I. (Ed.). (2016). *Postat Marka Hrushevskoho na zlami epokh: istoryko-kulturolohichni vizii* [The figure of Mark Hrushevsky at the turn of the eras: historical and cultural visions]. Kyiv, Ukraine.

⁶⁶ Тельвак В., Вернер В. Рецензія постаті М. Грушевського у світлі джерел «Born Digital» як елемент сучасної історичної свідомості. *Symposium historiographicum Czercasiensium* = Черкаський історіографічний симпозиум. Черкаси, 2021. Т. III: Історіографія як інтелектуальний простір міжнародного діалогу: випадок Центрально-східної Європи, присвячений 25-річчю кафедри історії України. С. 172–183.

⁶⁷ Тельвак В. Постать М. Грушевського в гумористичній культурі його часу: методологічні проблеми та історіографічна практика. *Symposium historiographicum Czercasiensium* = Черкаський історіографічний симпозиум. Черкаси, 2016. Т. I. С. 27–36.

- Konta, R. (2016). Rehionalno-istorychni doslidzhennia M. Hrushevskoho v istoriografichnykh otsinkakh [Regional historical research of M. Hrushevsky in historiographical assessments]. *Kraieznavstvo – Local history*, 1–2, P. 5–12.
- Krypiakevych, I. (1935). M. Hrushevskiy: zhyttia y diialnist [M. Hrushevsky: life and work]. Lviv, Ukraine.
- Kucherenko, M. (2002). Do pytannia pro kozatskyi period u rodovodi M. Hrushevskoho [On the Cossack period in the genealogy of M. Hrushevsky]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini – New research on monuments of the Cossack era in Ukraine*, 11, P. 177–183. Kyiv, Ukraine.
- Kucherenko, M. (2002). Slidamy Hrushevskyykh: Chyhyrynshchyna [In the footsteps of the Hrushevskys: Chyhyrynshchyna]. *Pamiatky Ukrainy – Sights of Ukraine*, 2, P. 64–79.
- Kucherenko, M. (2016). Naukovets i hromadianyn [Scientist and citizen]. Kyiv, Ukraine.
- Kucherenko, M. (2016). Serhii Fedorovych Hrushevskiy: etapy zhyttia i diialnosti na nyvi pedahohiky [Serhiy Fedorovych Hrushevsky: stages of life and activity in the field of pedagogy]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, 1, P. 33–45.
- Kucherenko, M. (2021). «Buv shche y Hrytsko z Shabelnyk» (Hryhorii Mykolaiovych Hrushevskiy) [“There was also Hrytsko from Shabelnyk” (Hryhorii Mykolaiovych Hrushevsky)]. Kyiv, Ukraine.
- Kucherenko, M., Pankova, S., Shevchuk, H. (2006). Ya buv yikh starshyi syn (rid M. Hrushevskoho) [I was their eldest son (family of M. Hrushevsky)]. Kyiv, Ukraine.
- Kuksa, N. (2013). Tvorchia spadshchyna ukrainskoho etnografa i folklorysta Marka Hrushevskoho [The creative heritage of the Ukrainian ethnographer and folklorist Mark Hrushevsky]. *Materialy do ukrainskoi etnolohii – Materials for Ukrainian ethnology*, 12, P. 68–72.
- Kuksa, N. (2016). Kulturno-prosvitnytska diialnist Marka Hrushevskoho na Chyhyrynshchyni [Cultural and educational activities of Mark Hrushevsky in Chyhyrynshchyna]. Kyiv, Ukraine.
- Kuksa, N. (2016). Muzei dytny u Subotovi yak tsentr etnopedahohiky Serednoi Naddnyprianshchyny [The Children’s museum in Subotiv as a centre of ethnopädagogy in the Middle Naddnyprianshchyna]. *Volynskiy muzeinyi visnyk – Volyn museum bulletin*, 8, P. 32–33. Lutsk, Ukraine.
- Kuksa, N., Didenko, Ya. (2018). Naddnyprianska mynuvshyna. XVIII–XX st. [The Past of the Naddnyprianschyna. 18th–20th c.]. Cherkasy, Ukraine.
- Masnenko, V. (1991). M. Hrushevskiy i Ukrainyskyi sotsiolohichnyi instytut [M. Hrushevsky and the Ukrainian sociological institute]. Kyiv, Ukraine.
- Masnenko, V. (2000). Istorychni kontseptsii M.S. Hrushevskoho ta V.K. Lypynskoho. Metodolohichni i suspilno-politychni vymiry ukrainskoi istorychnoi dumky 1920-kh rokiv [Historical concepts of M.S. Hrushevsky and V.K. Lypynsky. Methodological and socio-political dimensions of Ukrainian historical thought of the 1920s]. Kyiv–Cherkasy, Ukraine.
- Masnenko, V. (2001). Istorychna dumka ta natsiotvorennia v Ukraini (kinets 19 – persha tretyna 20 st.) [Historical thought and nation-building in Ukraine (the late 19th – the first third of the 20th c.)]. Kyiv–Cherkasy, Ukraine.
- Masnenko, V. (2002). Etnopolitychna funktsiia ukrainskoi istorychnoi dumky u retseptsii M. Hrushevskoho [The ethno-political function of Ukrainian historical thought in the reception of M. Hrushevsky]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*, 1–4, P. 154–163.
- Masnenko, V. (2004). Selianstvo v istorychnii kontseptsii M. Hrushevskoho [The peasantry in the historical concept of M. Hrushevsky]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 8, P. 47–50.
- Masnenko, V. (2006). Formuvannia obrazu M. Hrushevskoho v masovii svidomosti suchasnoho ukrainskoho suspilstva [The formation of the image of M. Hrushevsky in the mass consciousness of contemporary Ukrainian society]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian history journal*, 5, P. 19–34.
- Masnenko, V. (2008). Desiatiyrichchia Oseredku NTSh u Cherkasakh: istoriia, sohodennia, perspektyvy [Ten years of the NTSh Centre in Cherkasy: history, present, prospects]. *Visnyk NTSh – Bulletin of NBSH*, 39, P. 5–7.
- Masnenko, V. (2016). Transformatsiia teoretychnykh zasad naukovoho dyskursu M. Hrushevskoho v konteksti etnolohii ta sotsialnoi antropolohii [The transformation of the theoretical foundations of M. Hrushevsky’s scientific discourse in the context of ethnology and social anthropology]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 5–6, P. 35–46.
- Melnychenko, V., Chaban, A. (Ed.). (2018). Hotsuliak V. – doktor istorychnykh nauk, profesor (do 70-richnoho yuvileiu): Vybrani studii. Bibliografichni pokazhchyk (1990–2018) [Gotsulyak V. – doctor of historical sciences, professor (until his 70th anniversary): Selected studies. Bibliographic index (1990–2018)]. Cherkasy, Ukraine.
- Mykhailiuk, V. (2018). Vnesok V. Hotsuliaka u rozvytok hrushevskoznavstva [V. Gotsulyak’s contribution to the development of Hrushevsky studies]. Cherkasy, Ukraine.
- Pyrih, R. (1996). Hrushevskoznavstvo: stan ta perspektyvy rozvytku [Hrushevsky studies: status and prospects for development]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, P. 71–83.
- Pyrih, R. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: transformatsii suspilnoho spryiniattia istorychnoi postati [Mykhailo Hrushevsky: transformations of public perception of a historical figure]. *Symposium historiographicum Czercasiensium*, 1, P. 8–16.
- Shapoval, Yu., Verba, I. (2005). Mykhailo Hrushevskiy [Mykhailo Hrushevsky]. Kyiv, Ukraine.
- Shapoval, Yu., Verba, I. (2025). Mykhailo Hrushevskiy [Mykhailo Hrushevsky]. Kyiv, Ukraine.
- Telvak, V. (2016). Postat M. Hrushevskoho v humorystychnii kulturi yoho chasu: metodolohichni problemy ta istoriografichna praktyka [The figure of M. Hrushevsky in the humorous culture of his time: methodological problems and historiographical practice]. Cherkasy, Ukraine.

Telvak, V., Verner, V. (2021). Retseptsiiia postati M. Hrushevskoho u svitli dzherel «Born Digital» yak element suchasnoi istorichnoi svidomosti [Reception of M. Hrushevsky in the light of “Born Digital” sources as an element of contemporary historical consciousness]. Cherkasy, Ukraine.

Telvak, V.V. (2022). Hrushevskoznavstvo 2.0: sprobа dystsyplinarnoho balansu [Hrushevsky studies 2.0: an attempt at disciplinary balance]. Cherkasy, Ukraine.

Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevskyi studies: achievements, defeats, prospects]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, P. 4–15.

Tronko, P. (2002). Ukrainske kraieznnavstvo v XX st.: do 75-richchia Vseukrainskoi spilky kraieznnavstiv [Ukrainian local history in the 20th c.: to the 75th anniversary of the All-Ukrainian union of local history scholars]. Kyiv, Ukraine.

Verba, I. (1996). Rodyna Hrushevskykh v ukrainskii istorichnii nautsi 1920-kh rr. [The Hrushevsky family in Ukrainian historical science of the 1920s]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, P. 131–149.

Vermenych, Ya. (1998). Rol M. Hrushevskoho u stanovlenni systemy rehionalno-istorichnykh doslidzhen v Ukraini [The role of M. Hrushevsky in the formation of the system of regional historical research in Ukraine]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 2, P. 92–101.

Vermenych, Ya. (2003). Teoretyko-metodolohichni problemy istorichnoi rehionalistyky v Ukraini [Theoretical and methodological problems of historical regional studies in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Івангородський Костянтин Васильович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (м. Черкаси).

Ivangorodsky Kostiantyn – doctor of sciences (history), docent of department of history of Ukraine, B. Khmelnytsky national university of Cherkasy.

E-mail: iwakos@ukr.net

Дата подання: 23 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 11 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Івангородський, К. Черкаська грушевськіана. *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 88–102. DOI: 10.58407/litopis.250409.

Цитування за стандартом APA

Ivangorodsky, K. (2025). Cherkaska hrushevskiana [Cherkasyan Hrushevskyana]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 88–102. DOI: 10.58407/litopis.250409.

Вікторія Вовкодав, Сергій Вовкодав

**ПОМІЩИЦЬКІ ЖИТЛОВІ СПОРУДИ
МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ
СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
(1954–2024 рр.)**

**MANORIAL RESIDENTIAL BUILDINGS
OF THE MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND LIFE
OF THE MIDDLE DNIEPER REGION: HISTORIOGRAPHY OF THE RESEARCH
(1954–2024)**

DOI: 10.58407/litopis.250410

© В. Вовкодав, С. Вовкодав, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2065-3001>, <https://orcid.org/0000-0002-1649-8400>

У статті проаналізовано наукові праці, що висвітлюють питання дослідження поміщицьких споруд житлового призначення, розташованих на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянищини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Основний акцент зроблено на об'єктах, які внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та мають статус нерухомих пам'яток України місцевого значення. **Метою дослідження** є узагальнення та класифікація публікацій, що розглядають цю проблематику.

Методологічна основа: у розвідці використано загальнонаукові та історичні методи, базовані на принципах об'єктивності, системності, комплексного підходу та історизму. Завдяки цьому вдалося вибудувати систему аналізу та визначити основні тенденції дослідження житлових споруд у 1954–2024 рр. **Наукова новизна** роботи полягає в оцінці рівня наукового опрацювання згаданих об'єктів, здійсненого на основі критичного аналізу літератури визначеного хронологічного проміжку.

Висновки. Історіографічний аналіз наукових джерел показав, що в радянський період (1954–1991) не існувало спеціалізованих праць, присвячених вивченню цієї групи пам'яток. У сучасний період (1991–2024) з'явилася невелика кількість публікацій, увага яких сфокусована на цих об'єктах. Це вказує на відсутність ґрунтовного наукового інтересу до них. Однак ці будівлі згадуються в численних наукових роботах різних напрямів, що можна пояснити їхнім значенням у контексті формування колекції житлових споруд Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянищини та його тематичних музеїв.

Ключові слова: колекція, пам'ятка архітектури, пам'ятка історії, пам'ятка архітектури та містобудування, споруди житлового призначення, Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянищини, НІЕЗ «Переяслав».

The article analyzes scholarly works that highlight the research on manor residential buildings located on the territory of the Museum of folk architecture and life of the Central Dnieper region, part of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav». The main focus is on objects included in the State register of immovable monuments of Ukraine and granted the status of immovable monuments of local significance. **The aim of the study** is to summarize and classify publications that address this issue.

Methodological basis. The research employs general scientific and historical methods based on principles of objectivity, systematics, a comprehensive approach, and historicism. This allowed for the development of an analytical system and the identification of key trends in the study of manorial residential buildings of 1954–2024.

Scientific novelty. The scientific novelty of the work lies in the assessment of the level of scholarly attention given to the mentioned objects, based on a critical analysis of literature produced during the defined chronological period.

Conclusions. The historiographical analysis of scientific sources shows that during the Soviet period (1954–1991), there were no specialized works dedicated to the study of this group of monuments. In the modern period (1991–2024), only a small number of publications focusing on these objects have appeared. This indicates a lack of substantial scholarly interest in them. However, these buildings are mentioned in numerous scientific works of various fields, which can be explained by their significance in the context of

the formation of the collection of manorial residential buildings of the Museum of folk architecture and life of Central Right Bank Ukraine and its thematic museums.

Key words: collection, architectural monument, manorial residential buildings, Museum of folk architecture and life of Central Right Bank Ukraine, National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav».

Ідею відтворення типового наддніпрянського села кінця XIX – початку XX ст. було реалізовано в межах першого в Україні музею просто неба в м. Переяславі-Хмельницькому (нині м. Переяслав) на поч. 1960-х рр. Завдяки цьому в його межах вдалося зібрати унікальну колекцію пам'яток житлової народної архітектури: 22 традиційні хати та 4 будинки. Здебільшого ці об'єкти побудовано в XIX – др. пол. XX ст. та перевезено на територію Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини впродовж 1960–2000-х рр. Незважаючи на подібне функціональне призначення, вони мають різну планувальну структуру, розміри, прийоми будівництва, географічну та соціальну належність.

У цій розвідці нами взято до уваги лише поміщицькі житлові споруди:

- Будинок поміщика першої пол. XIX ст. із с. Вороньків Бориспільського р-ну Київської обл. Збудований у с. Старовичі Радомисльського повіту Київської губернії наприкінці XIX ст. Належав дрібнопомісному дворянину середнього достатку. Власник не встановлений. З 1917 р. у приміщенні будинку базувався протиепідемічний загін Розважівської волості, а з квітня 1921 р. його реорганізовано в Розважівську районну лікарню на 25 ліжок. Із сер. 30-х рр. XX ст. у споруді розміщувалася контора Старовичанського лісництва, що входило до Іванківського держлісгоспу Київського лісгосподарського об'єднання «Київліс». Споруду виявлено та перевезено в березні–серпні 1973 р., встановлено та реконструйовано на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини впродовж 1973–1976 рр. З травня 1977 р. в приміщенні пам'ятки функціонує Музей декоративно-ужиткового мистецтва Київщини. Відповідно до наказу Міністерства культури України № 228 від 27.03.2013 р. об'єкт занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток місцевого значення.

- Будинок поміщика кінця XIX ст. із с. Старовичі Іванківського р-ну Київської обл. Збудований у с. Вороньків Вороньківської волості Переяславського повіту Полтавської губернії в першій пол. XIX ст. Належав місцевому пану середнього достатку. Ім'я власника остаточно не встановлено. Існує ймовірність, що ним був один із нащадків Бориспільського сотника Афендика (Акт обстеження школи в с. Вороньків Бориспільського р-ну від 15.03.1975 р.). Після 1917 р. у його приміщенні функціонувала школа. Споруду перевезено та встановлено на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини впродовж 1975 р. З травня 1981 р. у приміщенні розгорнуто експозицію Музею М. Бенардоса. Відповідно до наказу Міністерства культури України № 228 від 27.03.2013 р. об'єкт занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України місцевого значення.

- Мисливський будинок князя Горчакова 1909 р. із урочища Біле Озеро Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Побудований у межах урочища Біле Озеро Хощківської волості Переяславського повіту Київської губернії за особистим проєктом князя О.К. Горчакова в 1909 р. Разом із конюшнями, псарнями та іншими господарськими спорудами формував цілий комплекс, який використовувався для кількаденного перебування власника під час полювання. До 1968 р. у приміщенні був відділок Білоозерського лісництва та житлові кімнати для сімей працівників лісового господарства. Споруду перевезено та встановлено на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини впродовж 1968–1969 рр. У будинку відтворено інтер'єр дачного типу поч. XX ст. Відповідно до наказу Міністерства культури України № 228 від 27.03.2013 р. об'єкт занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України місцевого значення.

Запропонована публікація є складовою комплексного наукового дослідження, основним предметом якого є науки праці, присвячені пам'яткам НІЕЗ «Переяслав». Актуальність його розробки обумовлена посиленням пам'яткоохоронної діяльності в Заповіднику та зростанням інтересу до вивчення історії створення й функціонування закладу.

Метою цієї роботи є проведення історіографічного аналізу наукової літератури, що стосується вивчення зазначених музейних пам'яток.

Зауважимо, що результати такого типу дослідження публікуються вперше.

У попередніх наших розвідках, увага в яких зосереджувалася на історії вивчення пам'яток НІЕЗ «Переяслав», запропоновано поділ наукових праць за хронологічним і тематичним принципами. Відповідно до першого визначено два основні періоди їх створення: ра-

¹ Назви та географічну прив'язку об'єктів подано відповідно до облікової документації пам'яток культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав» без врахування змін в адміністративно-територіальному устрої на субрегіональному рівні 2020 р.

дянський (1954–1991 рр.) і сучасний (1991–2024 рр.). У межах кожного періоду виокремлено дві групи, що відображають різні аспекти дослідження поміщицьких житлових споруд переяславського скансену.

Насамперед слід зазначити, що спеціалізовані дослідження, присвячені цим пам'яткам, відсутні. Водночас у великій кількості публікацій вони згадуються в контексті розгляду різної проблематики.

Монографія З. Гудченко про музеї-скансени Києва, Львова, Переяслава-Хмельницького, Ужгорода та локальні музеї в сільській місцевості Закарпаття – єдине дослідження, що презентує першу хронологічну групу. У ньому авторка охарактеризувала особливості народного будівництва різних історико-етнографічних територій України, розкрила специфіку музеїв просто неба, структуру їх організації та особливості сприйняття пам'яток у природному оточенні. Серед об'єктів Переяславського скансену вона згадує мисливський будинок князя Горчакова, а також поміщицькі будинки із с. Вороньків та Старовичі².

Дослідження А. Данилюка, присвячене історії виникнення та принципам побудови експозицій музеїв просто неба в Україні, належать до наступного, сучасного періоду. У ньому автор звернув увагу на архітектурно-побутову спадщину українського народу, а також подав коротку характеристику її найцінніших зразків. У розділі про перший в Україні Переяславський музей-село А. Данилюк перелічує деякі житлові споруди, зокрема мисливський будинок князя Горчакова, поміщицькі будинки із с. Вороньків та Старовичі³.

Питанню пристосування будівель для створення музейних експозицій НІЕЗ «Переяслав» присвячена праця С. Тетері та І. Дунайної. У ній автори звертають увагу на процес переобладнання не лише культових, а й деяких світських споруд: мисливського будинку князя Горчакова, будинків поміщиків із сіл Вороньків та Старовичі⁴.

М. Сікорський, М. Жам, Ю. Легенький⁵, І. Дунайна⁶, О. Степанова, Л. Гладун, Н. Дем'яненко та І. Дунайна⁷ у своїх працях розглядали будинок поміщика із с. Старовичі на тлі функціонування в ньому Музею декоративно-ужиткового мистецтва Київщини. Автори, презентуючи музейну колекцію предметів традиційного народного та професійного декоративного мистецтва, коротко подають відомості про виявлення та перевезення цієї пам'ятки. Проте найбільш детальну інформацію про будинок дрібнопомісного дворянина можна дізнатися із публікації О. Степанової, у якій авторка описала всі етапи його виявлення та музеєфікації⁸.

Вивченню життя та діяльності М. Бенардоса, питанням меморіалізації його постаті та проблемам функціонування музею відомого винахідника на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини присвячені студії М. Бойко, М. Губочкіна та В. Ткаченко. У них автори зазначають, що експозиція в будинку дрібнопомісного помі-

² Гудченко З. Музеї народної архітектури України. Київ: Будівельник, 1981. С. 120.

³ Данилюк А. Український скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2006. С. 56–61.

⁴ Тетеря С., Дунайна І. До питання музеєфікації та реставрації садибних будівель та культових споруд XVII – початку XX в. НІЕЗ «Переяслав». *Проблеми і перспективи музеєфікації старовинних дворянських садиб України кінця XVIII – початку XX ст.: матеріали Качанівських ювілейних наукових читань (м. Качанівка, 7 липня 2006 р.)*. Галич, 2007. С. 30–34.

⁵ Жам М., Легенький Ю., Сікорський М. Українська народна естетика. Київ: ДАЛІТУ, 1996. 255 с.; Сікорський М. Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник. *Переяславська земля і духовний світ людини. Київ–Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. С. 164–173; Його ж. Музей і культура. Моє життя – мої музеї... Збірка матеріалів на пошану пам'яті Героя України М. Сікорського*. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 56–84; 2-ге вид., перероб. і доп. 2013. С. 75–103; *Культура як синтез мистецтв і ремесел: колективна монографія / М. Сікорський та ін. Ніжин–Київ–Переяслав, 2023. 360 с.*

⁶ Дунайна І. Скарби Музею декоративно-ужиткового мистецтва Київщини. *Музей – як осередок духовної, культурної спадщини українського народу: мат. наук. конф. (24 листопада 2017 р., м. Яготин)*. Яготин: ТОВ «Редакція газети «Яготинські вісті»», 2018. С. 56–57; Її ж. Скарби Музею декоративно-ужиткового мистецтва Київщини. *Science, innovations and education: problems and prospects: III International scientific and practical conference (13–15 October, Tokyo, Japan)*. Tokyo, 2021. С. 367–372; Дунайна І. Porcelain by the Kyiv experimental ceramic and art factory in the museum of decorative and applied arts of the Kyiv region of the Pereiaslav national historical and ethnographic reserve. *International scientific conference science in the context of modern challenges: problems and development priorities: conference proceedings (June 9–10, 2023)*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2023. Р. 37–40; Дунайна І. Мистецькі твори в зібранні Музею декоративно-ужиткового мистецтва Київщини. *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: мат. 18-ї Всеукр. наук.-практ. конф.* Київ: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОPIK, 2024. С. 78–82.

⁷ Гладун Л., Дем'яненко Н., Дунайна І. Thematic museums in the complex of the Museum of folk architecture and life of the Middle Nadniproianschyna of the national historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»: aspects of creation and exposition content. *Історія науки і біографістика*. 2024. № 2. С. 218–234.

⁸ Степанова О. Музей декоративно-ужиткового мистецтва Київщини. *Нариси з історії музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав-Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2023. С. 232–247.

щика із с. Вороньків поряд із показом винайдення та розвитку електрозварювання демонструє життя та побут панів середнього достатку, до яких належала родина Бенардосів⁹.

О. Жам, Н. Ткаченко, М. Бондаренко та І. Дунайна крізь призму дослідження історії князівського маєтку в с. Ташань розкривають передумови побудови, архітектурні особливості та сучасний стан споруди – мисливського будиночка князя Горчакова із урочища Біле Озеро. Особливу увагу автори звертають на концепцію створення звичайного наддніпрянського села в музеї просто неба з відтворенням умов життя та побуту різних верств населення, обґрунтовуючи таким чином необхідність музеєфікації мисливського будинку найбагатшого землевласника Переяславського повіту – князя О. Горчакова¹⁰.

Огляд етнографічних експедицій музейних співробітників до Бориспільщини¹¹, Полтавщини¹² та Українського Полісся¹³ в 1950–1980-х рр. представлений у працях О. Жам, Т. Грудевич, В. Шакули та Н. Ревеги. У цих дослідженнях автори проаналізували тематику, склад і результати експедицій. Зокрема, до останніх належать виявлення та музеєфікація 24 споруд. Серед них: поміщицькі будинки із сіл Старовичі та Вороньків, мисливський будинок князя О. Горчакова. Усі вони стали вагомим складовим музейної колекції пам'яток дерев'яної народної архітектури переяславського скансену.

Зацікавленість дослідників історією створення та розвитку НІЕЗ «Переяслав» сприяла появі значної кількості праць, що висвітлюють особистий внесок його співробітників у розбудову цього музейного комплексу. Так, О. Жам, розповідаючи про життя та діяльність М. Жама, зазначає про його безпосередню участь у музеєфікації майже всіх житлових споруд Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, зокрема мисливського будинку князя О. Горчакова, поміщицького будинку із с. Старовичі¹⁴. Подібна тематика простежується в дослідженнях В. Шакули та О. Жам, присвячених колишньому головному зберігачу фондів Заповідника Л. Годліній¹⁵, а також у праці В. Вовкодав про одного з членів реставраційної майстерні Музею народної архітектури та побуту Се-

⁹ Бойко М. М. Бенардос – видатний вітчизняний винахідник. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав-Хмельницький: Міленіум, 2008. Вип. 2 (4). С. 223–227; Його ж. Створення і шляхи розвитку музею М. Бенардоса. *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи*. Київ, 2009. С. 31–34; Його ж. 30 років музею видатного вітчизняного винахідника М. Бенардоса. *Питання історії науки і техніки*. 2011. № 1 (17). С. 70–72; Губочкін М. Внесок М. Бенардоса в розвиток технічних наук: історіографія проблеми. *Переяславський літопис*. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 9. С. 118–123; Його ж. Меморіалізація постаті інженера-винахідника М. Бенардоса в Національному історико-етнографічному заповіднику. *Історія України – очима молоді: проблеми та перспективи розвитку науки і техніки в Україні: історичний аспект*. Київ: КПІ, 2015. С. 105–109; Ткаченко В. Тематична направленість експозицій НІЕЗ «Переяслав» та його складової «Музей М. Бенардоса»: ретроспективний погляд. *Всеукраїнський музейний форум*. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 316–318; Його ж. Пам'ятки науки і техніки в експозиції Музею М. Бенардоса. *Актуальні питання історії науки і техніки: мат. 17-ї Всеукр. наук. конф. (м. Київ, 27–29 вересня 2018 р.)*. Київ, 2018. С. 248–250; Його ж. Уродженець Півдня України М. Бенардос: забуття та популяризація через музейну експозицію. *Проблеми регіональної історії України: зб. мат. XIV (III) Всеукр. наук. конф. Молод. вч., аспірт. та студ. (м. Херсон, 24 трав. 2019 р.)*. Херсон: Вид-во ХДУ, 2019. С. 127–132; Його ж. Виставкова діяльність як інструмент популяризації фондів колекцій музею. *Другий Всеукраїнський музейний форум: мат. наук.-практ. конф.* Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 238–242; Його ж. М. Бенардос – визначний вітчизняний учений: минуле і сьогоденні через призму музейної експозиції. *IX Міжнародний конгрес українців. Фольклористика. Українознавство (До 100-річчя Національної академії наук України)*. Київ, 2019. С. 260–266; Його ж. Музею М. Бенардоса – 40 років. На шляху до ювілейної дати. *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: мат. 14-ї Всеукр. наук.-практ. конф.* Київ: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 2021. С. 196–199; Бойко М., Губочкін М., Ткаченко В., Музей М. Бенардоса. *Нариси з історії музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав-Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2023. С. 275–292; Ткаченко В. Колекції музею М. Бенардоса як джерело пізнання історії електрозварювання металів. *Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження: мат. VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Черкаси, 31 жовтня – 01 листопада 2024 р.)*. Черкаси, 2024. С. 102–106.

¹⁰ Жам О., Ткаченко Н. Пам'ятки із ташанського маєтку Горчакових в Музеї народної архітектури та побуту. *Матеріали України XVIII–XIX ст.: мат. Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Самчики, 4–6 вересня 2015 р.)*. Самчики, 2015. Вип. 5. С. 498–512; Бондаренко М., Дунайна І. Переяславський період життя дворянської родини Горчакових. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Вид-чий дім «Гельветика», 2020. Вип. 19. С. 12–15.

¹¹ Ревега Н. Експедиції до Бориспільського району Київської області в 50–70 рр. ХХ ст. за офіційними документами НІЕЗ «Переяслав». *Проблеми розвитку краєзнавства на Бориспільщині: традиції національної культури та формування етнотериторіальності: мат. I Всеукр. наук.-практ. конф. (Бориспіль–Вороньків, 27 листопада 2018 р.)*. Бориспіль: Медіа-центр «ТС», 2019. Вип. 1. С. 119–129.

¹² Жам О. Полтавщина у польових етнографічних дослідженнях Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (60–80-ті роки ХХ ст.). *Українознавство*. 2021. № 3 (80). С. 142–150.

¹³ Жам О., Шакула В. До історії музеєфікації пам'яток з Українського Полісся в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Історія науки та біографістика*. 2022. Вип. 1. С. 106–119; Жам О., Грудевич Т. Українське Правобережжя Полісся в експедиційній діяльності Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (60–80-ті рр. ХХ ст.). *Українознавство*. 2022. № 1 (82). С. 122–159.

¹⁴ Жам О. Невтомний мандрівник у минувшину: до 90-річчя М. Жама. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2021. Вип. 20 (22). С. 12–42.

¹⁵ Жам О., Шакула В. Фахівець музейної справи: до 70-річчя Л. Годліної. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2024. Вип. 25 (27). С. 10–53.

редньої Наддніпрянщини В. Сулиму¹⁶. Водночас ці дві останні публікації об'єднує згадка про перевезення та пристосування будинку поміщика із с. Старовичі під музейну експозицію.

Особливої уваги заслуговують праці О. Жам, Н. Ткаченко¹⁷, Н. Дем'яненко¹⁸, Л. Чердніченко¹⁹, Ф. Дарди²⁰, І. Бови²¹, О. Корнієнко²², Г. Дуди, Ю. Коптюха²³, О. Горбового²⁴ про М. Сікорського та його внесок у розвиток музейної справи на Переяславщині. У них автори згадують житлові споруди, що використовуються як приміщення для експозиційних площ тематичних музеїв Переяславського скансену, зокрема: будинки поміщиків із сіл Воронків та Старовичі, мисливський будинок князя О. Горчакова.

Аналіз основних тенденцій становлення та розвитку Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в 1961–2004 рр. здійснив М. Шкіра. У своїй праці він виокремлює кілька етапів забудови Переяславського скансену відповідно до черговості перевезення та встановлення будівель на його території. Поряд із житловими спорудами, які стали складовими комплексів сільських дворів і садиб, автор розглядає: хату із с. Соснова, поміщицькі будинки із с. Старовичі та мисливський будинок князя О. Горчакова²⁵.

Найбільш ґрунтовне дослідження історії становлення та функціонування музею просто неба в м. Переяславі здійснили Г. Козій та В. Ткаченко. Автори також представили поетапне створення цього комплексу, охопивши ширший період: від 1961 до 2020 рр. Крім того, вони звернули увагу на результати експедиційної, екскурсійної та експозиційної роботи співробітників скансену та їх особистий внесок у його розбудову. Г. Козій та В. Ткаченко детально описали процес перевезення майже всіх об'єктів культурної спадщини Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Серед них: мисливський будинок князя О. Горчакова, будинки поміщиків із сіл Воронків та Старовичі²⁶.

Науково-довідкове видання, присвячене 60-річчю від дня заснування Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, містить матеріали про пам'ятки дерев'яної народної архітектури різного функціонального призначення, а також окремі об'єкти (павільйони та реконструкції) Переяславського скансену. Автори-упорядники в межах одного проєкту систематизували всю відому на цей час пам'яткознавчу інформацію про архітектурну спадщину першого в Україні музею просто неба, доповнивши її світлинами, планами та схематичними кресленнями музейних будівель. Відповідно всі згадані вище житлові споруди представлені в цій колективній праці²⁷.

Окрім цього, необхідно зауважити про існування великої кількості публікацій, у яких споруди житлового призначення лише згадуються. Так, наприклад, Є. Єгоров, досліджуючи проблему представлення пам'яток НІЕЗ «Переяслав» у серіалах, художньому та документальному кіно, згадує про будинок поміщика із с. Воронків, мисливський будинок князя Горчакова з урочища Біле Озеро²⁸.

¹⁶ Вовкодав В. Василь Микитович Сулима: сторінки музейної біографії. *Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті*. Переяслав–Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2024. Вип. 26. С. 7–16.

¹⁷ Жам О. Життя, присвячене збереженню та популяризації історико-культурної спадщини. *Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень*. Київ: Фенікс, 2012. Вип. 7. С. 115–149; Жам О., Ткаченко Н. Сікорський – творець скансену на Татарській горі. *Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу* (далі – МІС–ТІХЧ). Переяслав–Хмельницький, 2013. С. 73–138; Ткаченко Н. На все життя залишилося бажання не підвести Михайла Івановича. *МІС–ТІХЧ*. С. 447–452.

¹⁸ Дем'яненко Н. Дружні стосунки М.І. Сікорського. *МІС–ТІХЧ*. С. 249–269.

¹⁹ Чердніченко Л. Ми пишалися тим, що нам випала така нагода – працювати із М. Сікорським. *МІС–ТІХЧ*. С. 460–461.

²⁰ Дарда Ф. Ми дружили, навіть більше: були як брати. *МІС–ТІХЧ*. С. 362–363.

²¹ Бова І. Роль М. Сікорського в благоустрої та озелененні Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *МІС–ТІХЧ*. С. 220–237.

²² Корнієнко О. Сікорський М.: він пам'ятник собі спорудив із тридцяти музеїв. *Питання історії науки і техніки*. 2011. № 4 (20). С. 72–78.

²³ Дуда Г., Коптюх Ю. М. Сікорський та технічні музеї НІЕЗ «Переяслав». *Актуальні питання історії техніки: мат. II Всеукр. наук. конф.* Київ: Поліграфічне підприємство «ЕКМО», 2003. С. 140–141.

²⁴ Горбовий О. М. Сікорський як рятівник історико-культурної спадщини затопленого Придніпров'я (1950-ті – I-е десятиліття 2000-х рр.). *Краєзнавство*. 2013. № 4 (85). С. 111–117.

²⁵ Шкіра М. Музей просто неба у Переяславі: становлення та етапи формування колекції пам'яток народної дерев'яної архітектури. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2022. Вип. 21 (23). С. 110–121.

²⁶ Козій Г., Ткаченко В. Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Нариси з історії музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав–Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2023. С. 114–191.

²⁷ Пам'ятки Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Авт.-упоряд.: І. Гайдаєнко, Т. Грудевич, О. Жам, О. Лукашевич. Переяслав: Вид-во КСВ, 2024. 248 с.

²⁸ Єгоров Є. НІЕЗ «Переяслав» у фільмографії 1950–2010-х рр: проблематика дослідницького пошуку. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав–Хмельницький, 2018. Вип. 14 (16). С. 332–337; Його ж. Фільм «Хата нашого роду» як документальна пам'ятка історії створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Київ: Інститут історії

Неодноразово інформація про ці пам'ятки зустрічається в працях: М. Махінчука²⁹, П. Бутника³⁰, О. Горбового³¹, О. Степанової³², О. Жам, Ю. Фігурного, Ю. Лебедевої³³.

Під час аналізу джерельної бази із цієї тематики встановлено, що поміщицькі житлові споруди Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини неодноразово привертати увагу науковців. При цьому слід зауважити, що більшість джерел представлена статтями, опублікованими в збірниках наукових праць та матеріалах конференцій різної проблематики.

Нерівномірність представлення різних історичних періодів у проаналізованому історіографічному ресурсі свідчить про зростання наукового інтересу до колекції житлової архітектури Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини з 2000-х рр.

Водночас існує значна кількість публікацій різного спрямування, у яких згадуються розглянуті нами об'єкти. Переважно це роботи історичного, мистецтвознавчого, краєзнавчого, пам'яткоохоронного та музеєзнавчого характеру. Особливу увагу приділено дослідженням, що висвітлюють історію зародження та розвитку музейної справи на Переяславщині, зокрема створенню та діяльності Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, а також тематичних музеїв, розташованих на його території.

Отже, не всі зазначені споруди стали об'єктом окремого спеціалізованого вивчення. Деякі з них розглядалися лише в контексті загальних історичних та архітектурно-мистецьких досліджень, присвячених об'єктам культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав». Це свідчить про наявність наукового інтересу до цих пам'яток і водночас підкреслює необхідність їх подальшого дослідження.

References

- Bondarenko, M., Dunayna, I. (2020). Pereiaslavskiy period zhyttia dvorianskoi rodyny Horchakovykh [The Pereiaslav period of the life of the noble family of Gorchakov]. *Naukovi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnogo universytetu – Scientific bulletin of the International humanitarian university*, 19, P. 12–15.
- Bova, I. (2013). Rol M. Sikorskoho v blahoustroї ta ozelenenni Muzeju narodnoї arkhitektury ta pobutu Serednoї Naddniprovanščyny [Role of M. Sikorsky in the landscaping and greening of the Museum of folk architecture and life of Central Dnieper Region]. *Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine*.
- Boyko, M. (2008). M. Benardos – vydatnyy vitchyznyanyy vynakhidnyk [M. Benardos – a prominent domestic inventor]. *Pereiaslavika: Naukovyi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: Scientific notes of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»*, 2 (4), P. 223–227. *Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine*.
- Boyko, M. (2009). Stvorennia i shlyakhy rozvytku muzeju M. Benardosa [Creation and development paths of the M. Benardos museum]. *Kyiv, Ukraine*.
- Boyko, M. (2011). 30 rokiv muzeiu vydatnoho vitchyznianoho vynakhidnyka M. Benardosa [30 years of the museum of the outstanding domestic inventor M. Benardos]. *Pytannia istorii nauky i tekhniki – Questions about the history of science and technology*, 1 (17), P. 70–72.

України, 2019. С. 113–114; Його ж. Пам'ятки НІЕЗ «Переяслав» у мюзиклі «Сорочинський ярмарок». *Краєзнавство Переяславщини*. Переяслав–Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2019. Вип. 1. С. 23–32; Його ж. Сучасне кіновиробництво на базі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2020. Вип. 18 (20). С. 168–176; Його ж. Відображення пам'яток НІЕЗ «Переяслав» у фільмографії 1970–2020 рр. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2021. Вип. 19 (21). С. 209–228; Його ж. Переяславський скансен у кіноворах Олега Бійми та Юрія Суярка (1980–1990-ті рр.). *Людина в історії краю: Переяславщина*. Переяслав–Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2021. Вип. 20. С. 47–53; Його ж. Православні храми Переяславщини та церковні споруди НІЕЗ «Переяслав» у фільмографії 1970–2021 рр. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України: зб. мат. II Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав, 18 квітня 2022 р.)*. Переяслав, 2022. С. 233–240; Його ж. Відображення історико-культурної спадщини Переяславщини у науково-пізнавальній програмі «Невідома Україна. Нариси нашої історії» 1993 р. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України: зб. мат. III Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав, 18 квітня 2023 р.)*. Переяслав, 2023. Ч. 2. С. 147–158; Його ж. Об'єкти Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» у пізнавальних програмах циклу «Невідома Україна» («Золоте стремено», «Лікарська справа в Україні», «Як Судились колись в Україні»). *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України: зб. мат. IV Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав, 18 квітня 2024 р.)*. Переяслав, 2024. С. 248–256.

²⁹ Махінчук М. Обереги нашої пам'яті: книга для читання з історії Рідного краю. Одеса: РВА «Аспект», 1998. С. 165–169; Махінчук М. Переяславський скарб М. Сікорського: художньо-документальна повість. Київ: ТОВ Вид-во «Криниця», 2005. С. 182–185; Його ж. Мереживо мінливого часу. Київ: КИТ, 2012. С. 225–230.

³⁰ Бутник П. Експозиціонер від Бога, весь у роботі. *МІС–ТІХЧ*. С. 317–318.

³¹ Горбовий О. Запопелення Придніпров'я: збереження архітектурних пам'яток у музеях просто неба (1927–1980 рр.). *Краєзнавство Переяславщини*. Переяслав–Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2019. Вип. 1. С. 18–22.

³² Степанова О. Музей декоративно-ужиткового мистецтва Київщини. *Нариси з історії музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав–Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2023. С. 232–247.

³³ Жам О., Фігурний Ю., Лебедева Ю. Пам'ятки науки й техніки в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: історія музеєфікації. *Сторінки історії*. 2023. № 57. С. 339–352.

- Boyko, M., Hubochkin, M., Tkachenko, V. (2023). Muzei M. Benardosa [The museum of M. Benardos]. Pereiaslav–Kamyanskyi-Podilskyi, Ukraine.
- Butnyk, P. (2013). Ekspozitioner vid Boha, ves u roboti [An exhibitionist from God, entirely in work]. Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine.
- Cherednichenko, L. (2013). My pyshalysia tym, shcho nam vypala taka nahoda – pratsiuvaty iz M. Sikorskym [We were proud to have had the opportunity to work with M. Sikorskyi]. Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine.
- Danyliuk, A. (2006). Ukrainski skanseny. Istoriia vynykennia, ekspozitsii, problemy rozvytku [Ukrainian open-air museums: history of emergence, exhibitions, development issues]. Ternopil, Ukraine.
- Darda, F. (2013). My druzhyly, navit bilsh: buly yak braty [We were friends, even more: we were like brothers]. Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine.
- Demianenko, N. (2013). Druzhni stosunki M. Sikorskyi [Friendly relations of M. Sikorskyi]. Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine.
- Duda, H., Koptiukh, Yu. (2003). M. Sikorskyi ta tekhnichni muzei NIEZ «Pereiaslav» [M. Sikorskyi and technical museums of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»]. Kyiv, Ukraine.
- Dunaina, I. (2018). Skarby Muzeiu dekoratyvno-uzhytkovoho mystetstva Kyivshchyny [Treasures of the Museum of decorative and applied arts of Kyivshchyna]. Yahotyn, Ukraine.
- Dunaina, I. (2021). Skarby Muzeiu dekoratyvno-uzhytkovoho mystetstva Kyivshchyny [Treasures of the Museum of decorative and applied arts of Kyivshchyna]. Tokyo, Japan.
- Dunaina, I. (2024). Mystecki tvory v zbiranni Muzeiu dekoratyvno-uzhytkovoho mystetstva Kyivshchyny [Artworks in the collection of the Museum of decorative and applied arts of Kyivshchyna]. Nizhyn, Ukraine.
- Haidaienko, I., Hrudevych, T., Zham, O., Lukashevych, O. (2024). Pamiatky Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddniproianshchyny Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» [Monuments of the Museum of folk architecture and life of Central Dnipro Region of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»]. Pereiaslav, Ukraine.
- Hladun, L., Demianenko, N., Dunayna, I. (2024). Thematic museums in the complex of the Museum of folk architecture and life of the Middle Nadniproianshchyna of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»: Aspects of creation and exposition content. *Istoriia nauky i biohrafistyka – History of science and biography*, 2, P. 218–234.
- Horbovyi, O. (2013). M. Sikorskyi yak riadyvnyk istoryko-kulturnoi spadshchyny zatoplenoho Prydniprovya (1950-ti – I-ie desiatylittia 2000-kh rr.) [M. Sikorsky as a savior of the historical and cultural heritage of the submerged Dnieper region (1950s – the first decade of the 2000s)]. *Kraieznavstvo – Local history*, 4 (85), P. 111–117.
- Horbovyi, O. (2019). Zatoplene Prydniprovya: zberezhenia arkhitekturnykh pamiatok u muzeiakh prosto neba (1927–1980 rr.) [Submerged Dnieper region: preservation of architectural monuments in open-air museums (1927–1980)]. *Kraieznavstvo Pereiaslavshchyny: shchorichnyk – Local history of the Pereiaslavshchyna: annual*, 1, P. 18–22.
- Hubochkin, M. (2015). Memorializatsiia postati inzhenera-vynakhidnyka M. Benardosa v Natsionalnomu istoryko-etnografichnomu zapovidnyku [Memorialization of the figure of engineer-inventor M. Benardos in the National historical and ethnographic reserve]. Kyiv, Ukraine.
- Hubochkin, M. (2016). Vnesok M. Benardosa v rozvytok tekhnichnykh nauk: istoriografiia problemy [The contribution of M. Benardos to the development of technical sciences: historiography of the problem]. *Pereiaslavskyi litopys – Pereiaslav chronicle*, 9, P. 118–123.
- Kornienko, O. (2011). Sikorskyi M.: vin pamiatnyk sobi sporudyv iz trydtsiaty muzeiv [Sikorskyi M.: he built a monument to himself of thirty museums]. *Pytannia istorii nauky i tekhniki – Issues in the history of science and technology*, 4 (20), P. 72–78.
- Kozii, H., Tkachenko, V. (2023). Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddniproianshchyny [Museum of folk architecture and life of Central Dnipro Region]. Pereiaslav–Kamianets-Podilskyi, Ukraine.
- Makhinchuk, M. (1998). Oberehy nashoi pamiaty: knyha dlia chytannia z istorii Ridnoho kraiu [Guardians of our memory: a book for reading on the history of the Native land]. Odesa, Ukraine.
- Makhinchuk, M. (2005). Pereiaslavskyi skarb Mykhaila Sikorskoho: khudozhno-dokumentalna povist [The Pereiaslav treasure of Mykhailo Sikorskyi: an artistic-documentary story]. Kyiv, Ukraine.
- Makhinchuk, M. (2012). Merezhyvo minlyvoho chasu [The lace of changeable time]. Kyiv, Ukraine.
- Reveha, N. (2019). Ekspeditsii do Boryspilskoho raionu Kyivskoi oblasti v 50–70 rr. XX st. za ofitsiynymy dokumentamy NIEZ «Pereiaslav» [Expeditions to the Boryspil district of Kyiv region in the 1950s–1970s according to official documents of NHER «Pereiaslav»]. Boryspil, Ukraine.
- Shkira, M. (2022). Muzei prosto neba u Pereiaslavi: stanovlennia ta etapy formuvannia kolektsii pamiatok narodnoi derevianoi arkhitektury [The open-air museum in Pereiaslav: formation and development of the collection of folk wooden architecture monuments]. *Pereiaslavika: Naukovyi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: Scientific Notes of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»*, 21 (23), P. 110–121.
- Sikorskyi, M. (1998). Pereiaslav-Khmelnitskyi derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk [Pereiaslav-Khmelnitskyi state historical and cultural reserve]. Kyiv–Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine.
- Sikorskyi, M. (2012). Muzei i kultura [Museum and culture]. Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine.
- Sikorskyi, M. (2023). Kultura yak syntezy mystetstv i remesel [Culture as a synthesis of arts and crafts]. Nizhyn–Kyiv–Pereiaslav, Ukraine.
- Stepanova, O. (2023). Muzei dekoratyvno-uzhytkovoho mystetstva Kyivshchyny [Museum of decorative and applied arts of Kyiv region]. Pereiaslav–Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Teterya, S., Dunaina, I. (2007). Do pytannia muzeifikatsii ta restavratsii sadybnykh budivel ta kultovykh sporud XVII – poch. XX v NIEZ «Pereiaslav» [On the issue of museumification and restoration of manor buildings and religious structures of the 17th – the early 20th c. in NHER «Pereiaslav»]. Halych, Ukraine.

Tkachenko, N. (2013). Na vse zhyttia zalyshylosia bazhannia ne pidvesty Mykhaila Ivanovycha [For a lifetime, the desire to not let Mykhailo Ivanovych down remained]. Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine.

Tkachenko, V. (2017). Tematychna napravlennist ekspozytsii NIEZ «Pereiaslav» ta yoho skladovoi «Muzei M. Benardosa»: retrospektyvnyi pohliad [Thematic orientation of NHER «Pereiaslav» exhibitions and its component «M. Benardos museum»: a retrospective view]. Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine.

Tkachenko, V. (2018). Pamiatky nauky i tekhniki v ekspozytsii Muzeiu M. Benardosa [Scientific and technical landmarks in the exhibition of the M. Benardos museum]. Kyiv, Ukraine.

Tkachenko, V. (2019). M. Benardos – vyznachnyi vitchyzniani uchenyi: mynule i sohodnishnie cherez pryzmu muzeinoi ekspozytsii [M. Benardos – a prominent domestic scientist: the Past and Present through the prism of the museum exhibition]. Kyiv, Ukraine.

Tkachenko, V. (2019). Urodzenets Pivdnia Ukrainy Mykola Benardos: zabuttia ta popularizatsiia cherez muzeinu ekspozytsiiu [A native of Southern Ukraine, Mykola Benardos: oblivion and popularization through museum exhibition]. Kherson, Ukraine.

Tkachenko, V. (2019). Vystavkova diialnist yak instrument popularizatsii fondovykh kolektsii muzeiu [Exhibition activity as a tool for popularizing museum collection funds]. Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine.

Tkachenko, V. (2021). Muzeiu M. Benardosa – 40 rokiv. Na shliakhu do yuvileinoi daty [M. Benardos museum – 40 years. On the way to the anniversary date]. Kyiv, Ukraine.

Tkachenko, V. (2024). Kolektsii muzeiu M. Benardosa yak dzhereło piznannia istorii elektrozharuvania metaliv [Collections of the M. Benardos museum as a source of understanding the history of electric welding of metals]. Cherkasy, Ukraine.

Vovkodav, V. (2024). Vasyl Mykytovych Sulyma: storinky muzeinoi bihrafii [Vasyl Mykytovych Sulyma: pages of a museum biography]. *Materialy kruhloho stolu «Kraieznavstvo Pereiaslavshchyny: doslidzhennia, problemy, postati (do 100-richchia z dnia narodzhennia Heroia Ukrainy M.I. Sikorskoho)» – Materials of the round table «Local history of Pereiaslav region: research, problems, figures (to the 100th anniversary of the birth of the hero of Ukraine M.I. Sikorsky)»* (Pereiaslav, October 20, 2023), 26, P. 7–16. Pereiaslav–Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Yehorov, Ye. (2018). NIEZ «Pereiaslav» u filmohrrafii 1950–2010-ykh rr.: problematyka doslidnyskoho poshuku [NHER «Pereiaslav» in cinematography of the 1950s–2010s: issues of research exploration]. *Pereiaslavika: Naukovyi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: Scientific notes of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»*, 14 (16), P. 332–337.

Yehorov, Ye. (2019). Film «Khata nashoho rodu» yak dokumentalna pamiatka istorii stvorennia Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddniprianshchyny [The film «Khata nashoho rodu» as a documentary monument of the history of the creation of the Museum of folk architecture and life of Central Dnipro Region]. Kyiv, Ukraine.

Yehorov, Ye. (2019). Pamiatky NIEZ «Pereiaslav» u miuzykli «Sorochynskyi yarmarok» [Monuments of NHER «Pereiaslav» in the musical «Sorochynskyi Fair»]. *Kraieznavstvo Pereiaslavshchyny: shchorichnyk – Local history of Pereiaslav region: yearbook*, 1, P. 23–32.

Yehorov, Ye. (2020). Suchasne kinovyrobnytstvo na bazi Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» [Modern film production based on the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»]. *Pereiaslavika: Naukovyi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: Scientific notes of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»*, 18 (20), P. 168–176.

Yehorov, Ye. (2021). Pereiaslavskyi skansen u kinotvorakh Oleha Biimy ta Yuriia Suiarka (1980–1990-ti rr.). [Pereiaslav open-air museum in the films of Oleh Biima and Yurii Suiarko (1980–1990s)]. Pereiaslav–Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Yehorov, Ye. (2021). Vidobrazhennia pamiatok NIEZ «Pereiaslav» u filmohrrafii 1970–2020 rr. [Representation of NIEZ «Pereiaslav» monuments in cinematography (1970–2020)]. *Pereiaslavika: Naukovyi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: Scientific Notes of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»*, 19 (21), P. 209–228.

Yehorov, Ye. (2022). Pravoslavni khramy Pereiaslavshchyny ta tserkovni sporudy NIEZ «Pereiaslav» u filmohrrafii 1970–2021 rr. [Orthodox churches of Pereiaslav region and church buildings of NHER «Pereiaslav» in cinematography (1970–2021)]. Pereiaslav, Ukraine.

Yehorov, Ye. (2023). Vidobrazhennia istoriko-kulturnoi spadshchyny Pereiaslavshchyny u naukovopiznavalnii prohrami «Nevidoma Ukraina. Narysy nashoi istorii» 1993 r. [Representation of the historical and cultural heritage of Pereiaslav region in the scientific and educational program «Unknown Ukraine. Essays on Our History» 1993]. *Doslidzhennia, zberezhennia ta populiaryzatsiia pamiatok istoriko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy (do 100-richchia vid dnia narodzhennia M. Sikorskoho) – Research, preservation and popularization of monuments of historical and cultural heritage of Ukraine (to the 100th anniversary of the birth of M. Sikorsky)*, 2, P. 147–158. Pereiaslav, Ukraine.

Yehorov, Ye. (2024). Obiekty Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» u piznavalnykh prohramakh tsyклу «Nevidoma Ukraina» («Zolote stremeno», «Likarska sprava v Ukraini», «Yak sudyls kolys v Ukraini») [Objects of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav» in educational programs of the «Unknown Ukraine» cycle («Golden stirrup», «Medical practice in Ukraine», «How they used to judge in Ukraine»)]. Pereiaslav, Ukraine.

Zham, M., Lehenkyi, Y., Sikorskyi, M. (1996). *Ukraiinska narodna estetyka* [Ukrainian folk aesthetics]. Kyiv, Ukraine.

Zham, O. (2012). Zhyttia, prysviachene zberezhenniu ta populiaryzatsii istoriko-kul'turnoi spadshchyny [A life dedicated to the preservation and popularization of historical and cultural heritage]. *Pratsi Naukovo-doslidnogo instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen – Proceedings of the research institute for monument preservation studies*, 7, P. 115–149.

Zham, O. (2021). Neutomnyi mandrynyk u mynuvshchynu: do 90-richchia Mykhaila Ivanovych Zham [The tireless traveler into the past: on the 90th anniversary of Mykhailo Ivanovych Zham]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: Scientific notes of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»*, 20 (22), P. 12–42.

Zham, O. (2021). Poltavshchyna u polivnykh etnografichnykh doslidzhennia Pereaia-slav-Khmelnitskoho derzhavnogo istorichnoho muzeiu (60–80-ti rr. XX st.) [Poltava region in the field ethnographic studies of the Pereiaslav-Khmelnitsky state historical museum (1960s–1980s)]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, 3 (80), P. 142–150.

Zham, O., Hrudevych, T. (2022). Ukrainske Pravoberezhne Polissia v eks-peditsiynii diialnosti Pereiaslav-Khmelnitskoho derzhavnogo istorichnoho muzeiu (60–80-ti rr. XX st.) [Ukrainian Right-Bank Polissia in the expeditionary activity of the Pereiaslav-Khmelnitsky state historical museum (1960s–1980s)]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, 1 (82), P. 122–159.

Zham, O., Shakula, V. (2022). Do istorii muzeifikatsii pamiatok z Ukraïnskogo Polissia v Muzei narodnoi arkhytektury ta pobutu Serednoi Naddniproianshchyny [On the history of museification of monuments from the Ukrainian Polissia in the Museum of folk architecture and life of Central Dnipro region]. *Istoriia nauky ta biohrafistyka – History of science and biography*, 1, P. 106–119.

Zham, O., Shakula, V. (2024). Fakhivets muzeinoi spravy: do 70-richchia Larysy Oleksiivny Hodlinoi [Museum specialist: to the 70th anniversary of Larysa Oleksiivna Hodlina]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» – Pereiaslavika: Scientific notes of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»*, 25 (27), P. 10–53.

Zham, O., Tkachenko, N. (2013). Sikorskyi – tvorets skanseny na Tatarskii hori [Sikorsky – creator of the open-air museum at Tatarska hill]. *Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine*.

Zham, O., Tkachenko, N. (2015). Pamiatky iz tashanskoho maietku Horchakovykh v Muzei narodnoi arkhytektury ta pobutu [Artifacts from the Tashan estate of the Gorchakov family in the Museum of folk architecture and life]. *Maietky Ukrainy XVIII–XIX st.: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. – Estates of Ukraine of the 18th–19th c.: materials of the International scientific and practical conference*, 5, P. 498–512.

Zham, O., Fihurnyi, Y., Lebedeva, Y. (2023). Pamiatky nauky y tekhniki v Muzei narodnoi arkhytektury ta pobutu Serednoi Naddniproianshchyny: istoriia muzeifikatsii [Monuments of science and technology in the Museum of folk architecture and life of Central Dnipro Region: the history of museification]. *Storiny istorii – Pages of history*, 57, P. 339–352.

Вовкодав Вікторія Олександрівна – молодший науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Т. Шевченка, 8, м. Переяслав, 08400, Україна).

Vovkodav Viktoriia – Junior Researcher of the Scientific and Methodical Department of Cultural Heritage Protection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» (8 T. Shevchenka Street, Pereiaslav, 08400, Ukraine).

E-mail: viktoryvovkodav@gmail.com

Вовкодав Сергій Михайлович – старший науковий співробітник Музею космосу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Літописна, 61, м. Переяслав, 08400, Україна).

Vovkodav Serhii – Senior Researcher of the Space Museum of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» (61 Litopysna Street, Pereiaslav, 08400, Ukraine).

E-mail: sergiyvovkodav@gmail.com

Дата подання: 27 березня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 27 липня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вовкодав, В., Вовкодав, С. Поміщицькі житлові споруди Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: історіографія дослідження (1954–2024 рр.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 103–111. DOI: 10.58407/litopis.250410.

Цитування за стандартом APA

Vovkodav, V., Vovkodav, S. (2025). Pomishchyt'ski zhytlovi sporudy Muzeiu narodnoi arkhytektury ta pobutu Serednoi Naddniproianshchyny: istoriografiiia doslidzhennia (1954–2024 rr.) [Manorial residential buildings of the Museum of folk architecture and life of the Middle Dnieper region: historiography of the research (1954–2024)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 103–111. DOI: 10.58407/litopis.250410.

УДК 821.161.2-3 Гуменна: 903

Вадим Василенко

●

«БЕЛЕТРИСТИКА НА НАУКОВОМУ ТЛІ»: ГІПОТЕТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРАІСТОРІЇ У ПРОЗІ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ. Частина друга

●

“FICTION ON A SCIENTIFIC BASIS”:
A HYPOTHETICAL RECONSTRUCTION OF PREHISTORY
IN DOKIYA HUMENNA'S PROSE.
Part two

DOI: 10.58407/litopis.250411

© В. Василенко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-9258>

Статтю присвячено дослідженню художнього циклу праісторичної прози Докії Гуменної еміграційного періоду, зокрема повістей «Велике Цабе» (1948; 1952) і «Небесний змій» (1982), роману «Золотий плуг» (1968), у яких письменниця реконструювала матеріальний і духовний світ трипільців, стародавньоямників і скіфів. **Мета статті:** проаналізувати жанрово-стильові й проблемно-тематичні особливості згаданих творів, визначити їх місце в художній спадщині авторки і роль у формуванні жанру наукової белетристики в українській літературі, простежити зв'язок мистецької візії письменниці з її науковими студіями. **Методологічну основу** дослідження становлять порівняльно-історичний (для розгляду текстів у синхронічному й діахронічному аспектах), історико-функціональний (для вивчення індивідуального стилю й жанрових рис твору), інтер- і міжтекстуальний (для аналізу різних типів узаємозв'язків між текстами), а також біографічний (для розуміння чинників, що вплинули на формування світогляду, художніх і наукових задумів письменниці) підходи. **Наукова новизна** розвідки полягає в тому, що в ній уперше здійснено комплексний аналіз художнього циклу праісторичної прози Д. Гуменної, зокрема в контексті жанру наукової белетристики, а також досліджено спосіб художнього втілення її авторського бачення прадавнього минулого. **Підсумовано**, що Д. Гуменна своєрідно поєднала дослідницьку рефлексію з письменницькою уявою, інтуїцією та ерудицією, створивши власний оригінальний стиль, що зберігає баланс між науковим підходом і художнім експериментом. Доведено, що науково-художня гібридність, автобіографічні мотиви, посилена інтертекстуальність і культурологічна багатовимірність є невід'ємними елементами проаналізованих текстів.

Ключові слова: повість, роман, наукова белетристика, праісторія, міф, прийом «подорожі в часі», трипільська цивілізація, ямна культура, скіфи.

●

The paper examines the fiction cycle of prehistoric prose by Dokiya Humenna written during emigration period, specifically novellas «The Great Tsabe» (1952), «The Celestial Serpent» (1982), and the novel «The Golden Plow» (1968). In these works, the author artistically reconstructed the material and spiritual worlds of Trypillians, Yamna (Pit grave) culture, and Scythians. **The purpose of the study** is to analyze the genre, stylistic, thematic, and problematic features of these works, to determine their place within the author's literary legacy and their role in shaping the genre of scientific fiction in Ukrainian literature, as well as to trace the connections between Dokiya Humenna's artistic vision and her scholarly research. **The methodological framework** of the study includes comparative-historical (to explore the texts in synchronic and diachronic perspectives), historical-functional (to analyze the individual style and genre-specific traits of the works), intertextual and intratextual (to study different types of interconnections between texts), and

biographical (to understand the factors that influenced the formation of the writer's worldview, artistic and scientific intentions) approaches. The scientific novelty of the study lies in its first-ever comprehensive analysis of Dokiya Humenna's prehistoric prose cycle, particularly within the context of the science fiction genre. The study also investigates the ways in which the author artistically conveys her vision of ancient history. The conclusions highlight that Dokiya Humenna uniquely merged scholarly inquiry with literary imagination, intuition, and erudition, crafting a distinctive style that balances historical reconstruction with artistic experimentation. It has been determined that the analyzed texts are characterized by a unique blend of scientific and artistic hybridity, autobiographical motifs, enhanced intertextuality, and cultural multidimensionality as integral components of their structure.

Key word: novella, novel, scientific fiction, prehistory, myth, «time travel» technique, Trypillian civilization, Yamna (Pit grave) culture, Scythians.

Продовження. Перша частина в попередньому номері.

Своєрідним ключем до розуміння роману «Золотий плуг» Д. Гуменної можна вважати автобіографічний епізод, зафіксований у двотомникові її спогадів «Дар Евдотеї. Испит пам'яті» (1990). Переосмислюючи особисті колізії кінця 1930-х рр., авторка вибудовує своєрідну паралель між власним досвідом і життєвими траєкторіями своїх персонажів – письменниці Гаїни Сай і археолога Миколи Мадія, котрі, зустрічаючись у книгозбірні, потай думають одне про одного, але до кінця роману так і не наважуються розпочати розмову одне з одним. Ця літературна ситуація, як і в інших творах Д. Гуменної, наприклад, у чотирикнижжі «Діти чумацького шляху» (1948–1951), повісті «Мана» (1952), документальній хроніці «Хрещатий Яр» (1956), романі «Скарга майбутньому» (1964), хоча й прихована за стилістичними прийомми, виявляє чіткі ознаки автобіографізму і злободенності.

Композиція «Золотого плуга» ґрунтується на двох сюжетних лініях, що розвиваються рівнобіжно, але не перетинаються: перша присвячена інтелектуальним і філософським роздумам Миколи Мадія, а друга – мистецьким пошукам і суспільно-політичним рефлексіям Гаїни Сай. Доповнюють їх побічні сюжетні відгалуження, які висвітлюють побутові й психологічні реалії радянського життя в місті й селі 1930-х рр. Фабула роману основана на зіставленні внутрішніх станів персонажів, що опиняються перед необхідністю вибору між особистісними устремліннями й суспільними вимогами, а водночас відчувують підсвідомий потяг одне до одного так, наче вони пов'язані глибинним метафізичним зв'язком, для якого не існує часово-просторових обмежень. Попри це, мотив «нездійсненого кохання» як «варіант багатьох любовних історій із попередніх творів»¹ авторки, за спостереженням Г. Костюка, не є самостійною сюжетною лінією, а виконує роль зв'язкової частини, котра «проходить золотою ниткою крізь усі циклічні конфліктні кола двоторового розвитку сюжету» і «надає цим двом тематичним лініям певної інтимності, життєвої правдоподібності і відіграє певну роль у розв'язці роману»², а отже, має допоміжне композиційне значення. Простір бібліотеки, основний у «Золотому плузі», відображає ідею пошуку сенсу людського буття, а крім того, нагадує про роль знань у житті самої Д. Гуменної, для якої книгозбірня була місцем духовного прихистку і джерелом натхнення, «станцією», що давала можливість їй, як «інтелектуальній волоцюзі», подорожувати різними світами – матеріальними й духовними³.

Історія Гаїни Сай, котра прагне знайти своє місце в літературному середовищі, але зіштовхується з лицемірством, моральною деградацією і духовною нищізною, – це своєрідна авторефлексія самої Д. Гуменної, висвітлена в її мемуарній прозі, щоденниках і листуванні. В ній сконденсовано чимало критичних ситуацій і спостережень, які охоплюють питання національно-культурної самоідентифікації, цензури й вибору, що постає перед мистцем у прагненні зберегти вірність істині й реалізувати свій потенціал. Попри це, її образ, як художня конструкція, демонструє певну вторинність і схематизм попередніх жіночих персонажів авторки, зокрема Мар'яни Вересоч із романів «Хрещатий Яр» і «Скарга майбутньому» – з тією відмінністю, що Мар'яна втілює нестійкість і сумніви, а Гаїна є мовби її морально вивершеним інваріантом: її любов до Миколи Мадія залишається платонічною, піднесено-ідеальною, хоч, звісно, ця моральна чесність не компенсує браку художньої оригінальності.

Схиляна до самоаналізу, Гаїна не може прийняти нав'язану радянською системою ідеологію, тож обирає «філософію комашки» – залишитися непомітною, але зберегти духовну цілісність і внутрішню свободу. Однак прагнення жити за власними моральними

¹ Костюк Г. На перехрестях життя й історії. *Сучасність*. 1975. Ч. 4 (172). С. 68.

² Там само. С. 71.

³ Гуменна Д. Щоденник. Зошити 40, 41, 42. Роки 1957, 1958. «10 зв'язка». ВРФТ Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 234. Спр. 5. Арк. 17.

законами і бути вільною від зовнішніх оцінок зіштовхується з потужним тиском радянського суспільства, яке знецінює непоказну, але самодостатню індивідуальність. (Відповідно, її образ має виразне неоромантичне забарвлення). У казці «Вчений гусак» Гаїна вигадає взірць спільноти, у якій панують доброзичливість і чесність, а технічний прогрес іде в ногу з моральним розвитком, і уявляє «майбутню людину трохи на зразок себе: не може брехати, ладна всю себе віддати, така щира, відкрита й прямодушна»⁴. Проте вона свідомо того, що ця «казка» далека від реальності, й визнає, що «людина – ще немовля у своєму духовому розвитку. Технікою все може створити, але душа – дитячо-жорстока, себелюбна. Як у немовляти, що все пхає собі до рота, що знає тільки “мені”, не питає, де береться. Перед людиною стоїть ще праця: пройти велику школу і в ній навчитися, як стати шляхетною, а не тварючно-егоїстичною»⁵. Поєднуючи казкові мотиви з елементами сатири⁶, авторка доводить, що моральне зростання людства – це «велика школа» самовдосконалення, заснована на гармонійному синтезі духовного і технічного поступу, а без цієї рівноваги, на її думку, досягти утопічного ідеалу неможливо.

Інтелектуальне протистояння alter ego Д. Гуменної із репресивною системою резонує з долями інших персонажів письменниці (зокрема, Тараса Сараголи з роману «Діти чумацького шляху»), а отже, відображає прикметні для її творчості ідеологічні й естетичні настанови, що певною мірою знижує ідейно-художню вагу цього образу. Загалом постаті Гаїни Сай символізує внутрішню роздвоєність української інтелігенції між етичними ідеалами й жорстокою реальністю: усвідомлюючи свою вразливість перед тоталітарним режимом, вона не приймає його диктату внутрішньо, але змушена йти на компроміси, пристосовуючись до умов виживання, зокрема погоджується виконувати «соціальні замовлення» – писати історії про комуні, ударників і трактористок, хоча і розуміє їхню поверховість і вторинність. Виношуючи задум новели про Голодомор як цілеспрямоване знищення багаточислової селянської культури, Гаїна відчуває внутрішній зв'язок із темою, але водночас усвідомлює, що її «Жменя колосків» – твір, що оголює страшні істини, – ніколи не побачить світу. Роздвоєність між прагненням до справжнього мистецтва і необхідністю писати на догоду режиму породжує в Гаїни відчуття безвиході, й у результаті вона не знаходить у собі сил або натхнення, щоби створити щось справді значуще, а невдоволення собою підживлює думку про власну «непристосованість» і «особливу місію», яку вона так і не може виконати: «Відчай Гаїну бере: вона не може писати. Чому не вичавить із себе слова? Щось давніше висить над тобою – і тільки поворухнеться неспівна думка, воно й наляже на череп: не так! Це нікому не потрібне! Ось, як у Зіни все це легко йде, сюди-туди, – вже й віршик на сьогоднішню тему. А в Гаїни нема цього набору фраз із передовиць, не лізуть вони їй у голову. Сказати ж своїми словами, – щире слово її осміють. У “Жмені колосків” побачать “вилазку клясового ворога”. Те, що писалось би своє, не пишеться, здавлено сидить у ній. А те, що вони прийняли б, не пишеться, бо не звучать так струни її душі. І через це все з горла думки не вичавлюється слово. Нема того дзюрчання, невимушеного плину слів. І це – найбільше її горе, найбільша життєва невдача! І Гаїна розгублена, не знає, хто винен – вона чи світ. Не знає, за що взятися, щоб оживити себе»⁷.

Рутинність і нудьга прирікають Гаїну на ходіння замкненим колом самозвинувачення та відчаю, а нездатність змінити обставини і виявити свій мистецький хист лише поглиблює її розгубленість і множить сумніви: вона не може збагнути, що є причиною її невдач – власні обмеження чи тиск зовнішнього світу? Особистість Гаїни роздвоюється: одна частина «грузне в твані неуспіхів» і «корчиться в різномірних емоціях», зазнаючи розчарувань, а друга безпристрасно спостерігає за першою, аналізуючи її переживання так само відсторонено, як поведінку людей навколо. Рішення записувати свої переживання свідчить радше про прийняття внутрішньої роздвоєності як невідворотного стану, ніж про спробу подолати її: письмо стає для неї єдиним способом зберегти зв'язок із власним «Я» у світі, охопленому мовчанням і відчуженням. Власну порожнечу героїня заповнює спогадами й фантазіями про Мадія – Вродливого, Пагубу, як вона називає його у внутрішніх монологах і листах, що їх, подібно до героїні «Мани», так і не наважується надіслати обранцеві. «В Гаїни не тільки піснота думок, а загалом нема їх, тих думок, – крім одної. Вночі п'ять-шість разів прокидається, перейнята думкою-пожежею про Вродливого. І вдень теж, як загіпнотизована. Книгозбірня – і більш ніщо – вабить і тягне. Коли раніш там вабила криниця скарбів у книжках, то тепер, не дуритиме себе, – жадоба бачити Пагубу»⁸. Регулярні візити до бібліотеки з надією на випадкову зустріч із Мадієм і заразом

⁴ Гуменна Д. Золотий плуг: роман. Нью-Йорк: Об'єднання Українських Письменників «Слово», 1968. С. 275.

⁵ Там само. С. 274–275.

⁶ Цей прийом Д. Гуменна реалізувала в малій прозі, наприклад, в оповіданні «Барбос П'ятий» (1943), побудованому на балансуванні між психологією розумного пса й зображенням не вельми мудрої людини.

⁷ Гуменна Д. Золотий плуг. С. 133.

⁸ Там само. С. 59.

страх виявити власні почуття паралізують її волю і прирікають на емоційну стагнацію. Гаїна намагається побачити в Мадієві втілення власних іще невиразних ідеалів і сподівається знайти в коханні порятунок од духовного спустошення, проте кожна їхня безмовна зустріч приносить їй нове розчарування і підсилює сумніви не лише в Мадієві, а й у самій собі. «І коли вона відмовляється від Пагуби, то їй здається, що вона сама себе обкрадає. Коли дає собі волю, – здається, що осміяна. Від одної прірви до другої балансує»⁹. Постійно повертаючись до спогадів про нього, Гаїна дедалі більше занурюється в пастку власних емоцій, що проникають у її свідомість як отрута: спершу вони привносять у її рутинне існування ілюзорне пожвавлення, а згодом переростають у небезпечну нав'язливість і перетворюють Мадія на своєрідну ідею фікс.

Інтелектуальний і психологічний спротив радянській системі, а також пошук свого місця у світі, який змінюється під тиском тоталітарної ідеології, розкриті в історії Миколи Мадія. Як і Гаїна, він переживає стан самоізоляції, а його невміння налагодити діалог із нею поглиблює відчуття екзистенційної самотності. Незважаючи на зовнішню активність, зокрема стосунки з Надією і Майею, його життя здається імітацією, що контрастує з переживаннями, спричиненими розривом між прагненням до наукового самовираження і обмеженнями, продиктованими системою.

Провідне місце в роздумах Мадія займає тема скіфів, історію й культуру яких він досліджує: авторка вводить у текст розлогі цитати із давніх хронік, доповнюючи їх власними міркуваннями про роль і місце степових кочовиків в українському етногенезі. Загалом історичний матеріал у «Золотому плугі» виконує дві ключові функції: виступає культурним підґрунтям, що окреслює художній світ роману, і виявляє взаємозв'язки минулого із сучасним. При цьому роздуми Мадія відокремлені від основних подій сюжету: його дипломне дослідження становить своєрідний інтертекстуальний елемент, що увиразнює специфічну структуру й міжжанрову природу тексту (як психосоціального й археологічного роману), а водночас відсилає до інших праць Д. Гуменної на скіфську тематику, таких як «Благослови, Мати!» і «Родинний альбом». Залучення наукових аргументів дає письменниці підстави для переосмислення усталених уявлень про скіфів і полеміки з історичними джерелами, зокрема з грецькими авторитетами, які, на її думку, часто викривляли чи свідомо замовчували факти через власні культурні й політичні упередження. Таку ж структурну функцію виконують і вплетені в «Золотий плуг» новели «Пригода цього вечора», «Біла хустина», «Роман Синьої Панчохи», «Жменя колосків», казка «Вчений гусак» Гаїни Сай. Отже, фрагменти історичної праці Миколи Мадія і твори Гаїни Сай не лише доповнюють сюжет роману, а й виступають самостійними компонентами, які поєднують інтерпретацію історичної спадщини скіфів, мистецькі роздуми й відображення соціопсихологічного стану «української людини» в умовах радянських репресій 1930-х рр.

Основна дилема Миколи Мадія полягає в тому, як співвіднести жорстокі звичаї скіфів – такі як пиття вина з людських черепів або здирання шкур із ворогів – із власним романтизованим уявленням про них: ці варварські вчинки здаються йому несумісними з образом предків, чиє минуле, як він гадає, могло вплинути на формування і його тожсамості. Досліджуючи взаємозв'язок скіфів і українців у військово-політичній організації, культурних традиціях і способі життя, Мадій проводить аналогії між скіфським Кам'янським городищем і Запорозькою Січчю, владою царя у скіфів і гетьманським урядуванням у козаків, скіфськими торговельними практиками і чумацьким промислом, кочовими традиціями і їх «гротесковим відродженням» у вигляді махновського руху. А крім того, звертає увагу на скіфсько-українські паралелі в елементах одягу (звірний орнамент), звичаях і ритуалах (наприклад, традиції побратимства), прикметні деталі, зображені на скіфських артефактах (як-от образи співців-сліпців, споріднені з українськими кобзарями), аналізує різні версії скіфської генеалогії і їхні взаємовідносини з корінними жителями.

У потрактуванні скіфів як завойовників і чужинців-кочовиків, що прибули з Центральної Азії, неважко розпізнати застарілу гіпотезу М. Грушевського, згідно з якою прихідці силою зброї підкорили тубільне землеробське населення. Авторка вводить її, щоб показати, як історія завоювань і культурного домінування формувала соціальні й етнічні структури тодішнього суспільства. Автентична концепція походження скіфів відсилає до ідеї В. Петрова, який уважав їх не чужинцями, а заможною верхівкою місцевої людності, котра завдяки економічній і політичній перевазі здобула панівні позиції. Хоча цю теорію рупор думок самої авторки підважує, звертаючи увагу на її очевидні хиби, передусім на спрощений підхід до розвитку етнічних процесів, та поступово доходить висновку про органічний зв'язок скіфів із місцевим населенням, котре ті спершу підкорили, а згодом асимілювалися з ним, утворивши нову етнічну спільність, що відіграла вирішальну роль у подальшому історико-культурному розвитку північного Причорномор'я. Водночас у де-

⁹ Гуменна Д. Золотий плуг. С. 146.

яких міркуваннях Мадій висловлює сумніви щодо ідеї повного злиття скіфського і гіперборейського первнів (двох типів народного масиву) у єдине ціле і розглядає їх як противборчі тенденції в українській історії та ідентичності – землеробсько-осілу (гіперборейську) і кочово-війську (скіфську). Протистояння цих тенденцій Мадій трактує як боротьбу між динамікою розширення, мобільністю і творчим хаосом (скіфський первень) і стабільністю, глибиною і прагненням до ідеалу (гіперборейський первень). Скіфське начало відображене через образ «вічних незаможників», які уникали праці на землі, але проявили себе як майстри, пророки чи воїни, доклавшись до культурних і військових здобутків, натомість гіперборейське, яке тягнеться з трипільської культури, символізоване осілим землеробом, працьовитим і відданим своїй землі. Це спостереження розкриває і структурну неоднорідність українського соціуму, і його внутрішні суперечності: класові антагонізми, потрясіння колективізації і поділ суспільства за ціннісними орієнтирами стають відлуннями багатовікового конфлікту двох начал, які впливали на становлення національного характеру й історичної долі українців¹⁰. (Інша річ, що через перенасиченість фактографічним матеріалом і брак підтексту Д. Гуменний не вдалося втілити цю ідею саме художніми засобами: надмірна зосередженість на історичних гіпотезах, подіях і деталях витісняє естетичну складову роману, внаслідок чого виклад набуває публіцистичності, а образи – схематичності).

Для Мадія зв'язок зі скіфським минулим стає очевидним через його ім'я, яке збігається з іменем скіфського царя, згадку про котрого він знаходить у записі за 614 р. до н. е., коли відбулося знищення асирійського міста Ніневії. Ця несподівана співзвучність поглиблює внутрішню самоідентифікацію героя з культурною спадщиною скіфів і спонукає перейти від суто наукового осмислення до рефлексій над власною тожсамістю – історія перестає бути для нього абстрактною справою і набуває особистісного виміру. Загінютизований постаттю «предка», він наполегливо вивчає писання давніх і сучасних учених, роздумуючи над тим, чи може саме ім'я об'єднувати його зі степовиками? Чи походження його роду пов'язане з тими ж таки скіфськими племенами? Схожий на свого пращура зовні, Мадій, однак, нічого не успадкував од його вольового характеру: його нерішучість і невпевненість дисонують із героїчно-міфологічним архетипом, породжуючи сумніви в можливості успадкувати не лише риси зовнішності, а й сутнісні якості.

Подібну аналогію Мадій простежує між Гаїною Сай і степовою царівною зі скіфського роду Саїв – утіленням давніх воїтельок епохи кочових народів. Дізнавшись, що Гаїніне прізвище – Сай, Мадій одразу ж знаходить історичний зв'язок із царськими скіфами, згаданими в Геродота, і замислюється над іронією долі: ці колись войовничі й горді саї – «дряпіжні вершники», які наводили страх на цілі імперії, – із часом злилися з осілим населенням Гіпербореї і перетворилися на звичайних хліборобів, а згодом – «куркулів», репресованих радянською владою (цей перехід – од войовничих кочовиків до пригноблених селян – символізує втрату культурної тожсамості). У Гаїні він бачить уособлення цієї докорінної соціальної зміни: від скіфської царівни – до жертви тоталітарної системи, особи, яку суспільство сприймає за незначну та маргінальну. Її стародавнє прізвище, пов'язане з «непевною репутацією», викликає неприйняття й підозру, але для Мадія воно стає утіленням прихованої величч, яка пережила періоди занепаду й підкорення, але й далі живе в комусь із нащадків, навіть якщо цього ніхто й не помічає. Одна з метафор, що з'являється в його роздумах, – це порівняння Гаїни зі «скам'янілим деревом» (цей образ показує, як людина, зберігаючи зовнішні ознаки минулого, втрачає зв'язок зі своїм культурним спадком, а її внутрішній світ змінюється). «Вона ж навіть не знає, що означає її прізвище. Їй воно передане від дідів-прадідів, що, може, з п'ятдесят поколінь тому й були тими саями, окремим племенем зверхників-кочовиків. Вони потонули в стихії хліборобської Гіпербореї, що кволо й стало зберігала одвічні традиції своїх пращурів, творців мальованої кераміки. Зосталася звукова форма імені, а зміст уже давно став інший. Тепер ти, принцесо Сай, – “рупор куркульської стихії”, чи як там тебе лають... себто нащадок гіперборейського

¹⁰ Важливо зауважити, що погляд Д. Гуменної на скіфську проблематику вирізнявся як науковою основою, так і прагненням до автентичності, що дало їй змогу уникнути догматично-моралізаторського підходу, характерного, наприклад, для «Легенд Старокіївських» (1942) Наталени Королевої, й ідеологічних спрощень, властивих «Лучнику Агура-мазди» (1947) Ю. Косача. В Н. Королевої скіфи – «чужинці» й «варвари», протиставлені християнським ідеалам й античним уявленням, представлені в контексті боротьби цивілізації з «первісним хаосом» («Опоийний дим», «Скитський скарб», «Мелюзина» та ін.). Ю. Косач, своєю чергою, зображує опір скіфів перській експансії, підкреслюючи їхню військову доблесть і винахідливість, проте не пов'язує їх із протоукраїнським культурним простором, – у його оповіданні вони функціонують як екзотичний елемент, чий зв'язок з корінним населенням не очевидні. Відмінності в поглядах зумовлені й різними ідейно-естетичними інтенціями письменників. Оскільки Д. Гуменна тяжіла до реалістичного відтворення минулого, до того ж у його зв'язку із сучасністю, вона сприймала скіфів як важливу складову українського історико-культурного ландшафту. Натомість і Н. Королева, і Ю. Косач використовували скіфську тематику здебільшого для літературної драматизації і міфологізації сюжету, як маргінальний, хоча й колоритний елемент, підпорядкований іншим авторським цілям.

складника нашого народу. Це нагадує скам'яніле дерево: форма ще зовсім як дерево, а вже зміст – камінь-яшма»¹¹.

Мадій захоплюється «різбленим профілем» Гаїни, її «виточеним зарисом уст» і пронизливим поглядом «фіялкових очей», убаचाючи в ній образи, що співвідносяться з кано-нами античної естетики й міфологічними уявленнями про жіночу вроду, – загадкову жри-цю Ляодіку з Гіпербореї і вольову та незалежну Артеміду, чия зовнішність підкреслює внутрішню шляхетність: «...чистий овал, пряма лінія переходу чола в ніс, твердо закраяні уста з вигинами в куточках, пшеничний німб волосся навколо голови»¹². Порівняння Гаї-ни з Артемідою ґрунтується на зображеннях давньогрецької богині на скіфських золотих прикрасах, що їх нерідко трактують як місцеву версію Артеміди. Ще одна, гіпербореї-ська, іпостась Артеміди – Діва Тавропола, або Київська Діва, увіразнює відстороненість, незалежність і певною мірою недосяжність Гаїни. Д. Гуменна описує цей образ через скіфсько-таврійські уявлення, як богиню з головою корови і зміїними ногами, – символі-ка, основана на взаємопроникненні людських і тваринних рис, уособлює неблаганну си-лу природи, що прагне панувати над життям і смертю. Порівняння Гаїни Сай із таврій-ською Артемідою іронічно натякає на «жертвоприношення», яких вона, можливо, чекає від своїх прихильників, – героїня немовби постає сучасною жрицею, котра свідомо чи ні жертвує почуттями інших заради власних амбіцій і бажань. Уяві аналогії, що їх про-водить Мадій, розкривають химерне переплетення міфологічних візій і ритуальних дійств, відображаючи його намагання простежити зв'язок між давніми войовничими культурами та сучасністю, де люди, на кшталт Гаїни, змушені пристосовуватися до складних суспіль-но-політичних обставин.

Внутрішній монолог Миколи Мадія розгортається на тлі радянського Києва 1930-х рр., де історичні дослідження суворо регламентує офіційна ідеологія, а будь-які звернення до національної спадщини з акцентом на її культурній самотності політично небезпечні. Простежуючи тяглість між українцями та скіфами, Мадій підважує офіційний радянський наратив, адже нагадує про окремішність української історії – факт, що загрожує його нау-ковій кар'єрі: йому приписують «буржуазний націоналізм» і не допускають до захисту дисертації. Визначальна для роману ідея про історичний зв'язок українців зі скіфами по-кликана обґрунтувати безперервність державницької традиції на українських землях і протиставлена радянській концепції «трьох братніх народів» як фіктивній. Водночас ця ідея не є суто історіографічною, а виконує символічну функцію: образ царя Атея (IV ст. до н. е.), що прагнув об'єднати розрізнені племена на території Великої Скіфії, постає уті-ленням віддалених у часі українських устремлінь до незалежності й соборності. Не випад-ково Мадій вирішує назвати свою працю «Скіфська держава на Дніпрі» – ця назва має, з одного боку, конкретно-історичний зміст, бо апелює до Кам'янського городища як полі-тичного й культурного осердя степової Скіфії, а з другого, – набуває умовно-символічно-го звучання, адже слугує алегорією української державотвірної традиції з її тисячолітнім корінням: так наукова гіпотеза поєднується зі суспільно-політичною спрямованістю, і це – одна з істотних ознак прозописьма Д. Гуменної. (Оскільки авторка підпорядковує розви-ток сюжету, структуру окремих епізодів і навіть функції персонажів просвітницькому надзавданню, її художнє мислення нерідко поступається дидактизму. Наприклад, історія Надії, яка виходить за осетинця і поновлює листування з колишнім нареченим Ми-колою Мадієм, виглядає надто функціональною: цей сюжет задіяно насамперед задля док-ладного висвітлення специфіки осетинської мови, побуту і традицій, що стають матеріа-лом наукових студій Мадія. Аналогічно функціональний характер має сюжетна лінія под-ружжя істориків Аріадни й Тараса, уведена до тексту головно з метою озвучення певних культурно-історичних гіпотез авторки, зокрема про «кривий танець» як архаїчну форму хороводу; символіку спіралі як моделі життєвого циклу; ритуальне значення печер у па-леолітичній уяві; а також про лабіринт як шлях душі між світами. Через таку текстову організацію персонажі роману сприймаються радше як носії авторських концептів і ре-транслятори наукових тез, а не як художньо повноцінні образи з внутрішнім драматизмом і психологічною переконливістю).

Прикметними рисами прози Д. Гуменної є виразна автобіографічність, а також посиле-на інтер- і міжтекстуальність, котра зумовлює своєрідний діалог між її творами. Відкриті й приховані цитати зі стародавніх авторів, таких як Геродот, або покликання на Старий Заповіт не лише обрамляють історичний контекст «Золотого плуга», а й допомагають Д. Гуменній художньо увіразнити його ключові теми – культурну спадкоємність та істо-ричну трансформацію. Імена скіфських царів, давньогрецьких і давньослов'янських бо-жеств апелюють як до основних, добре відомих історичних і міфологічних уявлень, так і

¹¹ Гуменна Д. Золотий плуг. С. 243.

¹² Там само. С. 288.

до менш очевидних, другорядних контекстів, хоча не виключають і принагідних, індивідуальних інтерпретацій. Через інтертекстуальні зв'язки, зокрема книги, які читає Гаїна Сай (наприклад, «Спогади єгоїста» Стендала, «Небезпечні зв'язки» Шодерло де Лякло, «Небезпечний поворот» Джона Бойтона Прістлі, «Пісня дружки» Бернгарда Келермана, «Утрачені ілюзії» Оноре де Бальзака та ін.), письменниця аналізує її внутрішній стан (закономірно, вибір творів і їх проєкція на особисті переживання Гаїни, такі як любов, самотність, пошуки себе, вказують на паралелі між її історією і біографією самої Д. Гуменної). Відсилання до власних текстів («Листи зі степової України», «Роман Синьої Панчохи», «Пахощі польових квітів», «Оповідання про мустьєрського хлопчика» та ін.), а також фактів зі свого життя (відраджень до степових комун, неприйняття до Спілки радянських письменників та ін.) слугують засобом саморефлексії Д. Гуменної та відкривають нові перспективи для розуміння її життєпису та особливостей мистецького саморозвитку в умовах ідеологічного тиску й тоталітарної цензури.

Поштовхом до написання повісті «Небесний змії» Д. Гуменної стала найдавніша пам'ятка українського Надазов'я – Кам'яна Могила, а викарбувані на її стінах стародавні знаки-петрогліфи сформували в уяві письменниці власну візію життя людей доби бронзи й пізніших часів. Звернення до історії та символіки Кам'яної Могили в письменницькій біографії Д. Гуменної зумовив, окрім її стійкого фахового зацікавлення, ще й особистий мотив: працюючи над повістю, вона, як сама зізнавалася, «пережила гостре відчуття, що зустрілася із якимись моїми безпосередніми предками й оце знайомлюся з ними через шість тисяч років»¹³. Увагу Д. Гуменної до кочівницької культури стародавньоюників підживлювали й археологічні дослідження 1960–1970-х рр. Раніше кочові культури письменниця розглядала побіжно й переважно як загрозу для землеробських суспільств, з акцентом на протиставленні осілого та номадичного способів життя, – тенденція, помітна і в ранніх джерелах її натхнення, зокрема у працях В. Петрова. Зацікавленість новими археологічними концепціями і прагнення переосмислити власні погляди спонукали Д. Гуменну звернутися до доступних їй наукових розвідок, зокрема до монографії М. Рудинського про Кам'яну Могилу¹⁴ та праці О. Тереножкіна про кургани в долині річки Молочної¹⁵. Це захоплення надихнуло її на написання не лише фантастичної повісті «Небесний змії», а й (неопублікованого) оповідання «Тайнопис кам'яної книги»¹⁶, присвяченого історико-культурному значенню Кам'яної Могили¹⁷.

У своїй реконструкції культури істориків Д. Гуменна поєднала фактичний археологічний матеріал із елементами наукової фантастики, зокрема прийомом «подорожі в часі», мотивами «невідомого летючого предмета», телепатії, амнезії і втручання інопланетних істот у розвиток людства¹⁸. Цей симбіоз науковості й художньої уяви зумовив своєрідний жанр «фантастичної повісті на науковому тлі», яку критики вважали «першою спробою фантастичного твору в українській літературі діяспори»¹⁹, а сама письменниця означила як «індивідуальну візію автора на основі документальних дослідів науки, але під кутом бачення самого автора»²⁰. Композиція «Небесного змія» має двоскладову структуру, де

¹³ Гуменна Д. Тайнопис. Небесний змії: фантастична повість на тлі праісторії. Нью-Йорк: Науково-дослідне товариство української термінології, 1982. С. 259.

¹⁴ Рудинський М. Кам'яна Могила (корпус наскальних рисунків). Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. 140 с.

¹⁵ Тереножкін О. Кургани в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1960. Т. VIII. Розкопки курганів на р. Молочної в 1951–1952 рр. С. 3–16.

¹⁶ Гуменна Д. Тайнопис кам'яної книги. *ВРФТ Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України*. Ф. 234. Од. зб. 35. 90 арк.

¹⁷ Нині цей унікальний культурно-історичний комплекс, що зберігає сліди найдавніших форм міфологічного мислення людства, опинився на тимчасово окупованій території, де зазнає подвійної загрози: знищення внаслідок воєнних дій та ідеологічної профанації через спроби російських квазінауковців перекоординувати його смисловий простір відповідно до імперської парадигми. За таких обставин осмислення Кам'яної Могили у творах Д. Гуменної – попри десятиліття, що минули з часу їх написання, – набуває нового значення: не лише художньої реконструкції чи індивідуально-авторської медитації над міфогенезом, а й акту інтелектуального спротиву і вивчення загальнолюдського, цивілізаційного над скороминущим.

¹⁸ До слова, ідея впливу вищих розумних сил на розвиток людської цивілізації, а також пошуки їхніх слідів у давньогіпетських, латиноамериканських і шумерських пам'ятках – провідні теми наукової белетристики 1960–1970-х рр. – значною мірою зумовлені такими науковими проривами, як польоти у стратосферу, висадка астронавтів на Місяці, зростання технічного прогресу та ін.

¹⁹ Д. М. «Небесний змії» Докії Гуменної. *Нові дні*. 1983. № 398. С. 21.

Твердження, зрештою, хибне, адже задовго до «Небесного змія» в еміграційному письменстві з'явилися такі науково-фантастичні твори, як «Країна блакитних орхидей» (1932) М. Капія, «На Сході – ми!» (1932) І. Черняви, «Шукачі блакитних перлів» (1946) і «Мандрівка в безвість» (1947) В. Гая, «Інженер Марченко» (1947) Ю. Балка, «Чи зійде завтра сонце?» (1955) Л. Полтави, «Рік 2245» (1957) Л. Коваленко, «К-7» (1964) Ю. Тиса (Крохмалюка) та ін.

²⁰ Гуменна Д. Слово до читача. Небесний змії: фантастична повість на тлі праісторії. С. 6.

перша складова – це експедиція вчених із неназваної цивілізації, які в режимі «реального часу» спостерігають за розвитком степовиків-конярів у Північному Причорномор'ї бронзового віку, а друга – власне зображення життя ямників, представників праїндоевропейського світу, в якому розгортаються події, немовби «вписані» у простір наукового спостереження. Фантастичний елемент – подорож у часі головного героя Яра з кочового племені сварожичів за допомогою історика з інопланетної дослідницької станції Твастра – забезпечує авторці широкий художній ракурс і дає змогу відтворити побут, культуру і зовнішність ямників, а також простежити їх історичний шлях упродовж п'яти століть: від зміни суспільного укладу та мовної системи до становлення нових світоглядних моделей, зокрема переходу від матриархату до патріархату, занепаду тотемістичних вірувань і культів і зародження віри в богів.

Завдяки своєму незвичайному розуму і здібностям, Яр привертає увагу Твастра і, ставши його учнем, переживає своєрідний обряд посвяти (який нагадує ініціацію Луки Савура у «Великому Цабе»). Взаємодія Яра з Твастром відіграє важливу роль, оскільки саме цей зв'язок об'єднує дві паралельні реальності: праісторичну, яка має свої часово-просторові координати, і фантастичну, обмежену локусом космічного корабля. Яр, молодий і допитливий герой, що прагне знань, утілює архетип шукача, відкритого до нових перспектив у пізнанні світу й себе самого. Твастро, зі свого боку, поєднує риси двох різних культурних типів, виступаючи рівночасно в ролях мудреця-наставника, близького до персонажів міфологічного й казкового жанрів, і вченого з інопланетної цивілізації, який утілює ідеали наукової раціональності.

Лінія Яра розгортається навколо випробувань, що стають рушійною силою його духовного оновлення. Зав'язкою в його історії є конфлікт між особистими прагненнями і традиціями роду, який завершується ритуальним жертвоприношенням – земною смертю Яра. За рік, проведений у трипільському селищі Дан, звідки походила його бабуса й опікунка Дана, Яр має наміри побратися з Ладою, однак їхні стосунки змінюються через обряд «царя-жертви», якого дотримуються трипільці. Попри глибокі почуття до юнака-кочівника, Лада залишається вірною законам роду, і як представниця матриархальної культури діє не за покликом серця, а відповідно до племінних традицій, – це підкреслює невідворотність її ролі та непорушність культурних і релігійних норм у давньоісторичному суспільстві. Її вибір зумовлений уявленням про рід як замкнену, позачасову спільноту, котра охоплює не лише живих, а й мертвих і ненароджених і творить єдине тотемно-міфологічне ціле, де кожний індивід нерозривно пов'язаний із колективом і матір'ю-родоначальницею, котра символізує і єдність роду, і його історичну спадкоємність.

Своєрідність цієї історії і її непередбачувана розв'язка зумовлені прагненням авторки пояснити ідею взаємозв'язку між владою і жертвою, згідно з якою правитель постає уособленням чи навіть частиною сакрального колективного акту жертвості. (На противагу концепції В. Петрова, письменниці стверджувала, що «ембріон релігії – не культ предків, а культ їжі»²¹). Одержання Яром нового імені – Юрай – відображає його входження в матриархальну спільноту, але присутність героя в ній тимчасова. Ритуальне вбивство, що мало означати «знищення» старої ідентичності Яра та народження нової особистості – Юрая, зривається через утручання Твастра. Подія, яка здавалася б трагедією, перетворюється на момент трансформації: Яр-Юрай покидає трипільське селище, а його історія обростає легендами, які підживлюють колективну пам'ять його нащадків.

Порятунок од смерті й перенесення на космічний корабель знаменують початок внутрішнього переродження Яра, котрий відтоді існує у двох реальностях – земній і космічній. Жертвоприношення, вкорінене у племінних віруваннях, контрастує з космічною перспективою, з висоти якої людські життя і традиції – лише незначний фрагмент у безмежжі Всесвіту. Опікуючись про свого учня, Твастро навіть йому уявлення про світобудову і його місце в ній, але навмисно залишає ці знання у вигляді нечітких сновидінь і розмитих спогадів. Це створює відчуття розірваної пам'яті: Яр не здатен повністю досягнути новонабутих досвід і переживає відчуження од світу, в якому він зростає.

Цікавою в «Небесному змієві» є концепція взаємозв'язку часу і простору: та обставина, що роки земного життя для Яра промайнули як одна мить, нагадує про умовність сприйняття часу в різних вимірах. (Цей мотив перегукується з досвідом Луки Савура, чий сон переносить його на кілька тисячоліть у минуле, символізуючи втрату зв'язку із власною тожсамістю, тоді як для Яра часовий розрив означає віддаленість од людей, що залишилися в іншій реальності). До того ж, мандрівка в часі переплітається з подорожжю в просторі на космічному кораблі, який давні племена вважали небесним змієм (у тексті він асоціюється з божеством Оаннесом, котре, за легендою, навчило давніх шумерів землеробства і ремесел). Повернувшись у причорноморський степ, Яр опиняється у світі, де його

²¹ Гуменна Д. Щоденник. Зошит 23. Філологічний дискурс. 2018. Вип. 8. С. 182.

го вже не пам'ятають, а його розповіді викликають у людей недовіру. Він не лише зберіг фізичну молодість, а й здобув нові знання, що віддаляють його від інших, породжуючи глибоке відчуття самотності, – мотив, що стає визначальним у його подальшому існуванні. Втім, попри внутрішню ізоляцію, Яр усвідомлює потребу пристосуватися до нових обставин і прагне відшукати сенс у світі, що став для нього близьким і водночас далеким.

За допомогою прийому подорожі в часі та просторі авторка втілює ідею культурно-історичної тяглості: своєю мандрівкою Яр повторює шлях перших індоєвропейців, які покинули причорноморські степи й вирушили на Схід – до Ірану та Індії, переносючи з собою первісні цінності та вірування й адаптуючи їх до нових умов. (Отже, Яр є не самодостатнім персонажем у традиційному сенсі, а лише засобом репрезентації загальноцивілізаційного досвіду. Відповідно, його історія складається зі сукупності епізодів, кожен із яких відображає певний момент у розвитку праіндоєвропейців).

Зустріч Яра із засновником зороастризму, котрий посвячує його в мистецтво логограм і знайомить із засадничими принципами свого віровчення, є символічним моментом переходу від архаїчних вірувань до сформованих релігійних систем. До того ж, цей перехід не обмежується лише духовною ініціацією, а знаходить драматичне втілення у подальших подіях, зокрема у конфлікті між Заратустрою і його дружиною Спаретрою, чия войовничість і наруга над релігійними традиціями спричинили загибель прадержавного устрою в Айр'янем Веджо. Зневажаючи слабкість та інертність, властиву іншим жінкам і навіть чоловікам, Спаретра вважає Заратустру воїном, непридатним для повсякденного життя, бо він надто заглиблений у філософські роздуми та байдужий до злободенних проблем. Жертовний ритуал Спаретри, в якому вона офірує коня замість бика, демонструє відмову од старих землеробських вірувань і прийняття культурних цінностей степовиків, а отже, відхід од патріархального укладу на користь військової культури кочових народів. Водночас через розповідь старожительки Тогари про перехід савурів (сіявушів) через Данаприс (Дніпро) в пошуках нових земель і їх розсіяння на схід, читач довідується про зміни в суспільному й культурному устроях цих племен. Образ Сварога, котрий постає прабатьком і родовим патріархом для сіявушів і сварожичів, указує на їхнє спільне коріння, а водночас засвідчує, що розвиток міфології в кожного народу пішов своїм шляхом: для сіявушів Сварог (або Діяус) асоціюється з небом і сонцем, натомість для Яра він – антропоморфна постать, глава роду. Цей аспект, як й інші ключові епізоди повісті – зустрічі Яра з геттами, ахейцями та божичами – розкриває процес еволюції міфологічних уявлень: авторка показує, як із часом тотем трансформується в бога, змінюються імена та функції божеств, проте зберігаються сутнісні елементи спільного культурного походження.

Перенесення Яра на космічний корабель після знищення Айр'янем Веджо, довге відновлення та сновидіння, що переслідують його, позначають новий етап ініціації героя. Структура Ярових снів нагадує казку чи міф із характерними для них багатозначними образами: дівчини-олена, що уособлює життя й любов, і потворної жінки – утілення смерті. Дивовижна гора, яка в Яровому сні постає у подібні велетня, знаменує народження через смерть, що є частиною ритуалу ініціації, – цей мотив перегукується з архаїчними міфами про ковтання героя страховиськом, що означає набуття нової ідентичності. Марення, в якому Яр зустрічає маленьку жабку, котра допомагає йому знову переродитися, є алегорією на традиційні казкові сюжети, де тварина-помічник відіграє важливу роль у порятунку героя. Дівчина Ведоха, котра являється уві сні, уособлює воду як джерело життя й первісного хаосу, а її зникнення й перетворення на струмок нагадує про недосяжність ідеалу в реальному світі; проте цей образ стає знаком переходу героя на новий рівень самоусвідомлення після зцілення. Загалом же, сновидні візії, хоча й допомагають передати внутрішній досвід Яра, оприявнюючи образи, закорінені в міфологічній і фольклорній традиціях, залишаються ізольованими епізодами, що майже не впливають на еволюцію героя у зовнішній реальності, – відповідно, їх функція в композиційній цілісності повісті обмежена.

Опиняючись у різних культурах та епохах як духовний мандрівник, непідвладний земному часу, Яр убирає в себе риси кожної з них. Його подорожі, побудовані за принципом циклічності, виявляють авторську тенденцію в зображенні взаємодії народів, зокрема ідеї їх спільного походження й культурних запозичень, що сприяли їхньому розвитку. Приміром, Ярове перебування серед геттів – іще одного спорідненого зі сварожичами племені, яке замешкало на пониззі Дунаю, – акцентує увагу на взаємопроникненні культур і їх поступі внаслідок взаємообміну знаннями, вміннями та релігійними уявленнями.

Через невибагливу сюжетну колізію між царицею-вдовою Гепатою і царем-завойовником Уріасом письменниця показує розбіжності між давніми патріархальними традиціями і новим, патріархальним устроєм, насадженим прихідцями. Гепата, як носій сакральних знань, перейнятих од батька-жреця, посідає високий статус у громаді, оскільки саме вона здійснює релігійні ритуали. Натомість спроба Уріаса узурпувати владу й порушити уста-

лені звичайі увиразнює конфлікт між релігійним священнодіємством і політичним верховенством.

Своєрідним віддзеркаленням культурно-соціальних змін у геттському суспільстві стають стосунки Яра з донькою Уріяса. Вибір Інари наректи Яра своїм обранцем, урочисто підносячи йому чашу з медом під час бенкету, знаменує переломний момент у його житті серед геттів: у культурному контексті цей жест означає укладання шлюбної угоди, але для Яра він стає вироком, що прирікає його на загибель. Уводячи елементи любовної лінії і пригодницького роману, письменниця динамізує сюжет і через емоційні та драматичні події актуалізує історичні й культурні розбіжності, а водночас увиразнює ізольованість як визначальну рису персонажа, котрий не може знайти свого місця ні в матриархальній системі, ні серед патріархального укладу.

Після чергового порятунку Яр переноситься до стародавньої Греції, де зустрічається з нащадками свого родича Дзевеса, колишнього жерця із селища Вілії, якого греки називають Зевсом. Ця паралель відображає ще один напрям розвитку індоєвропейських вірувань: Зевс і Дзевес постають символами однієї культурної традиції, коріння якої сягає найдавнішого бога – Сварога, поіменованого батьком Зевса. Ахейці вважають Зевса верховним богом, але для Яра він залишається колишнім братом-сварожичем, із яким ще недавно вони вирушали в походи. У такий спосіб Д. Гуменна показує, як міфологічні образи трансформуються з побутових і земних ролей (брат, товариш) у культові постаті (верховний бог, громовержець), а зміна значень стає підґрунтям для зародження нової системи вірувань, а отже, і відмови од попередніх. В іншому епізоді, відбуваючи мандрівку до божичів, якими верховодять нащадки його двоюрідного брата Буза, Яр спостерігає за процесом сакралізації земного імені «Бог»: волхви цього племені поклоняються Дай-Богові, вважаючи його найвищим божеством, а Сварога – звичайним ковалем. Яр вражений тим, що його брат Бог набув статусу головного божества, що уособлює сонце й життя, а реакція волхвів, котрі з обуренням і гнівом відкидають Ярові пояснення, нагадує, що нові вірування можуть бути агресивними й закритими до інших світоглядних перспектив. Отже, в цих епізодах авторка продовжує тему культурної спадкоємності й трансформації світоглядів, показуючи, як нащадки підносять своїх предків до рівня культових божеств, що надає Яровим пошукам тожсамості історико-культурного і водночас міфологічного змісту.

Подорожуючи століттями, Яр не усвідомлює, скільки часу минуло, і не знає, що живе вже сотні років, а його подорожі на космічному кораблі й утручання Твастра запобігають його старінню. Для Яра перехід між епохами стає природним процесом, але для людей, що його оточують, він перетворюється на міфічного персонажа, чий вік і досвід не відповідають земним реаліям. Ім'я Яра набуває символічного значення, співзвучного з його роллю у повісті: він стає Ярилом – уособленням сонця й весни у слов'янській міфології, богом війни Арієм у скіфів, Яровитом у полабських слов'ян, Еросом у греків, лицарем Юраєм у гуцулів. Розвиток його образу розкриває історію розселення перших індоєвропейців у час, коли спільне культурне лоно породило розмаїття ідентичностей і вірувань, і підтверджує ідею про те, що міфи не лише зберігаються, а й змінюються в часі. Щоби стати частиною освіченої касты, навчитися читати знаки і розуміти їхній сенс, Яр мав пройти тривалий шлях духовного просвітлення й самопізнання. Небесний змій, як і колись легендарний Оаннес, дає героєві знання і мудрість, аби той збагнув складну знакову систему Свара-гори і зміст її петрогліфів, а також оповів власну історію. Саме через неї письменниця доводить, що праіндоєвропейська спадщина не є набором розрізнених елементів, а становить сукупність символів і міфів, котрі еволюціонували разом із народами, які їх створювали.

Вибір незвичного жанру та звернення до молодослідженої тематики вирізняють напрацювання Д. Гуменної на тлі еміграційного літературного процесу, вводячи в нього тенденцію, яка поєднує історичні й археологічні студії з елементами художності. Хоча означена тенденція і залишилася в межах індивідуального стилю авторки, вона істотно розширила жанрово-тематичні горизонти еміграційного письменства через своєрідну інтелектуальну перспективу. В основі цієї перспективи – традиційний для наукової фантастики прийом «подорожі в часі», який Д. Гуменна адаптувала до своїх ідей, спрямувавши його не в майбутнє, а в минуле: через символіку сну, культурні алюзії, ремінісценції і цитати, а також мотив космічних мандрів, – усе це надає її текстам історіософського й метафоричного звучання.

Водночас праісторична тематика у прозі Д. Гуменної стала основою для багатопланового художнього експерименту: метафорично-фольклорний стиль, що домінує у «Великому Цабе», сприяє переосмисленню культурної спадщини через трипільську міфологію; у «Золотому плузі» авторка застосовує документально-реалістичний підхід, занурюючи чи-

тача в перебіг історичних і соціальних процесів скіфської давнини і власного міжвоєнного часу; натомість «Небесний змії» вирізняється філософсько-фантастичною поетикою, що розкодовує праїндоевропейські уявлення, співвідносячи їх із певними науковими ідеями. Автобіографізм, властивий для прозописьма Д. Гуменної, поглиблює жанрову своєрідність її творів, у яких фактична достовірність і наукова основа взаємодіють із елементами, запозиченими з власного життєвого досвіду письменниці й «защитими» в текст, що надає написаному індивідуально-особистісного сприйняття.

Для згаданих творів характерна науково-художня гібридність, оскільки вони ґрунтуються на фактах і гіпотезах – як інших дослідників, так і самої Д. Гуменної (у змістовій відповідності художніх образів і наукових праць і полягає специфічна риса її творчості), а отже, відповідають визначенню наукової белетристики. До того ж, у них простежується прагнення не лише популяризувати ті чи ті ідеї і проблеми, а й переосмислити їх через літературні сюжети, фольклорно-міфологічні мотиви й архетипи – з тим, аби створити багатовимірну художню візію минулого. Все це дає підстави твердити, що і тематика, і коло порушених у цих творах питань сягають за межі зображення давноминулих часів і легендарних елементів і набувають модерного звучання, адже Д. Гуменна звертається до праїсторичних і міфологічних образів і мотивів у зв'язку з ідеями та викликами свого часу (а не трактує їх як самоцілі), – в цьому й полягає особливість її доробку: багатозначність і відкритість для інтерпретацій у нових контекстах.

References

- Derzhavyn, V. (1953). Kazka dlia doroslykh, ale molodi – skorshe mistyfikatsiia [A fairy tale for adults, but for young people it is rather a mystery]. *Vyzvolnyi shliakh – The liberation path*, 4 (67), P. 37–38.
- Humenna, D. (1946). Pozycheni «Predky» [Borrowed «Ancestors»]. *Kerma, April–July*, P. 157–163.
- Humenna, D. (1968). *Zoloty pluh: roman* [Golden plough: a novel]. New York, USA.
- Humenna, D. (1971). *Rodynni albom* [Family album]. New York, USA.
- Humenna, D. (1978). Mynule plyve v pryideshnie. Rozpovid pro Trypillia [The past floats into the future. The story of Trypillia]. New York, USA.
- Humenna, D. (1982). *Tainopys. Nebesnyi zmii: fantastychna povist na tli praiistorii* [The Secret script. The Heavenly Serpent: a fantastic story against the background of prehistory]. New York, USA.
- Humenna, D. (2004). *Dar Eydotei* [The Gift of Eudothia]. Kyiv, Ukraine.
- Humenna, D. (2018). Shchodennyk. Zoshyt 23 [Diary. Notebook 23]. *Filolohichnyi dyskurs – Philological discourse*, 8, P. 181–195.
- Kachurovskyi, I. (1985). Ohliad knyzhky Dokiia Humennoi «Nebesnyi zmii» [Review of Dokiya Humenna's book «Heavenly serpent»]. *Ukrainski visti – Ukrainian news*, 3, P. 4.
- Kasianenko, Ye. (Transl.). (1928). *Roni Starshyi Zh.-A. Vybrani tvory* [Roni Senior J.-A. Selected works]. Kharkiv, Ukraine.
- Kostiuk, H. (1971). Z litopysu literaturnoho zhyttia v diiaspori [From the chronicle of literary life in diaspora]. *Suchasnist – Modernity*, 9 (129), P. 55.
- Kostiuk, H. (1975). Na perekhrestiakhi zhyttia y istorii [At the crossroads of life and history]. *Suchasnist – Modernity*, 4 (172), P. 50–75.
- Krymskyi, V. (1946). *Svitanok vladly* [Dawn of power]. *Zveno – Chain*, 2, P. 14–19.
- Liaturynska, O. (1983). «Velyke Tsabe» D. Humennoi [«The Great Tsabe» by D. Humenna]. Toronto, USA.
- Onyshkevych, L. (1984). Rozmova z Dokiieiu Humennoiu [Conversation with Dokiya Humenna]. *Suchasnist – Modernity*, 11 (283), P. 61–69.
- Petrov, V. (1948). Rizdviani obriady ukraïnskoho narodu (Sproba doslidchoi analizy) [Christmas rites of Ukrainian people (An attempt at a research analysis)]. *Ukrainska trybuna – Ukrainian tribune*, 7 January, P. 7–8.
- Rudynskyi, M. (1961). *Kamiana Mohyla (korpus naskelnykh rysunkiv)* [Stone Grave (corpus of rock paintings)]. Kyiv, Ukraine.
- Soroka, P. (2003). Dokiya Humenna. Literaturnyi portret [Dokiya Humenna. Literary portrait]. Ternopil, Ukraine.
- Shevchuk, V. (1990). U svitli ukraïnskoho istorychnoho opovidannia. Derevo pamiaty: knyha ukraïnskoho istorychnoho opovidannia [In the light of Ukrainian historical narrative. The Tree of memory: a book of Ukrainian historical narrative]. Kyiv, Ukraine.
- Terenozhkin, O. (1960). *Kurhany v dolyni r. Molochnoi. Arkheolohichni pamiatky URSR* [Mounds in the valley of the Molochna river. Archaeological monuments of the Ukrainian SSR]. Kyiv, Ukraine.
- Zhurba, H. (1962). *Pysmennyk i yoho suprovod. Slovo. Zbirnyk I. Literatura. Mystetstvo. Krytyka. Memorialy. Dokumenty* [The writer and his accompaniment. The word. Collection I. Literature. Art. Criticism. Memoirs. Documents]. New York, USA.

Василенко Вадим Сергійович – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу української літератури ХХ століття та сучасного літературного процесу Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (вул. М. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна).

Vasylenko Vadym – PhD in philology, a research fellow at the department of Ukrainian literature of 20th c. and modern literary process, T.H. Shevchenko institute of literature, NAS of Ukraine (4 Hrushevskoho str., 01001, Kyiv, Ukraine).

Email: vadyms.vasylenko@gmail.com

Дата подання: 25 грудня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 4 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Василенко, В. «Белетристика на науковому тлі»: гіпотетична реконструкція праісторії у прозі Докії Гуменної. Частина 2. *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 112–123. DOI: 10.58407/litopis.250411.

Цитування за стандартом APA

Vasylenko, V. (2025). «Beletrystyka na naukovomu tli»: hipotetychna rekonstruktsiia praistorii u prozi Dokiia Humennoi. Chastyna 2 [“Fiction on a scientific basis”: a hypothetical reconstruction of prehistory in Dokiya Humenna’s prose. Part 2]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 112–123. DOI: 10.58407/litopis.250411.

УДК 94 (477)

Сергій Павленко

●

«ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ» – ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ТРАКТАТ ПИЛИПА ОРЛИКА ЧИ ІЛЬКА БОРЩАКА? Частина друга

●

“THE EXCERPT OF THE RIGHTS OF UKRAINE” –
A POLITICAL-LEGAL TREATISE BY PYLYP ORLYK OR ILKO BORSHCHAK?
Part two

DOI: 10.58407/litopis.250412

© С. Павленко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Метою запропонованого дослідження є підтвердження достовірності політико-правового трактату «Вивід прав України» шляхом аналізу джерел, датованих жовтнем 1708 р. та кінцем 1711 – початком 1712 рр.

Застосовуючи **проблемно-аналітичний метод**, автор ретельно дослідив документи тієї доби та їхні інтерпретації відомими істориками.

Новизна матеріалу полягає в тому, що автор уперше датував створення «Виводу прав України» груднем 1711 р. як документа, призначеного для представлення на міждержавній мирній конференції в Утрехті. Він також висвітлив активну дипломатичну діяльність мазепинців наприкінці 1711 – на початку 1712 рр. у Стамбулі та Бендерах, спрямовану на утворення незалежної України на основі договорів із Туреччиною, Московією та Швецією.

Протягом шести місяців гетьман Пилип Орлик та його найближчі старшини підготували низку важливих документів, меморандумів, трактатів, листів і заяв для дипломатів, високопосадовців і монархів, в яких аргументували право українців на власну самостійну державу. Автор, вивчаючи ці зразки політико-державницького мислення гетьманців, за допомогою цитат із їхніх дипломатичних текстів подає найповнішу картину політичної культури соратників Івана Мазепи, розкриває їхні прагнення, сподівання та погляди на історичне минуле України.

Висновки. Історик І. Борщак не вигадував політико-правовий трактат «Вивід прав України», а підготував його до друку, переписавши з автентичного джерела. Цей документ був створений мазепинцями в грудневі дні 1711 р., сповнені напруги, коли Османська імперія оголосила війну Московії.

Найбільша цінність «Виводу прав України» полягає в оприлюдненні положень угоди між Карлом XII та І. Мазепою від 30 жовтня 1708 р., а також у донесенні правди про стратегічні орієнтири борців за незалежну українську державу. Документ засвідчує високу дипломатичну спроможність мазепинців, які намагалися здобути свободу для козаків через переговори з правителями Стамбула, Стокгольма, Лондона, Відня, Версаля та Гааги.

Ключові слова: фальсифікат, лист, І. Борщак, П. Орлик, докази, Дентевіль.

●

The aim of the proposed study is to confirm the authenticity of the political-legal treatise «Vyvid Prav Ukrainy» («Excerpt of the Rights of Ukraine») by analyzing sources dated October 1708 and late 1711 – early 1712.

Using a **problem-analytical method**, the author thoroughly examined documents from that period and their interpretations by renowned historians.

The novelty of the material lies in the fact that the author has, for the first time, dated the creation of «Vyvid Prav Ukrainy» to December 1711, identifying it as a document intended for presentation at the in-

terstate peace conference in Utrecht. The study also highlights the active diplomatic efforts of Mazepa's associates at the end of 1711 – the beginning of 1712 in Istanbul and Bender, aimed at establishing an independent Ukraine based on international treaties with Turkey, Muscovy, and Sweden.

Over six months, Hetman Pylyp Orlyk and his closest senior officials prepared a series of important documents, memorandums, treatises, letters, and statements addressed to diplomats, high-ranking officials, and monarchs, arguing for Ukrainians' right to their own independent state. By analyzing these samples of political and state-building thought among the Hetmanate, the author presents the most comprehensive picture of the political culture of Ivan Mazepa's associates using quotes from their diplomatic texts, revealing their aspirations, hopes, and views on Ukraine's historical past.

Conclusions. Historian I. Borshchak did not fabricate the political-legal treatise «Vyvid Prav Ukrainy» but instead prepared it for publication by transcribing it from an authentic source. This document was created by Mazepa's supporters during the tense days of December 1711, when the Ottoman Empire declared war on Muscovy.

The greatest value of «Vyvid Prav Ukrainy» lies in its publication of the provisions of the treaty between Charles XII and Ivan Mazepa dated October 30, 1708, as well as its dissemination of the truth about the strategic orientation of the fighters for an independent Ukrainian state. The document attests to the high diplomatic competence of Mazepa's supporters, who sought freedom for the Cossacks through negotiations with the rulers of Istanbul, Stockholm, London, Vienna, Versailles, and Hague.

Key words: falsification, letter, I. Borshchak, P. Orlyk, evidence, Denteville.

Продовження. Перша частина в попередньому номері.

Звернення в Утрехт

Оскільки у деяких істориків виникли сумніви щодо написання П. Орликом «Виводу прав України», розглянемо це питання детальніше.

1. Текст цього документа не суперечить контексту періоду, який ми означили вище.

2. Важливою є заувага автора «Виводу прав України»: «Уповноважені Його Величества Царя зазначають: 1. Що Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества»¹. Оскільки І. Борщак не мав можливості ознайомитися зі статейним списком М. Шереметєва та П. Шафірова, то таке твердження йому було б важко сконструювати. Водночас дискусія про це на переговорах тривала кілька тижнів. Московські уповноважені з приводу заяв турецької сторони, що «Мазепа бутто с старшиною под протекцією Порты от всего народа пришел»², доповідали: «Мы против того объявляли, что Мазепа, яко изменник ушедшей, не мог о всем народе, подданном царскому величеству и в верности обретающимся, ничего учинить. И тот народ по измене его выбрал по правам своим другога гетмана, которой и доньне в верности у вашего величества обретаецца»³. Отже, козаки проживали в «его царского величества провинции малороссийской»⁴, тому, мовляв, «претензии о Украине»⁵ безпідставні. Навіть цар у листі до П. Шафірова від 3 квітня 1712 р., реагуючи на турецькі заміри, зазначав: «Что же они чинят претензии, – первое, о Украине, **которая издревле всегда под нашим владением пребывала**, дабы она была под их протекцією, и на то нам позволить весьма невозможно»⁶.

3. На заувагу царських уповноважених про те, що Україна «ніколи не була незалежною», гетьманці спеціально підготували тоді ж трактат-роз'яснення «Короткий виклад причин, через які Україна разом із Запорозьким військом була спонукана або, радше, змусшена відмовитися від московської протекції, до якої раніше добровільно приєдналася після польського панування» («Brevis deductio causarum quibus Ukraina cum Extricitu Zarogoviensi commota»⁷). У цьому документі, розрахованому на учасників переговорів, детально подається історія українців від того періоду, коли вони скинули з себе польське «ярмо неволі» і стали «народом вільним, незалежним від усякого чужостороннього панування». Відтак ідеї цього джерела співзвучні з «Виводом прав України».

4. Назви («Brevis **deductio** causarum...», «**Deduction** des drolits de L'Ukraine») теж мають спільне слово «deductio», що вказує на одну команду авторів, які готували тези для глибшого розуміння дипломатами, володарями держав історії буття України, обстоювали її право мати незалежний статус.

¹ Орлик П. Вивід прав України. З рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками (далі – ВПУ). Львів: Вид-цв Борщак І., 1925. С. 11.

² ССПШМШ. С. 295.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 292.

⁶ Письмо Петра І П. Шафирову (1712, 3 апреля). *Письма и бумаги императора Петра Великого* (далі – ПБПВ). Москва: Наука, 1975. Т. 12. Вып. І. С. 159.

⁷ Riksarkivet. *Diplomatica Muscovitica [Diplomatica Cosacica]*. SE/RA/2113/2113.2. (1654–1721). Vol. 1a. [S. 339].

5. Наступний момент «Виводу прав України» передає зміст ще однієї зауваги царських уповноважених на переговорах: «2. Що коли б змінити щось, то цим би порушилися умови Карловицького договору»⁸. 8 квітня 1712 р. представники Москви доповідали у депеші Петру I: «И говорил рейз-эфендий нам, чтоб мы не мнили, что мы их тем словом обманули, но знают де они и сами, что тем разумеетца, что оные места (Правобережжя України – С.П.) не им уступаем, понеже они Полше и по трактату их Карловицкому, с Полшею постановленному, принадлежат»⁹. На ці тези й дає відповідь П. Орлик, аргументуючи свою позицію тим, що Карловицький трактат «ні в чому не порушиться, коли оголоситься Україну вільною, якою вона була колись, з тими границями й межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена»¹⁰.

6. Публікатор згадане датує його створення літом 1712 р. або початком 1713 р.¹¹ Підтримали згадане й О. Оглоблин¹², М. Битинський¹³, В. Замлинський¹⁴. Водночас І. Борщак не звернув увагу на слова «Виводу прав України» про мир, «котрий мається заключити за посередництва Англії та Генеральних Штатів»¹⁵. Отже, цей документ написаний до 5 квітня 1712 р., до укладення договору на 25 років між Туреччиною та Московією. У «Виводі прав України» також не згадуються султанський берат від 21 грудня, протекційна грамота козакам турецькою мовою кінця грудня того ж періоду. А це теж є свідченням того, що правовий документ готувався раніше наданих Стамбулом привілеїв мазепинцям.

7. На нашу думку, «Вивід прав України» підготували у кінцевому варіанті найімовірніше 13–18 грудня 1711 р. Чому? Перші гострі дискусії про українське питання відбулися в Стамбулі 29–30 листопада¹⁶. Думаємо, що делегація гетьманців через кілька днів після свого приїзду в турецьку столицю послала П. Орлику детальний звіт про позицію росіян, їхні вимоги, розмову з французьким послом, доповіли про скинення великого візира. Тому орієнтовно до 13–18 грудня¹⁷ гетьман міг знати головні тези московських уповноважених міністрів. Саме через згадане він реагує двома абзацами-спростуваннями на їхню аргументацію. Усе ж, міркуємо, не позиція московців стала головною причиною появи «Виводу прав України». Цей політичний трактат, на нашу думку, був реакцією як П. Орлика, так і Карла XII на звістку про проведення «великого Конгресу миру»¹⁸ в Нідерландах. Ще в другому півріччі 1711 р. лідери провідних країн почали готуватися до з'їзду. Він мав припинити десятирічну війну в Європі, врегулювати питання кордонів, суверенітетів тощо. Навіть Петро I 17 жовтня 1711 р. своїм указом визначив уповноваженого на цей форум¹⁹ і послав надзвичайного повноваженого посла Бориса Куракіна на «генеральної сьезд к мирным договором 12-го числа месяца генваря ... в Утрехте»²⁰. Саме на цю дату²¹ заздалегідь були закликані у це нідерландське містечко міністри, дипломати, представники більшості європейських держав. Проте форум почав свою роботу лише 29 січня 1712 р.²² Про перебіг цього зібрання були інформовані в Стамбулі. Так, перекладач при англійсько-

⁸ ВПУ. С. 11.

⁹ ССПШМШ. С. 395.

¹⁰ ВПУ. С. 12.

¹¹ Там само. С. 6.

¹² Оглоблин О. «Вивід прав України» гетьмана Пилипа Орлика (1712). *Вісник*. 1954. № 5. (67). С. 11.

¹³ Битинський М. Мазепинці по Полтаві. *Стейт Каледж*, ПА: Вид-во «Життя і школа», 1974. С. 39–40.

¹⁴ Замлинський В. Пилип Орлик. *Історія України в особах IX–XVIII ст.* / В. Замлинський, І. Войцехівська [та ін.]. Київ: Україна, 1993. Київ: Україна, 1993. С. 353.

¹⁵ ВПУ. С. 12.

¹⁶ Базарова Т. Диариуш русских послов при Порте П. Шафирова и М. Шереметева (1711–1713). *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. 2017. Т. 8. Вып. 5 (59). URL: <http://history.jes.su/s207987840001868-3-1>.

¹⁷ Для посланця-гінця долання за добу відстані в 60 км була цілком допустимою нормою, тому він міг добратися зі Стамбула до Бендер за 15 днів. Водночас відомість про скинення візира в Адрианополі дійшла в Бендери за 7 днів (Див.: *Kansli-dagbok från turkiet. Till största delen förd af J. v. Kochen 1709–1714. Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter* (далі – Kochen). Lund: Berlinoska Boktryckeriet, 1908. IV. S. 113). Посланець кошового К. Гордієнка привіз звідсіля у шведську штаб-квартиру звістку про деталі зміщення Балтаджи Мехмедпаші за 9 днів (Kochen. S. 113). Між цими містами відстань 736 км. Із вищезгаданого можна зробити висновок, що офіційний турецький гонець, користуючись поштовими привілеями, мав можливість доставляти депеші, долаючи 105 км у день. Запорозький посланець долав 81 км у день. Отже, відповідно зі Стамбула гетьманець-козак, рухаючись із такою швидкістю, міг подолати 918 км максимально за 11 днів. Це підтверджує й С. Понятовський, який, наприклад, добрався 1 грудня до турецької столиці з Бендер за 11 днів (Kochen. S. 113; *Sven Agrells dagbok 1707–1713. Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter*. Lund, 1909. V. 5. S. 296).

¹⁸ James W. Gerard. The peace of Utrecht. A historical review of the Great Treaty of 1713–14, and of the principal events of the War of the Spanish succession. New York: G. Putnam's sons, 1885. P. 227.

¹⁹ ССПШМШ. С. 781.

²⁰ Полномочная грамота Б. Куракину (1711, 26 декабря). *ПБПВ*. Москва: Наука, 1964. Т. 11. Вып. II. С. 321.

²¹ Freschot C. Histoire du congrès et de la paix d'Utrecht: comme aussi de celle de Rastadt et de Bade, contenant les particularitez les plus remarquables et les plus intéressantes des dites négociations: depuis leur première ouverture jusqu'à la conclusion de la paix générale. Chez Guillaume van Poolsum, 1716. P. 233.

²² James W. Gerard. The peace of Utrecht. A historical review of the Great Treaty of 1713–14, and of the principal events of the War of the Spanish succession. New York: G. Putnam's sons, 1885. P. 229.

му посольстві Лука Барка секретно передавав 17 березня 1712 р. росіянам роздобуті ним відомості: «Полномочныя его королевского величества французского и союзников собрались в городе Утрехте и зачали междо собою иметь и конференции о мире. Однакож понеже имеют договариватись и окончить только дел и иных потентатов, того ради сего лета не могут те дела окончатися, но чаёт, что и еще продолжится война»²³.

Брав участь у з'їзді й уповноважений Карла XII²⁴. Шведський король направив представникам дипломатичних відомств Нідерландів, Англії листи з поясненням поточної ситуації²⁵. Зазначимо, що перед тим у королівській канцелярії підготували новий договір між Швецією та Османською імперією²⁶. У ньому була й стаття, що стосувалася українських союзників²⁷. На початку грудня каролінці запропонували Стамбулу створити союз між двома державами – Туреччиною та Швецією²⁸.

Гольштейнський посланець при шведській штаб-квартирі барон Фрідріх Ернст фон Фабриціус, схоже, писав своєму поінформованому кореспонденту якраз про 4 документи, які завершували опрацьовувати 10–12 грудня 1711 р.²⁹ для Утрехту в Бендерах. Він зазначав, що їх готували вже 4 тижні. Отже, текст «Виводу прав України» звернений насамперед до дипломатів очільників Генеральних Штатів, Великобританії (королеви Анни), Франції (короля Людовика XIV), імператора Священної Римської імперії Карла VI. Гетьман П. Орлик сподівався привернути їх увагу до України та переконати всіх у тому, що якщо «всі європейські держави мають намір утримати цей трактат, що є основою європейського миру, то їм не тяжко буде знайти в ньому мотиви й способи поставити знову гетьмана Орлика на Україні і включити його в цей новий трактат»³⁰. Автор звертався до переговорників з аргументом-попередженням: «Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої (Московії – С.П.) агресивної держави»³¹.

8. Дата створення «Виводу прав України» нами обмежується терміном 13–18 грудня 1711 р., оскільки цей документ ще потрібно було доставити якнайшвидше в Утрехт. Якщо король знав про реальну дату відкриття конгресу (29 січня 1712 р.), або вважав, що нічого страшного не станеться, якщо шведський посол прибуде на 3–4 тижні пізніше, то він мав від середини грудня якраз оті 40–50 днів для вирішення цієї подорожньої проблеми.

9. Схоже, що шведський посол в Утрехті мав інструкцію порушити по можливості перед переговорниками злободенні питання мазепинців або в разі реального вступу Османської Порти у війну з Московією ознайомити їх з умовами протекторату Швеції над Україною згідно з укладеною угодою 1708 р. («Аби краще забезпечити собі свої вольности, вони (гетьманці – С.П.) злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати ні з ким окремо»³²). Деякі фрази положення «Виводу прав України» явно вказують на головного ініціатора цього документа і редактора – Карла XII, про що ми писатимемо нижче.

10. Гадаємо, що «Вивід прав України» одночасно був адресований і французькому послу в Стамбулі графу П'єру Десальєру, який діяв в інтересах шведів та взаємодіяв із ними через шифрувальні кореспонденції³³. Саме тому, на нашу думку, цей документ дійшов до нас у викладі французькою мовою. Хоча його головний оригінал, безсумнівно, був укладений латинською мовою.

11. У тексті «Виводу прав України» згадано Олівський мирний договір (23 квітня 1660 р.), який був підписаний у далекі від П. Орлика часи. Якщо б І. Борщак створював фальсифікат, то навряд би прив'язав його до свого твору, бо й сам у примітці зазначив, що в цій угоді згадок про козаків нема³⁴. Так, в оригіналі справді відсутнє на них посилання³⁵. Водночас П. Орлик зазначав, що «козаки включені в Олівський мировий договір як

²³ ССПИМШ. С. 355.

²⁴ James W. Gerard. The peace of Utrecht... P. 228.

²⁵ Mispelaere J. Att försvara en independent stat. Ukrainas och Sveriges bortglömda allians 1708–1713. *Karolinska förbundets årsbok*. 2022 S. 61.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ Tengberg E. Från Poltava Till Bender. En Studie i Karl XII:s Turkiska Politik 1709–1713. Lund: CWK Gleerup, 1953. S. 177.

²⁹ Konung Carl XII: s Vistande i Turkiet, beskrifvet af baron Fr. Ernst von Fabricius, i bref till Hertigen Administratörn Christian August af Holstein Gottorp, Baron von Görtz och Grefve Reventlau (далі – Fabricius). *Handlingar, hörande till. Konung Carl XII: s Historia*. Stockholm: Zacharias Haeggström, 1820. V. 2. S. 350.

³⁰ ВПУ. С. 13.

³¹ Там само.

³² ВПУ. С. 10.

³³ The despatches of sir Robert Sutton... P. 106.

³⁴ ВПУ. С. 14.

³⁵ James W. Gerard. The peace of Utrecht... P. 228.

союзники шведського короля», мовляв, цей трактат гарантував їм давні вольності³⁶. Це було перебільшення або спробою шведів прив'язати гетьманців до авторитетного міжнародного документа. Зазначимо, що мазепинці знали положення цього договору. На це вказує те, що канцелярист І. Мазепи Самійло Величко досить широко переказує зміст практично усіх його пунктів у своєму «Літописі»³⁷. А це означає, що в добу Мазепи старшини вивчали цей документ, в якому кілька держав гарантували своїм авторитетом, військом недоторканість кордонів окремих князівств, королівств. Привертає увагу положення XXXVI цього договору: «Однак для більшої безпеки цієї мирної угоди, як Найясніший і Могутній Король та Республіка Польща, так і Найясніший і Могутній Король Швеції, а також Найясніший Курфюрст Бранденбурзький попросили, щоб Найясніший і Могутній Принц і Владика, Повелитель Людовик XIV, Король Франції і Наварри, своїми зусиллями та стараннями сприяв укладенню цієї мирної угоди між вищезазначеними Найяснішими Королями та Найяснішим Курфюрстом Бранденбурзьким, виступив гарантом виконання і дотримання її серед них ... пообіцяв своїм іменем, що буде забезпечувати виконання цих угод і їх дотримання будь-якими можливими способами, навіть військовими, якщо мирні засоби не принесуть результату»³⁸. Олівський мировий договір не лише завершив Північну війну 1655–1660 рр., вирішив територіальні суперечки між Річчю Посполитою та Шведською імперією, а й дав право на суверенітет Пруссії під управлінням курфюрста Бранденбургу Фрідріха Вільгельма. Отже, завдяки переговорам, авторитетним підписам і гарантіям постала незалежна держава. Ось цей приклад був важливий для мазепинців як дієвий засіб отримання потрібного статусу. П. Орлик не випадково наголошує у своїх міркуваннях на необхідності дивитися на вирішення проблеми України саме під таким кутом: «Стародавня історія завела б мене занадто далеко, якби я хотів наводити з неї приклади на доказ, що держави в тих часах завжди брали сторону пригнічених князів чи республік. Не бракує нам і новітніх прикладів і за останнє століття можна було бачити, як у цілїм Цісарстві, Італії, Лютарингії, Померанії, Швеції і в багатьох інших місцях визнали мирові трактати повну суверенність князівств, на які держави виставляли свої права з різних титулів, а часом просто по причині завоювання. Україна знаходиться майже в такому самому становищі. Вона має ті самі права; невже ж не зробиться на її користь того, що було в звичаю робити для інших протягом стількох століть?»³⁹.

12. П. Орлик, обстоюючи право українського народу на власну землю, князівство, писав, що гетьман І. Брюховецький «не міг дарувати (Московському царству – С.П.) того, що належало Станам»⁴⁰. «Князь Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало», – зазначав автор «Виводу прав України»⁴¹. Цей доказовий мотив зустрічається й в інших документах березня 1712 р. Так, у «Реляції про Київ» зазначається: «Ніхто ж не може дати те, що йому не належить»⁴². У листі до великого візиря від 10 березня 1712 р. гетьман писав, що московити «залишають знищену, спустошену провінцію нам і полякам для володіння, пропонуючи те, чого вони самі не мають і ніколи не зможуть мати»⁴³.

13. Те, що «Вивід прав України» адресувався в Утрехт як згусток тез, історичних аргументів на користь важливості буття козаків у незалежній державі, підтверджує й стиль формулювань цього документа, підлаштований під спосіб правового мислення верхників європейських держав. Так, у тексті час від часу зустрічаємо такі фрази: «Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали й проголосили Стани України»⁴⁴, «всі європейські держави мають намір утримати цей трактат, що є основою європейського миру, то їм не тяжко буде знайти в ньому мотиви й способи поставити знову гетьмана Орлика на Україні і включити його в

³⁶ ВПУ. С. 13.

³⁷ Величко С. Літопис / Переклад з книжної укр. мови В. Шевчук. Київ: Дніпро. 1991. Т. 1. С. 285–288.

³⁸ Pacta Olivensia anni 1660. Volumina Legum. Prawa, konstytucje y przywileje Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y w wszystkich prowincyi należących na walnych sejmiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone. Petersburg, 1860. Т. IV. S. 755; Vchwała Seymu Walnego Koronnego Szescniedzielnego w Warszawie odprawionego, Roku Pańskiego, M. DC. LXI. Dnia 2. Miesiąca Maia; Konstytucje Wielkiego Księstwa Litewskiego 1661; Pacta Olivensia Anni 1660. Warszawa: Elert Piotr – Wdowa i Dziedzice, 1661. S. 55.

³⁹ ВПУ. С. 12.

⁴⁰ Там само. С. 10.

⁴¹ Там само.

⁴² Реляція про Київ. *Скарби шведських архівів: Документи з історії України* / Упор. М. Траттнер. Одеса: Музей української книги, 2021. С. 155.

⁴³ Copia literarum a Duce Orlik ad Supremum Visirium, Bendere 10 die Martii, anno 1712. *Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках* (далі – ПДБШК). Москва: Университетская тип-я, 1847. С. 59.

⁴⁴ ВПУ. С. 12.

цей новий трактат», «загальний мир не буде тривалим, доти, поки не задовольниться справедливих жадань гетьмана Орлика щодо України»⁴⁵, «А тим більше не покликуватимуся на мотиви, справедливості і слави, котрими повинні керуватися європейські держави, щоб звернути Україну її гетьманові»⁴⁶. Зауважимо, що в Утрехті вирішувалося питання повернення у законне володіння королівств, герцогств насамперед персонам-суверенам, а не їхнім народам (герцогу Савої Вітторіо Амадею II вдалося здобути титул короля Сицилії, отримати у володіння землі герцогств Мілан і Мантуя⁴⁷, маркграфство Монсеррато⁴⁸, в обмін на долину Барселонетта йому були також передані східні ескартони Улькс, Прагелато і Кастельдельфіно⁴⁹; королівський статус набула Пруссія, оскільки в договорі 1713 р. Фрідріх Вільгельм став називатися королем⁵⁰), йшлося також про відновлення курфюрств Баварії і Кельна⁵¹.

14. «Виводом прав» європейській спільноті подавався факт нової реальності, що засвідчував суверенітет України під протекторатом Карла XII. Король був занепокоєний тим, що верхівка мазепинців у жовтні 1711 р. зібралася в Стамбул просити турецького захисту. Треба зазначити, що їхнє контактування з Портою з проблем буття українських емігрантів, гетьманців та запорожців, почалося ще у вересні. Генеральний писар Іван Максимович привіз пропозиції мазепинців кримському ханові Девлет II Гераю, який до 7 вересня передав їх великому візирю⁵². Останній дав на них відповідь, по суті, як наказ, щоб «військо, як кінне, так і піхотне, які перебувають у Бендерах, слід відправити в місця біля фортеці Очаків»⁵³. Він гарантував забезпечення мазепинців провізією. Водночас великий візир попросив П. Орлика прийти до себе⁵⁴. Згаданий наказ про передислокацію гетьманців породив серед них підозри, що в такий спосіб їх хочуть позбутися, оскільки «всі території навколо фортеці Очаків є непридатними для проживання, занедбаними й абсолютно непридатними для забезпечення»⁵⁵. Великий візир у листі від 7 жовтня повідомив про інші виплати для українських козаків, які мали відійти під Очаків, а гетьмана просив прийти в Константинополь для переговорів⁵⁶. Схоже звернення написав до гетьманської верхівки й хан: «Ваш гетьман, щоб усі ваші справи були належним чином виконані, повинен прийти до Константинополя, і цьому ви не повинні заперечувати»⁵⁷. Хоча про заплановану тему переговорів візира з П. Орликом не розголошувалося в кореспонденції, Девлет II Герай при цьому зауважував, що про «деякі справи, які потрібно передати усно», доповість генеральний писар⁵⁸. Усе ж, як видно з листа гетьмана до І. Скоропадського, він ще 20 вересня планував поїздку до Стамбула «для завершення цієї справи», щоб «наша батьківщина стала на шлях доброї надії та стала вільною Річчю Посполитою»⁵⁹. За баченням П. Орлика, «і Блискуча Порта, і Найясніший Король Шведський, і Хан мають одну мету та одне рішення: щоб Україна, об'єднана союзом зброї й душ із Кримським ханством, ніколи не мала на собі ярма васалітету, а залишалася вільною Річчю Посполитою»⁶⁰. Отже, метою його поїздки у Стамбул було отримання гарантій щодо козацьких територій, свободи Гетьманщини. При цьому, як з'ясувалося пізніше, великий візир хотів спочатку відокремити козаків від шведів⁶¹ та детальніше обговорити згадані питання без посередництва короля. Карл XII, однак, негативно поставився до прохання запорожців дати дозвіл Орлику поїхати на зустріч із високопоставленим турецьким урядовцем: «Нам були передані ваші листи, у яких ви просите, щоб ваш Гетьман з нашої згоди

⁴⁵ ВПУ. С. 13.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Amoretti C. Regnanti e Plenipotenziari coinvolti nei Trattati di Utrecht. *Utrecht 1713 i trattati che aprirono le porte d'Italia ai Savoia: Studi per il terzo centenario*. Torino: Centro Studi Piemontesi, 2014. P. 305.

⁴⁸ Giovanni Cerino Badone. Giochi di strategia: strade, mercati e fortezze nel Piemonte Orientale dopo il Trattato di Utrecht del 1713. *Ibid.* P. 539.

⁴⁹ Riberi M. Il Trattato di Utrecht e le autonomie locali nelle Alpi occidentali: il caso della République des Escartons. *Ibid.* P. 463.

⁵⁰ Sashalmi E. The novelty of the Utrecht peace settlement (1713). *Central European Papers*. 2015. № 3 (2) P. 27–28.

⁵¹ James W. Gerard. The peace of Utrecht... P. 230.

⁵² Interpretatio literarum Magni Hani Tartariae, ad Ducem Orlik scriptarum, habita Benderae die 7bris, anno 1711 etc. *ПДБШК*. С. 51.

⁵³ literarum Tihaiiae Magni Visirii ad eundem eodem tempore, praemissis officiosis salutationibus. *ПДБШК*. С. 51.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ 2-DA. Ad Tihalam Eius Eodem Tempore. *ПДБШК*. С. 53.

⁵⁶ Interpretatio Literarum Supremi Visirii, Mahmet Bassae, Ad Ducem Orlik, Habita Benderae 7 Die 8-Bris, 1711 Anno. *ПДБШК*. С. 53.

⁵⁷ Interpretatio Literarum Magni Hani Ad Ducem Orlik Et Reliquos Officiales, Eodem Tempore Ac In Materia Habita. *ПДБШК*. С. 54.

⁵⁸ Interpretatio Literarum Magni Hani Ad Ducem Orlik Et Reliquos Officiales, Eodem Tempore Ac In Materia Habita. *ПДБШК*. С. 55.

⁵⁹ Copia Literarum Ad Excell. Scoropadscium, Ab Orlik Scriptarum Anno 1711, Die 7-Bris 20-Ма. *ПДБШК*. С. 55.

⁶⁰ Там само. С. 56.

⁶¹ Kochen. S. 101, 103.

та волі відправився до Константинополя для вирішення та спостереження за тими справами, які стосуються вашої спільної вигоди. Однак, хоча ми вже раніше пояснювали вам нашу думку з цього приводу і чітко показали, що така подорож не лише не принесе вам жодної користі, але швидше викличе різноманітні незручності з часом, особливо враховуючи, що всі справи на цей момент мають вирішуватися Великим Візирем, про вороже ставлення якого до вас ви вже достатньо знаєте. Як ми також переконані, ви самі можете досить чітко бачити, наскільки мало Оттоманська Порто здатна або хоче турбуватися про звільнення вашої батьківщини від московського ярма, оскільки очевидно, що вона заледве може змусити московитів виконувати ті вимоги, які згідно з умовами недавнього договору повинні бути виконані. У цьому варто вважати перш за все відновлення міста та фортеці Азов, а також знесення фортеці Таганрог. Однак ці справи, як здається, набагато легше можуть бути здійснені Оттоманською Портою, ніж звільнення вашої батьківщини від ворогів, які тримають її у пригніченому стані. Тому ми, зважуючи ці питання неупереджено, вважаємо, що подорож вашого Гетьмана на цей час повинна бути принаймні відкладена, а ваші справи тимчасово доручені іншому представнику, щоб побачити, чи Великий Візир після закінчення строку, встановленого для виконання всіх зобов'язань перед Оттоманською Портою, з більшою наполегливістю змусить московитів виконати умови недавнього договору»⁶². Делегація на чолі з П. Орликом все-таки виїхала у кінці жовтня⁶³. Проте 31 жовтня навздогін їм король послав військового комісара Густава Сольдана⁶⁴, який догнав мазепинців «у дорозі» та віддав гетьману «королівський наказ не йти в Константинополь»⁶⁵. Фактично він поставив гетьмана перед вибором: або співпраця козацького очільника з візиром, або втрата королівської опіки та її попередніх домовленостей. На це заборонне рішення вплинула польська команда в Бендерах на чолі з С. Понятовським⁶⁶. У результаті П. Орлик повернувся з Бабадагу (276 км від штаб-квартири шведів) в Бендери, а від нього поїхали вести перемовини про майбутній статус України генеральні старшини. Вони прибули 18 листопада в Адріанопіль після скинення великого візира⁶⁷. Делегація мазепинців почала переговори з новими представниками верхівки Османської Порти у кінці листопада. Новий візир навряд чи знав про попередні усні домовленості свого попередника з гетьманцями про «вільну державу». Він насамперед бачив її як підпорядковану Османській імперії землю⁶⁸. У результаті перемовин уповноважених сторін султан підписав берат, згідно з яким взяв запорожців та козаків під опіку як підлеглі спільноти. Але за кілька тижнів перед цим шведський правитель та його наближені, розуміючи, що мазепинці шукають реального захисту в султана, правдоподібно запропонували їм закріпити свій протекторат над Україною на міжнародному рівні в Утрехті. У разі початку реальної війни між турками і росіянами українці та шведи мали бути союзниками, що допомагати-муть Туреччині відновити суверенітет козацької нації. На цю спокусливу ідею, гадаємо, і відреагував П. Орлик разом із шведськими наставниками «Виводом прав України». Це була також своєрідна компенсація шведського короля за те, чого він не міг дати мазепинцям.

15. З нотаток Йогана Генріка Кохена, заступника канцлера королівського двору Генріка Мюллерна, випливає, що гетьман П. Орлик приховував від короля головну мету поїздки мазепинців у Стамбул. Адже посланець від короля був недопущений в приміщення, де 3 листопада 1711 р. укладалися пункти інструкції уповноваженим представникам⁶⁹. Шведська сторона отримала її примірник у зовсім іншій редакції⁷⁰. «Канцлер спершу пояснив йому (Орлику – С.П.), що той вчинив неправильно, залучившись до справ із турками, – зазначав Кохен у червневих нотатках. – Навіть коли Орлик заперечив, що він ніколи не мав такого наміру, і що це його представники в Стамбулі перевищили отримані інструкції, канцлер відповів, що він мав негайно протестувати проти цього і не приймати так звані привілеї чи захист від Порти»⁷¹. Отже, як бачимо, мазепинці, борючись за Україну, старалися опертися як на допомогу султана, так і шведського короля. Останні ж не бажали її ділити між собою. У результаті П. Орлик приховував від союзників свою одночасну

⁶² Iterum Ad Zaporovienses. ПДБШК. С. 30.

⁶³ Kochen. S. 112.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Лист Пилипа Орлика до канцелярії генерал-губернатора провінції Сконе в Мальме. Крістіанстад, 13 грудня 1718 р. / Публікація та примітки Хенрікссон Х. *Сіверянський літопис*. 2012. № 1–2. С. 50.

⁶⁶ Feldman. S. 74.

⁶⁷ Кравцевич-Рожнецкий В. Амбасадор казачьего народа. Киев: Изд-во Европейского ун-та, 2004. С. 84.

⁶⁸ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. Варшава: НТШ, 1938. С. 69.

⁶⁹ Kochen. S. 158.

⁷⁰ «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. Смолій. Львів: Світ, 2011. С. 364–367.

⁷¹ Kochen. S. 158.

діяльність на два фронти, взаємодію з володарями двох держав із власною користю для гетьманців. Слід врахувати і той факт, що мазепинці знали у середині грудня 1711 р. про вирішення на офіційному рівні питання про відправлення Карла XII з великим турецьким супроводом у Швецію (що новину королю віз хан)⁷². Отже, гетьманці залишалися сам на сам з його нічим не підкріпленим протекторатом, а тому й були поступливіші в переговорах із турками, які збиралися реально визволити Україну своїм військом (султан видав їм берат, а тоді нісан – див. вище). Після приїзду в Бендери 15 січня 1712 р. хана з повідомленнями зі Стамбула (готуватися до війни, почесний від'їзд шведів додому), П. Орлик не випадково звернувся до Карла XII з проханням, щоб він потурбувався про українців, аби вони в результаті виграшу Туреччини у війні з Московією не потрапили в нову залежність, а мали самостійно вибрати протектора⁷³.

16. «Маніфест»⁷⁴ від 4 квітня 1712 р. був, імовірно, продовженням, але без узгодження зі шведами, лінії утвердження України в європейському контексті як додаток-уточнення до заявленого раніше у «Виводі прав України». П. Орлик цим документом дає «знати Короліям, Князям, Республікам та іншим Християнським Державам про причини, які схиляли мене прийти в Оттоманську імперію»⁷⁵ та укласти союз із турками. «Його високість запевнив нас, – писав гетьман, – що не планує ні завойовувати, ані включати Україну до своєї імперії, а прагне відновити цю державу згідно з її колишнім устроєм, з тим, щоб відгородити Оттоманську імперію від держави царя Московського, позаяк їхнє близьке сусідство стає причиною великих і кривавих війн»⁷⁶. Цей документ був створений раніше дати, коли в бендерівській штаб-квартирі дізналися про домовленості турків та козаків. У цьому зв'язку слід зазначити, що й відповідні звернення до володарів Генеральних Штатів, Англії мали на меті представити «Маніфест» як роз'яснення позиції українців при укладенні нового союзу.

17. Підтверджує «Вивід прав України» як документ, створений для конгресу в Утрехті, й пізніша участь П. Орлика у подібних заходах. Так, у своєму «Діарії» він писав 24 грудня 1720 р., що почав «писати меморіал його милості англійському королеві для повідомлення міністрам на Брауншвайзький конгрес»⁷⁷. Своє звернення він завершив укладати за три дні.

Договір І. Мазепи і Карла XII від 30 жовтня 1708 р.

Крім вищезгаданих доказових аргументів правдивості постулатів «Виводу прав України», є й інші, набагато важливіші за попередні. Родзинкою знайденого І. Борщакком джерела є цитований у ньому документ, який сам по собі становить велику цінність для історії України та прояснення ситуації щодо мотивів дій зверхника Гетьманщини в напружені дні жовтня 1708 р.

Першочерговим, найважливішим доказом достовірності «Виводу прав України» є вміщений у ньому текст угоди між Україною і Карлом XII:

«1. Й.К.В. (Його Королівська Величність – С.П.) зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й.В. довірять керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти,

⁷² Fabricius. S. 354, 361.

⁷³ Supplex Memoriale ad S-am R-am M-tem // Єнсен А. Орлик у Швеції. ЗНТШ. 1909. Т. 92. С. 114–116.

⁷⁴ Б. Крупницький сумнівається, що цей документ створений в Демотиці (Дідимотейхо, Греція – С.П.) 4 квітня, бо, мовляв, за щоденником П. Кохена Орлик 16 квітня (Kochen. S. 142) був у Бендерах (за 781 км від згаданого вище місця). Проте й лист гетьмана до Генеральних Штатів датований 9 квітнем 1712 р. з Константинополя (Orlikiana. Нові документи про життя й акцію П. Орлика / Подав І. Борщак. *Стара Україна*. 1924. Кн. 12. С. 186). Загалом цей шлях у прискореному режимі можна було б подолати, ідучи день і ніч. Однак міркуємо, що у щоденнику Кохена йдеться не про самого гетьмана, а його кореспонденцію: «Пізно ввечері оберкомісару Солдану було наказано вирушити до Орухова з листами від полководця Орлика до тамтешніх козаків, щоб ті негайно вирушили в похід до Польщі» (S. 142). Тобто ці послання могли прибути в Бендери й з Константинополя. Слід зазначити, що прилучський полковник Д. Горленко 27 лютого 1712 р. писав володарю булави, щоб він негайно виїхав на зустріч з ханом, оскільки султан із ним мав радитися про долю Києва (Костомаров Н. Мазепа. Мазепинці. *Костомаров Н. Исторические монографии*. Санкт-Петербург, 1885. Т. 16. С. 663–664). Для вирішення цього важливого питання, що стало в центрі російсько-турецьких переговорів, схоже, Карл XII і дав дозвіл П. Орлику на виїзд з Бендер. Меморіали про українську столицю, її значення для гетьманців зайняли відповідне місце в архіві похідної шведської канцелярії.

⁷⁵ Маніфест Пилипа Орлика 4 квітня 1712 р. / Переклав з франц. мови М. Москаленко. *Голос України*. 1991. № 231. С. 15.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Діарій подорожній, розпочатий 10 жовтня 1720 р. в ім'я Найсвятішої Трійці / Переклав Р. Радишевський. *Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори*. Київ: МАУП, 2006. С. 228.

доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й.К.В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, Стани України заховують всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й.К.В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурич, Полтаву, Гадяч»⁷⁸.

Зрозуміло, можна було б припустити, що ці статті угоди – літературно-патріотичні фантазії І. Борщака. Однак лист І. Мазепи до стародубського полковника І. Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. підтверджує наявність подібного документа. Так, гетьман інформував свого соратника, що під час зустрічі зі шведським командуванням Карл XII мазепинців «королевским своим, никогда не отмѣняющимся словом, и данною на писмѣ ассеккурацією упевнил и утвердил»⁷⁹. Далі володар булави повідомляв, що перейшли «за согласіем и общим з панами енеральными особами, полковниками и всею Войска Запорожского старшиною постановленьем в непреборимую найяснѣйшого короля его милости, шведскую протекцію, мѣючи в Боѣ всемогущом, едином, обидимых заступнику, любящему правду и ненавидящему лжу»⁸⁰. Суть її полягала в наступному:

а) «же Отчизну нашу малороссійскую и Войско Запорожское Его Королевское Величество всегда щасливым своим и непобѣдимым оружіем от того московского тыранского ига оборонит»⁸¹;

б) «уволнит и отнятіе нам права и волности, не тилко привернет, леч з общою ползою и з несмертелною в потомних вѣкх Войска Запорожского славою умножит и разширит»⁸²;

в) «для общей ползы народа малороссійского и содержания волностей ... не быть ни под нашею (московською – С.П.), ни под полскою властію, но содержатися особливо свободному, в чем ... от короля шведского обещание дано»⁸³.

В лютневому універсалі до жителів України гетьман уточнив, що:

а) король «удостоїв прийняти у свій нездоланный захист і пообіцяв захищати нашу Вітчизну»⁸⁴;

б) його протекторат мав тривати доти, «допоки вона (Україна – С.П.) не повернеться до тих давніх законів і свобод, які були, коли урядовав вічної пам'яті Богдан Хмельницький».

У спогадах ротмістра⁸⁵, секретаря королівської польової канцелярії⁸⁶, автора праці «Короткі вказівки щодо вдосконалення шведської історії»⁸⁷ Петера Шенстрема⁸⁸ [Peter Schönström (1682–1746)], який під час Полтавської битви був особистим секретарем короля⁸⁹, є теж переказ вищезгаданої угоди:

⁷⁸ Апанович О. Гетьман Пилип Орлик. «Вивід прав України». Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. С. 274; Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. С. 136.

⁷⁹ 1708, жовтня 30. Дігтярівка. Лист І. Мазепи стародубському полковнику І. Скоропадському про причини переходу на бік шведського короля (виявлений при затриманні посланця). Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 рр. в документальних джерелах / Упор. С. Павленко (далі – УДІМ). Київ: Мистецтво, 2019. С. 184.

⁸⁰ Там само. С. 184.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само.

⁸³ 1708, листопада 10. Універсал гетьмана І. Мазепи до українського народу (реконструкція головних тез за джерелами 1708 р.). УДІМ. С. 180.

⁸⁴ 1709, кінець лютого. Універсал І. Мазепи до жителів України. УДІМ. С. 182.

⁸⁵ Кентржинський Б. Мазепа. Київ: Темпора, 2013. С. 290.

⁸⁶ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. С. 27.

⁸⁷ Schönström P. Documents concerning the life and character of Emanuel Swedenborg, collected, translated, and annotated by Tafel, R.L., A.M., Ph.D. London: Swedenborg Society, 1875. V. I. S. 657.

⁸⁸ Нильссон Б. Шведские документальные источники по истории завершающей части русского похода Карла XII и Полтавской битвы. Старый Цейхауз: военно-исторический журнал. 300 лет Полтавскому сражению. 2009. С. 96.

⁸⁹ Schönström P. *Bikinedia*. URL: [http://sv.wikipedia.org/wiki/Peter_Schönström_\(1682–1746\)](http://sv.wikipedia.org/wiki/Peter_Schönström_(1682–1746)).

«Умови союзу були такими: козачий полководець Мазепа повинен був прийняти Його Величність короля Карла XII у провінції Сіверщина і передати йому всі фортеці, що там розташовані, такі як Стародуб, Новгород-Сіверський, Блин, Брянськ та інші, які раніше належали Великому князівству Литовському, а тепер були прикордонними фортецями Росії проти Литви і перебували під командуванням козаків та їхнього полководця Мазепи і належали до полку і провінції полковника Скоропадського. У цій провінції Його Величність король Карл XII мав провести час на зимових квартирах, поки полководець Мазепа збирав всю козацьку армію і залучив до союзу білгородських козаків або, як вони себе називають, білгородську армію, а також донських козаків, які всі були незадоволені суворим російським урядом. Оскільки цар час від часу позбавляв їх усіх їхніх звичних привілеїв. Полководець Мазепа також повинен був намагатися залучити до цього союзу калмицького хана Аюку.

Коли Мазепа завершив би всі ці приготування, Його Величність король Карл XII мав вирушити»⁹⁰.

Якщо взяти до уваги, що П. Орлик як мазепинський генеральний писар, готуючи «Вивід прав України» у 1711 р., добре міг пам'ятати положення угоди, то П. Шенстрем, який пробув понад десять років⁹¹ у російському полоні, ясна річ, не міг згадати всі її деталі, зокрема в його тексті фігурують міста Блин (мабуть, Мглин – С.П.), Брянськ. Водночас укладений на Новгород-Сіверщині документ відображав військово-стратегічну ситуацію станом на 30 жовтня 1708 р. У Мглині «було знайдено такі великі запаси горілки, сала, зерна і різного провіанту, що можна було на певний час забезпечити всю армію»⁹², – ішлося в тогочасному інформаційному повідомленні шведської армії. Тобто це містечко Стародубського полку вважалося як своє для союзників. У наказі очільнику цього полку І. Скоропадському І. Мазепа дав важливий орієнтир – «старайся всіми способами, на даному себѣ от Бога разуму и искусству, московское войско з Стародуба искоренити, согласившись в том з панами полковниками переяславским и нѣжинским. Певны того будучи, же потенция московская ничего не может там в. м-ти и городу Стародубу зашкодити, которая вскорѣ будет оружием Королевского Величества шведского в свои загнана границы»⁹³. В угоді, відтвореній П. Орликом, фігурують міста-фортеці Стародуб, Мглин, Батурин, Полтава, Гадяч. На той момент вони були зайняті козацькими підрозділами. І. Мазепа наказував у листах до полтавського полковника І. Левенця утримувати Полтавську фортецю для квартирування українсько-шведського союзного війська («есть ли бы было какое от тоей стороны на полк вашим милостям наступство, то только сим и способом старатиметь старайся ваша милость над оными чинити промысл»⁹⁴).

Другим важливим підтвердженням правдивості угоди, вміщеної у «Виводі прав України», є назва її асекурацією в листі І. Мазепи. Тобто це договір – гарантія, зобов'язання⁹⁵. Подібного типу «Асекурацію козакам запорозьким» надали 2 вересня 1670 р. уповноважені представники польського короля⁹⁶. Карл XII, якого козаки називають протектором⁹⁷, тобто покровителем, захисником, взяв під свій протекторат Україну («Сѣтчизну, милую матку пшу, и Войско Запорожское Городовое и Низовое не тылько ненарушимых, лечь и разширенных и ро множенных волностах, квѣтнучую, и избылующую, удалься непреламанную оборону»⁹⁸). На це дала згоду верхівка Гетьманщини. Протекцією називають ці взаємовідносини запорожці⁹⁹. Протекторат – це не залежність васала від сюзерена, а форма міждержавних відносин, коли одна з країн зі згоди іншої не порушує суверенітету останньої, але навпаки допомагає їй забезпечувати безпеку державних інституцій, буття громадян¹⁰⁰. У тексті угоди з «Виводу прав України» бачимо, що військовий союз

⁹⁰ Karl XII i Ukraina: en karolins berättelse / Utgifven af Hallendorff C. Stockholm: Lagerström, 1915. S. 4.

⁹¹ Lewenhaupt A. Karl XII: s officerare: biografiska anteckningar. Stockholm: Norstedt & Söners förlag, 1921. T. 2. S. 619.

⁹² Щоденник бойових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 р. / Публікація та коментарі О. Дубини. Сіверянський літопис. 2010. № 6. С. 161–162.

⁹³ 1708, жовтня 30. Дігтярівка. Лист І. Мазепи стародубському полковнику І. Скоропадському... УДІМ. С. 184.

⁹⁴ 1708, листопада 20. Гадяч. Лист гетьмана І. Мазепи до полтавського полковника І. Левенця з проханням вжити заходів для оборони території полку від наступу московського війська та слобідських полків. УДІМ. С. 181.

⁹⁵ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Уклали О. Захарків, Р. Керста, О. Федик. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994. Вип. 1 С. 139.

⁹⁶ Асекурация козакам запорожским (1670 г.). Маркевич Н. История Малороссии. Москва: Тип-я Августа Семенина, 1842. Т. 4. С. 457–462.

⁹⁷ Договори і постанови / Розчитка тексту та упор. О. Алфьорова. Київ: Темпора, 2010. С. 43.

⁹⁸ Договори и постановления правъ и волностей войсковыхъ. «Пакти и Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). С. 83.

⁹⁹ Письмо кошевого атамана Гордиенка к польскому королю с просьбой о присоединении его к запорожцам и малоросским козакам для спасения от московского царя. Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. Владимир, 1903. Т. I. С. 1022.

¹⁰⁰ Ковальска-Павелко І. Протекторат. Сучасна політична лексика: енциклопедичний словник-довідник. Львів: Вид-во «Новий Світ-2000», 2015. С. 234.

між Карлом XII та Батурином передбачав як «обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі», так і гарантував свободи і права краян, невтручання у їхнє правління, організацію системи влади. Король номінально мав вирішувати питання оплати воякам-шведам, а місцеві жителі – надавати їм харчі.

Третім доказом, що підтверджує реальність договору з «Виводу прав України», є представлення в союзній угоді І. Мазепи у князівському статусі. Це не була якась вигадка І. Борщака, так би мовити, його «примха». Насправді гетьман став князем 1 вересня 1707 р.¹⁰¹ Залишилися лише формальності – отримати відповідний документ. У вересні 1708 р. гетьман писав О. Меншикову «о дѣпломѣ моем»¹⁰², для виготовлення якого терміново було слід надіслати інформацію про герб та рід Мазеп. Володар булави не встиг отримати важливий документ, але він мав право вже називатися князем, у такому почесному статусі підписувати союзницьку угоду.

Четверте підтвердження справжності джерела І. Борщака ховається у характеристиці в союзній угоді України як князівства. Не думаємо, що публікатор документа на той момент мав можливість ознайомитися з літературою про прагнення вітчизняної еліти щодо такого державницького правління, оскільки праці на цю тему стали з'являтися в основному після 1991 р.¹⁰³

Ідея відновлення Руського князівства була до 1708 р. потаємним планом верхівки¹⁰⁴, інтелектуалів Гетьманщини. У риторичі «Меркурій у придбаному царстві» (1693 р.) оспівується «Феб¹⁰⁵ руський, Богдан»¹⁰⁶, «сей славний гравець стількох турнірів переможних», який «всю Русь до волі приготував, а себе – до вічності»¹⁰⁷. У панегірику Пилипа Орлика «Алцід російський»¹⁰⁸ (1695 р.) Україна¹⁰⁹ називається як «Русь»¹¹⁰, керована «непереможним руським Алцидом», «великим гетьманом і окрасою Руського краю»¹¹¹. Духовні побратими володаря булави в своїх творах почали оспівувати минулу славу Києва,

¹⁰¹ Лист гетьмана І. Мазепи до цесаря Йосифа I / Переклад з німецької та підготував до друку В. Дятлов. *Сіверянський літопис*. 2006. № 3. С. 14–15.

¹⁰² [1708 г., сентябрь]. Письмо И. Мазепы к А. Меншикову. С поздравлениями по случаю победы и о сборе провианта. *Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг.* / Отв. ред. Т. Базарова. Санкт-Петербург: Дмитрий Булаин, 2014. С. 251.

¹⁰³ Чухліб Т. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 71–93; Туранли Ф. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2001. Вип. 8/9. С. 334; Затилюк Я. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. *Український історичний журнал*. 2011. № 5. С. 32–43; Сас П. Князівство Військо Запорозьке, проект Йосипа Верещинського. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4. С. 367–368; Гадяцька унія 1658 р. / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2008. 342 с.; Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Житомир, 2013. 182 с.

¹⁰⁴ «Статті Вечного миру» або Договір між Кримським ханством та Князівством удільним Київським, Чернігівським (також воно називалося в тексті «Малоросійської Україною», «Государством Малоросійским», «Княжеством Малоросійским», як «Русь»), узгоджений переговорниками ще 26 травня 1692 р. (Уперше опублікував угоду О. Оглоблин (див.: Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесяти річчя життя та п'ятидесяти роковин наукової діяльності. Київ: 3 друкарні Української Академії наук, 1927. С. 741–744)). У цій угоді зазначалося, що кримці «помогут іспод московской власти выбитца» (Статті Вечного миру. *ІР НБУВ*. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 930–931.), а потім спільно оборонятимуться «от поляков и от Москвы и от всѣх непрітегѣй» (Статті Вечного миру. Арк. 926.). Договір Вічного миру Кримського ханства з Руським князівством, що потрапив у серпні 1693 р. (Статті Вечного миру. Арк. 941) в руки росіян, був «полско-го писма» (Статті Вечного миру. Арк. 924). Останнє спростовує думку про те, що цей документ створив мазепинський канцелярист Петрик (Петро Сулима), оскільки той не знав польської мови, бо вчився у звичайній школі у Полтаві. Насправді проект цього договору створено в Батурині.

¹⁰⁵ Аполлон – бог світла і поезії.

¹⁰⁶ Гетьман Богдан Хмельницький.

¹⁰⁷ Промови про героїв української історії (із анонімною риторикою «Меркурій у придбаному царстві» (1693 р.). *Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр.* / Упор. С. Павленко (далі – МА). Київ: Мистецтво, 2021. С. 96.

¹⁰⁸ У більшості тогочасних творів український народ називається як «роський», «роксоланський», «російський», «малоросійський», що походить від давніх «сарматів» (у панегірику П. Орлика ніжинський полковник І. Обидовський представлений Гіппоменом сарматським). Ф. Прокопович оспівує Володимира як «всіх словеноросійських стран» князем і повелителем, і присвячує свою трагікомедію в стінах Києво-Могилянської академії «на позор (на огляд, перегляд, спостереження – С.П.) російському роду от благородних російських синов» (МА. С. 404). За повідомленням гетьмана, «в Креховском руском благочестивом монастыре» (Листи Івана Мазепи (далі – ЛІМ-2) / Упор. В. Станіславський. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010 Т. 2: 1691–1700. С. 329) помер батько Даниїла Зарудного. Володар просив грамоту в царів для вільного навчання в Києво-Могилянському колегіумі місцевих «детей російских жителей» (ЛІМ-2. С. 398). У той же час І. Мазепа вживав сучасний нам етнонім, зокрема писав – «нашим украинским людем» (ЛІМ-2. С. 372).

¹⁰⁹ Поряд з цією назвою (див. наприклад, лист І. Мазепи від 13 січня 1693 р. до митрополита Варлаама Ясинського – ЛІМ-2. С. 367; Лист до невідомого від 22 серпня 1700 р. ЛІМ-2. С. 676) вживалися як синоніми «Російська земля» (МА. С. 343), «Росія» (Там само. С. 231, 246).

¹¹⁰ Орлик П. Алцід російський (1695). МА. С. 277.

¹¹¹ Там само. С. 280.

«Руську землю»¹¹², державу князя Володимира¹¹³. З останнім порівнювався гетьман. Йому як «отцю Вітчизни, оборонцю Церкви»¹¹⁴ «строєніє сего отчества Владимироваго по царю от Бога врученно єсть»¹¹⁵.

Тож прихід у жовтні 1708 р. на землі України шведського війська давав можливість гетьманській верхівці реалізувати давній амбітний задум. І. Мазепа у договорі назвав Україну князівством. У такий спосіб володар булави вже представляв не бунтівливу провінцію Московії, а народ, який мав власну героїчну історію, самостійну державу, що потребувала відновлення та захисту. Зазначимо, що поінформовані представники шведського табору в ті дні знали, що Мазепа, дізнавшись про плани царя порушити «конвенції та привілеї», мав надію «зробити Україну вільною, незалежним князівством»¹¹⁶ (Нордберг), «Інтенція ж його була та, щоб область цю учинити князівством окремих»¹¹⁷ (капітан Філіп Страленберг [Табберт]).

П'ятий аргумент на користь достовірності укладеної в жовтні 1708 р. союзницької угоди криється в її 5 статті: «Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й.К.В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб». Якби ми мали справу з фальшивкою, то вона б навряд чи мала такі «другорядні» подробиці. Подібна стаття дисонансує зі змістом багатьох угод того часу. Отже, придумувати її ні з того, ні з цього не було жодного сенсу. Водночас ця стаття була важливою для І. Мазепи. Чому? Князівський статус гетьман отримав від зверхника Священної Римської імперії цісаря Йосифа I, союзника Петра I, противника Карла XII. Отже, ця стаття врегульовувала питання титулу володаря булави, залишала цісарське надання в силі.

Шостим пунктом-підтвердженням існування вищезгаданого джерела є використання в ньому 14 разів слова-терміну «Стани» (у французькій версії *les États*), із них 4 рази – в угоді Карла XII з Україною. У договірно-правовій базі Гетьманщини не було традиції його активного застосування (лише в Гадяцькому трактаті 1658 р. натрапляємо на часте вживання «stany»¹¹⁸). Не бачимо його в Проекті договору гетьмана Петра Дорошенка з Туреччиною¹¹⁹, угодах, універсалах Д. Ігнатовича (Многогрішного), І. Самойловича, Коломацьких статтях, договорі з Кримом 1692 р.¹²⁰, староукраїнській версії Пактів і Конституцій законів та вольностей Війська Запорозького 1710 р.¹²¹, листуванні І. Мазепи. Водночас Карл XII послуговувався цим терміном (*ständer=стани*) у кореспонденції. «Стосовно скликання *станів*, – писав шведський король із Бендер в Раду 3 лютого 1711 р., – то ми вважаємо це непотрібним, оскільки пам'ятаємо, що з ваших попередніх повідомлень ми дізналися, що останнє зібрання *станів* не служило нічому іншому, окрім як більший демонстрації їхнього злиденного становища (курсив наш – С.П.)»¹²².

Це дає підстави припустити, що відповідні пункти угоди Карла XII з Україною в особі І. Мазепи коректувалися, редагувалися шведською стороною у їхній редакції. Так само, гадаємо, й «Вивід прав України» був підготовлений за участі шведських редакторів і зокрема короля. Адже він наприкінці 1711 р. як протектор мазепинців виступав за «повернення України її попередньої свободи»¹²³.

Де зник трактат?

Насамкінець кілька зауваг про те, що оригінал «Виводу прав України» в Дентевілі не знайдений і це, мовляв, є головною причиною для сумнівів, чи було таке джерело. Передусім зазначимо, що, йдучи услід за багатьма дослідниками історії України кінця XIX –

¹¹² Кроковський Й. Акафіст святий Варвари (1698). МА. С. 222.

¹¹³ Насамперед ідеться про твори Партенія Родовича, Димитрія Туптала (Ростовського), Лаврентія Крщновича, Феофана Прокоповича.

¹¹⁴ Новицький І. Тезис (1708). МА. С. 404, 442.

¹¹⁵ Прокопович Ф. Володимир (1705). МА. С. 404.

¹¹⁶ Nordberg J. Histoire de Charles XII. Roi de Suede. La Haye: P. De Hondt, 1748. Т. 2. Р. 248.

¹¹⁷ Записки капитана Филиппа Йоганна Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого. Северная и восточная часть Европы и Азии. Москва–Ленинград: Институт истории СССР, Ленинградское отделение, 1985. С. 142.

¹¹⁸ 1659 р., травня 12 (22). Варшава. Текст Гадяцького договору 6 (16) вересня 1658 р., ратифікований сеймом Речі Посполитої. *Гадяцька унія 1658 р.* / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2008. С. 14–22.

¹¹⁹ Після 10 серпня 1668 р. Проект договору гетьмана Петра Дорошенка з Туреччиною. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Матеріали до українського дипломатію.* Київ–Львів: НТШ, 2004. С. 379–383.

¹²⁰ Статті Вечного миру (1692). Інститут рукопису НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 925–939.

¹²¹ «Пакти і Конституції» Української козацької держави... С. 76–117.

¹²² Till rådet i Stockholm (Vid Bender den 3 februari 1711). Konung Karl XII: egenhändig brev, samlade och utgivna av Ernst Carlsson, med porträtt och breffacsimile av Karl XII. Stockholm: P.A. Norstedt u. Söners, 1893. S. 372.

¹²³ Konungen till Rådet, om utsigtarna till nytt krig emellan turkarne och Zaren (Wed Bender d. 6 Novemb: 1711). *Histo-riska handlingar.* Stockholm, 1874. Vol. 9. S. 65.

поч. ХХ ст., ми можемо потрапити в подібну ситуацію. Більшість томів відомих істориків Олександра Лазаревського, Вадима Модзалевського у цьому зв'язку можна поставити під сумнів, бо пошкоджені користувалися родинними колекціями документів, повітовими архівами із пошкодженими пліснявою фондами. Після їх огляду щось кудись переміщалося, втрачалося, згорало, купувалося. «Значна кількість оригіналів документів, опублікованих О. Лазаревським, – зазначає автор монографії про вченого Неля Герасименко, – була втрачена в роки війн та революцій першої половини ХХ ст. Відтак його публікації є першоджерелом та однією з найцінніших частин творчого доробку»¹²⁴. В. Модзалевський через вимоги видавців та спонсорів прибрав посилання на джерела в головній своїй багатотомній праці¹²⁵. О. Лазаревський мав звичку скорочувати, підправляти, спрощувати, переказувати тексти джерел. Таке можна закинути, як бачимо, не лише І. Борщаку.

До приватної колекції старих родинних паперів замку Дентевіль є теж багато питань.

«Архів цей не впорядкований: документи перемішані без огляду на зміст, дати і формат, – писав публікатор “Виводу прав України”. – Між документами є також папери обох Орликів – батька й сина. Розібратися у всіх Дентевільських паперах я не мав змоги з причин технічних та від мене незалежних. Але з того, що я оглянув, видно: 1) що це є частина паперів, які в 1759 р. по смерті Григора Орлика забрав французький уряд у його вдови, а потім; певно, повернув; 2) Не є це головні папери Мазепи, які, судячи по словам Орликів, були в їх посіданні. Найважливішим з цих документів є без сумніву “Дедукція” (Вивід), яку подаю нижче. Це рукопис із двох аркушів in fol.; перша сторона починається, трохи відступивши зверху, друга зразу зверху; перший аркуш записаний на всіх чотирьох сторонах, другий на трьох, так що весь рукопис має 7 сторін in fol. Писаний він гарним письмом Орлика, в тім часі ще міцним і рівним, не так як пізніше, під час “Солунського сидіння”. Рукопис добре захований, на грубому і твердому папері»¹²⁶.

О. Субтельному під час відвідин замку Дентевіль не вдалося в неописаних фондах відшукати те, що бачив у них до 1922 р. його попередник. Тому історик зробив важливе зауваження: «Під час моїх перших відвідин Дентевіля в серпні 1971 р. ми разом із його власником Комтом де ля Віль-Бож'є не змогли знайти жодного документа, що скидався б на “Вивід”. Більше того, Віль-Бож'є сказав мені, що Борщак ніколи не був у Дентевілі й тільки користувався деякими документами, що їх власники архіву показували йому в Парижі»¹²⁷. Останнє твердження доволі суперечливе і дає привід для закономірних запитань.

Перше. І. Борщак писав, що він виявив у Дентевілі метричну «випис на укр. мові з Батуїнської церкви про народження Григора Орлика»¹²⁸. Там із неї зробила фотокопію й сучасна дослідниця Ірина Демчишин¹²⁹. У передмові до книги про Григора Орлика в 1930 р. І. Борщак писав: «Невимовною є наша подяка графові Де ля Віль-Боже, що дав у наше розпорядження архів Дентевіль, склав для нас генеалогію роду Дентевілів і сфотографував нам портрет Григора Орлика»¹³⁰. ... Окрема наша подяка С.П. Шелухинові, завдяки піддержці якого ми мали змогу зробити подорож до Дентевілів і там працювати»¹³¹. Отже, це таки підтверджує, що дослідник оглядав фонди дентевільського приватного архіву.

Друге. Чи був Комт де ля Віль-Бож'є повноцінним власником приватного документального зібрання в 1920-ті рр.? Адже І. Борщак писав, що зустрічався не з кимось одним,

¹²⁴ Герасименко Н. Олександр Лазаревський: життя і творчість (1834–1902 рр.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2012. С. 165.

¹²⁵ Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський. Мюнхен–Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1968. С. 9.

¹²⁶ ВПУ. С. 5.

¹²⁷ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. Київ: Либідь, 1994. С. 201.

¹²⁸ Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західної Європи, переслана Українській Академії Наук у Києві. ЗНТШ. 1924. Т. СXXXIV–СXXXV. С. 245.

¹²⁹ Дмитришин І. Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії. Київ: Темпора, 2019. С. 468.

¹³⁰ В. Дмитришин з цього приводу зазначає: «Портрет Григорія з Дентевільського замку становить чи не найбільшу містерію, яку започаткував І. Борщак» (Там само. С. 393). Далі авторка зазначає, що «попередній власник замку, чий почерк упізнав його сучасний володар [Анрі Анн Марі П'єр Юбер де Ла Віль-Боже (1926–2022) – С.Л.] (це був його дід) стверджував, що на портреті зображено кавалера Бофремона» (Там само). Мовляв, їхній родич з цього приводу залишив відповідну записку. Думаємо, що після появи першого видання книги дослідника архіву Дентевільського замку (Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика 15-го (1742–1759 рр.). Львів: Червона калина, 1932. 207 с.) хтось із французьких мистецтвознавців чи істориків звернув увагу на хибний портрет головного героя, про це й повідомив автор власника портрету. Але не треба виключати й того, що останній зовсім не причетний до «пожовклого конверту із листом кількадесятилітньої давності», що знайшовся «в куті рами». Господарі Дентевільського замку, як правило, зустрічалися з українськими істориками, маючи вже дуже поважний вік. А тому не всі могли пригадати, а тим паче знати, як користувалися фондами приватного архіву їхні попередники.

¹³¹ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик генерал-поручник Людовика XV (1742–1759). Нью-Йорк: Восьмий курінь У.П.С. ім. Г. Орлика, 1972. Х.

а з маркізами **De laVille Baugó**. Історик О. Прицак відвідав замок Дентевіль у 1988 р. і дізнався, що публікатор «Виводу прав України» там бачився в 1922 р. з дідом «нинішнього власника»¹³² (Georges de La Ville de Baugé (1860–1958)¹³³). А О. Субтельний, швидше за все, контактував із його сином, якого називає Комт, хоча насправді Comte по-французьки означає граф (правдоподібно це був Félix de La Ville de Baugé (1890–1974)).

Третє. Чи власник замку в 1971 р. міг пам'ятати, хто гостював у його батька майже 50 років тому? Дуже сумнівно. У той же час він міг говорити правду, маючи на увазі 1945–1950 рр. Професор Аркадій Жуковський передав у 1988 р. О. Прицаку підготовлений у ті роки й неопублікований машинописний рукопис нової редакції «Дедукції» (Пилип Орлик: Вивід прав України. З рукопису родинного архіву Дентевіля у Франції. Зі вступом і примітками подав Ілько Борщак. Друге виправлене і доповнене видання. 95 с.)¹³⁴. А цей текст містив чимало нових віднайдених джерел, зокрема «незавершеного польського додатку»¹³⁵. Історик Георгій Потульніцький виявив в архівній колекції О. Прицака, що 2006 р. подарована Національному університету «Києво-Могилянська академія», 138 справ матеріалів І. Борщака, зокрема декілька варіантів «Виводу прав України» (НаУКМА. Наукова бібліотека. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1735–1738)¹³⁶. Отже, після війни І. Борщак продовжував вивчати «Вивід прав України», а тому, схоже, і попросив власника архіву передати йому актуальні для нього документи для перегляду в Париж.

Четверте. Із заяв співрозмовника О. Субтельного, що І. Борщак «тільки користувався деякими документами, що їх власники архіву показували йому в Парижі»¹³⁷, можна зробити висновок: частина найцінніших джерел архіву Г. Орлика у певний час, у 1945–1950 рр., полишала основне місце зберігання. Чи поверталось вивезене назад? Мабуть, ні. Власник міг залишити привезене на паризькій квартирі та й забути про нього. Більше того, він мав законне право продати те, що для нього не було важливим.

Referens

- Adadurov, V. (2024). «Perestavlyayuchy slova u stolittiyakh»: intelektualna biografiya Ilka Borshchaka [«Rearranging words over centuries»: the intellectual biography of Ilko Borshchak]. Lviv, Ukraine.
- Artamonov, V. (2019). Turetsko-russkaya voyna 1710–1713 gg. [Turkish-Russian war 1710–1713]. Moscow, Russia.
- Bazarova, T. (2015). Russkiye diplomaty pri osmanskom dvore: Stateynnye spiski P.P. Shafirova i M.B. Sheremeteva 1711 i 1712 gg. (Issledovaniye i teksty) [Russian diplomats at the Ottoman court: State-ment lists of P.P. Shafirov and M.B. Sheremetev of 1711 and 1712 (Research and texts)]. St Petersburg, Russia.
- Chukhlib, T. (2008). Pylyp Orlyk [Pylyp Orlyk]. Kyiv, Ukraine.
- Dmytryshyn, I. (2019). Hryhorii Orlyk, abo Kozatska natsiya u frantsuzkiy dyplomatii [Hryhorii Orlyk, or the Cossack nation in French diplomacy]. Kyiv, Ukraine.
- Dyatlov, V. (Publ.). (2006). Lyst hetmana I. Mazepy do tsisarya Yosypa I [Letter from Hetman I. Mazepa to Emperor Joseph I]. *Siveryanskyi litopys – Siverian Chronicle*, 3, P. 14–15. Chernihiv, Ukraine.
- Fihurnyi, Yu. (2008). Ukrayinskyi hetman Pylyp Orlyk [Ukrainian Hetman Pylyp Orlyk]. Kyiv, Ukraine.
- Kravtsevych-Rozhnetskyi, V. (2004). Ambassador kozočkoho narodu [Ambassador of the Cossack nation]. Kyiv, Ukraine.
- Kresin, O. (2001). Politiko-pravova spadshchyna ukrainskoyi politychnoyi emihratsiyi pershoyi polovyny XVIII st. [Political and legal legacy of Ukrainian political emigration in the first half of the 18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Krupnytskyi, B. (1938). Hetman Pylyp Orlyk (1672–1742). Ohliad yoho politychnoi diialnosti [Hetman Pylyp Orlyk (1672–1742). An overview of his political activity]. Warsaw, Poland.
- Malyshev, O. (2021). Kozacka relyaciya pro Kyiv yak stolytsyu Ukrayiny: nevidomyi dokument poch. XVIII st. [Cossack report on Kyiv as the capital of Ukraine: an unknown document from the early 18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Ohloblyn, O. (1954). «Vyvid prav Ukrainy» hetmana Pylypa Orlyka (1712) [Hetman Pylyp Orlyk's «Excerpt of Rights of Ukraine» (1712)]. *Visnyk – Bulletin*, 5 (67), P. 11–13.
- Matyakh, V. (2011). Hetman v emihratsiyi Pylyp Orlyk: istoryko-istoryohrafichniy portret polityka [Hetman in exile Pylyp Orlyk: a historical-historiographical portrait of a politician]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 124–. Kyiv, Ukraine.
- Orlyk, P. (2006). Konstytutsiya, manifesty ta literaturna spadshchyna. Vybrani tvory [Constitution, ma-nifestos, and literary heritage. Selected works]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2019). Ukrayina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 rr. v dokumentalnykh dzherelakh [Ukraine in the era of Ivan Mazepa. 1708–1709 years in documentary sources]. Kyiv, Ukraine.

¹³² Pritsak O. The first Constitution of Ukraine (5 April 1710). *Harvard Ukrainian Studies*. 1998. Vol. 22. P. 474.

¹³³ *Geneanet*. URL: https://gw.geneanet.org/frebault?lang=fr&n=de+la+ville+de+bauge&p=georges; Famille de La Ville. BikiMedia. URL: https://r.wikipedia.org/wiki/Famille_de_La_Ville.

¹³⁴ Pritsak O. The first Constitution of Ukraine... P. 473–474.

¹³⁵ Ibid. P. 473.

¹³⁶ Потульніцький Г. Матеріали Ілька Борщака в особовому архіві Омеляна Прицака. *Краєзнавство*. 2013. № 4. С. 206.

¹³⁷ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм... С. 201.

Pavlenko, S. (2024). Lyst frantsuzkoho diplomata Zhana Balyuza pro yoho perebuvannya v Baturyni v 1704 r. ta zustrich z Ivanom Mazepoyu – falsyfikat istoryka Ilka Borshchaka chy yoho pereklad tekstu dzherela? [Letter from French diplomat Jean Baluze about his stay in Baturyn in 1704 and his meeting with Ivan Mazepa – a forgery by historian Ilko Borshchak or his translation of the source text?]. *Siveryanskyi litopys – Siverian Chronicle*, 4, P. 156–172. Chernihiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (2025). Chy pysav Ivan Mazepa lysty do khreshchenytsi Motri Kochubei? [Did Ivan Mazepa write letters to his goddaughter Motry Kochubey?]. *Siveryanskyi litopys – Siverian Chronicle*, 2, P. 140–145

Potulnyskyi, H. (2013). Materialy Ilka Borshchaka v osobovomu arkhivi Omelyana Pritsaka [Materials of Ilko Borshchak in the personal archive of Omelyan Pritsak]. *Krayeznavstvo – Local history*, 4, P. 205–209. Kyiv, Ukraine.

Pritsak, O. (1992). Odyn chy dva dohovory Pylypa Orlyka z Turechchynoyu na pochatku drugoho desyatylyttia visimnadtsyatogo stolittia [One or two treaties of Pylyp Orlyk with Turkey at the beginning of the second decade of the eighteenth century]. *Ukrainskyi arheohrafichnyi shchorichnyk – Ukrainian archival yearbook*, 1, P. 312. Kyiv, Ukraine.

Rendiuk, T. (2013). Pylyp Orlyk: moldovski ta rumunski shlyakhy [Pylyp Orlyk: Moldovan and Romanian paths]. Chernivtsi, Ukraine.

Sashalmi, E. (2015). The novelty of the Utrecht peace settlement (1713). *Central European Papers*, 3 (2), P. 27–28. Pécs, Hungary.

Sereda, O. (2018). Osmansko-ukrainska dyplomatiya v dokumentakh XVII–XVIII st. [Ottoman-Ukrainian diplomacy in documents of the 17th–18th c.]. Kyiv–Istanbul, Ukraine–Turkey.

Slisarenko, O. (2019). Ukrainsko-shvedskyi viiskovyi soiuz u Pivnichnii viini u 1708–1714 rr. [Ukrainian-Swedish military alliance in the Northern war in 1708–1714]. Dnipro, Ukraine.

Smolii, V. (Ed.). (2011). Pakty i Konstytutsiyyi Ukrayinskoï kozahkoï derzhavy (do 300-richchya układennya) [Pacts and Constitutions of the Ukrainian Cossack state (for the 300th anniversary of its conclusion)]. Lviv, Ukraine.

Tairova-Yakovleva, T. (Comp.). (2022). Pylyp Orlyk i mazepintsy. Dzherela [Pylyp Orlyk and the Mazepists. Sources]. Kyiv, Ukraine.

Trattner, M. (2021). Skarby shvedskykh arkhiviv: Dokumenty z istorii Ukrainy [Treasures of Swedish archives: Documents from the history of Ukraine]. Odesa, Ukraine.

Verhun, I. (1977). Krytychnyi ohliad naukovykh prats pro uchast kozakiv u boiakh pid Diunkerkom u 1645–1646 rr. [Critical review of scientific works on the participation of the Cossacks in the battles of Dunkirk in 1645–1646]. *Vyzvolnyi shliakh – The liberation path*, 6, P. 744.

Vodarskyi, Ya. (2004). Zahadky Prutskoho pokhodu Petra I [Mysteries of Peter I's Pruth campaign]. Moscow, Russia.

Vozgrin, V. (2013). Istoriya krymskikh tatar: ocherki etnicheskoy istorii korenного naroda Kryma [History of the Crimean tatars: essays on the ethnic history of Crimea's indigenous people]. Simferopol, Ukraine.

Yatseniuk, H. (2005). Ukrainska politychna emihratsiia i Hetmanshchyna v 1710–1742 rr.: polityko-dyplomatychnyi aspekt [Ukrainian political emigration and the Hetmanate in 1710–1742: political and diplomatic aspect]. Chernivtsi, Ukraine.

Zatyliuk, Ya. (2022). Moskovit bezpidstavno pretenduye na stolychne misto Ukrayiny Kyiv, namahayuchys vidirvaty yoho vid Ukrayiny: skhema kozachkoy istoriyi v «Relyatsiyi pro Kyiv» ta u preambuli «Konstytutsiyyi» P. Orlyka [The Muscovite unjustifiably claims the capital city of Ukraine, Kyiv, trying to tear it away from Ukraine: the Cossack historical scheme in «Report on Kyiv» and the preamble of P. Orlyk's «Constitution»]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, P. 61–62. Kyiv, Ukraine.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

Дата подання: 23 квітня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 12 травня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. «Вивід прав України» – політико-правовий трактат Пилипа Орлика чи Ілька Боршчака? Частина друга. *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 124–138. DOI: 10.58407/litopis.250412.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2025). «Vyvid prav Ukrainy» – polityko-pravovyi traktat Pylypa Orlyka chy Ilka Borshchaka? Chastyna druga [“The Excerpt of the Rights of Ukraine” – a political-legal treatise by Pylyp Orlyk or Ilko Borshchak? Part two]. *Siveryanskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 124–138. DOI: 10.58407/litopis.250412.

Андрій Янко

ОЛЕКСІЙ ХАРСЕКІН ТА ЙОГО ВНЕСОК В ЕТРУСКОЛОГІЮ

ALEXEY KHARSEKIN AND HIS CONTRIBUTION TO ETRUSCOLOGY

DOI: 10.58407/litopis.250413

© А. Янко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3556-5119>

Метою статті є висвітлення невідомих загалу сторінок наукової творчості знаного етрусколога Олексія Харсекіна, зокрема його внеску до інтерпретації етрусської мови. **Методи**, що використовуються, складають поєднання історико-біографічного, історико-критичного та комбінованого методу історичної лінгвістики. **Наукова новизна** дослідження полягає у висвітленні невідомих до цього часу відгуків і рецензій вітчизняних і зарубіжних етрускологів на монографію та запропонований Харсекіним метод інтерпретації етрусських написів, а також відповіді на питання, чому йому й будь-кому ще не вдалося віднести етрусську мову до певної мовної сім'ї чи групи і до кінця розтлумачити всі наявні етрусські тексти. **Висновки**. Наукова праця О.І. Харсекіна мала свої підйоми та спади. Почавши як вчитель англійської мови, він у середині 1950-х рр. зацікавився давнім народом етрусками та їхньою таємничою нерозгаданою мовою. Мрія про віднайдення ключа до етрусської мови стимулювала його вивчати різноманітні джерела, перш за все, корпус опублікованих на той час етрусських написів. Він також долучився до збирання й каталогізації нових етрусських написів на теренах СРСР. Харсекін встановив контакти з радянськими та іноземними істориками і філологами, які намагалися вирішити етрусську проблему. Він опублікував цілу низку статей та дві монографії, брав участь у багатьох наукових конференціях з історії та культури етрусків. Проте він не зміг наблизитися до задовільної інтерпретації етрусської мови через недостатню філологічну підготовку. Втім, вповні зрозуміти й класифікувати етрусську мову ще й досі не вдалося нікому, адже археологія поки що не надала лінгвістам довгих різноманітних етрусських і паралельних їм написів на зрозумілій інтерпретаторам мові, а також таких, які мають суспільний зміст, тобто складаються не лише з особистих імен чи спеціальних релігійних термінів.

Ключові слова: О.І. Харсекін, етруски, Стародавній Рим, античність, етрускологія, етрусська мова, антикознавство.

The aim of the publication is to highlight the unknown pages of scientific activity of well-known etruscologist Alexei Kharsekin, in particular his contribution to the interpretation of Etruscan language. **The used methods** are a combination of historical-biographical, historical-critical and combined methods of historical linguistics. **Scientific novelty** of the study is highlighting previously unknown responses and reviews of local and foreign etruscologists to the monograph and the interpretation method for Etruscan inscriptions proposed by Kharsekin, as well as the answer to the question of why he and anyone else did not manage to attribute the Etruscan language to a certain language family or group, and to explain completely all the existing Etruscan texts. **Conclusions.** The scientific activity of O.I. Kharsekin had its ups and downs. Starting as an English teacher, he became interested in the ancient Etruscan people and their mysterious, unsolved language in the mid-1950s. The dream of discovering the key to the Etruscan language stimulated him to study various sources, primarily the corpus of Etruscan inscriptions published at that time. He also participated in the collection and cataloging of new Etruscan inscriptions in the USSR. Kharsekin established contacts with Soviet and foreign historians and philologists who were trying to solve the Etruscan problem. He published a number of articles, two monographs, and participated in many scientific conferences about history and culture of the Etruscans. However, he was unable to interpret Etruscan language satisfactory due to insufficient philological training. However, no one all over the world has yet managed to understand and classify Etruscan language completely, because archaeology has not yet provided linguists with long, diverse Etruscan and parallel inscriptions in a language understandable to interpreters, as well as the inscriptions with social meaning which consist not only of personal names or special religious terms.

Key words: O.I. Kharsekin, Etruscans, Ancient Rome, antiquity, Etruscology, Etruscan language, ancient studies

Олексій Іудович (Юдович, Іванович) Харсекін – відомий у вузьких наукових колах дослідник стародавнього народу етрусків та їхньої писемності й мови, його наукова праця

припала на радянські часи. Певний період життя вчений працював і в Україні. Довгий час він був відомий лише безпосередньо за текстами його творів та скупими бібліографічними даними. Натомість постать «дешифрувальника» загадкових для багатьох людей етрусків також є досить загадковою і потребує докладного висвітлення. Останнім часом з'явилися деякі розвідки біографічного характеру, але вони не вповні дають відповіді на питання про справжній внесок ученого в дешифровку етрусської писемності та інтерпретацію мови етрусків, оскільки створювалися науковцями, далекими від антикознавства та етрускології¹.

Ба більше, вони «грішать» протиріччями та фактологічними помилками. Зокрема, Й. Свинко писав, що О. Харсекін спочатку отримав кваліфікацію вчителя німецької мови, однак О. Левенець наводить архівні дані про те, що етрусколог був викладачем англійської мови². Автор словникової статті вказує дату переїзду О. Харсекіна до РРФСР 1968 р.³, натомість, за О. Левенцем, це сталося в 1985 р.⁴ Останній більш точний, оскільки мав можливість користуватися архівними даними й опитувати колег ученого, проте, коли мова заходить про професійну діяльність О. Харсекіна, він теж припускається помилок. Уже в назві статті О. Левенець називає етрусколога лінгвістом (а далі в тексті ще й «світового рівня»), хоча сам зазначає, що той захистився 1967 р. як історик⁵, чому є й підтвердження з нашої особистої бібліотеки, адже маємо ксерокопію автореферату кандидатської дисертації О. Харсекіна саме з історії⁶.

Далі О. Левенець посилається на деякі твори російської історіографії, зазначаючи, що більше інформації можна знайти «у вузькоспеціалізованих наукових лінгвістично-історичних працях з проблематики етрускології, історії мов Середземномор'я в Стародавні часи, історії Стародавнього Риму»⁷. Проте до таких можна віднести хіба що третю працю, монографію лінгвіста С. Яценіцького, бо стаття С. Борисовської (автор невірно називає її «Борисовською») є повідомленням про конференцію з історії та культури етрусків, де доповіді О. Харсекіна присвячено чотири рядки, а полемізують із ним зовсім не лінгвісти⁸. Посилання ж на псевдовченого В. Чудінова⁹, який «доводив» російське коріння етрусків та їхньої мови, є взагалі за межами історичної критики.

Коли О. Левенець пише, що О. Харсекін «вніс своє ім'я в світову історіографію з проблематики історії етрусків і їхньої мови зокрема»¹⁰, це викликає сумнів. Сам він не наводить праць О. Харсекіна іноземними мовами в закордонних виданнях. Нам відомі лише три такі роботи – статті в італійському науковому виданні – журналі «Studi Etruschi»¹¹. Перша англomовна стаття не містить якихось сенсаційних теорій чи висвітлення нових методів інтерпретації мови етрусків¹². Вона присвячена введенню в науковий обіг кількох етрусських написів на кераміці, яка зберігається в Ермітажі в Ленінграді (нині Санкт-Петербург). Друга стаття вводить до обігу ще два етрусських написи з Ермітажу¹³. А третя стаття присвячена бібліографії праць російських дореволюційних і радянських істориків про етрусків станом на 1960 р.¹⁴ Ім'я у світовій історіографії він би заслужив, якби добре просунувся у тлумаченні етрусських текстів, але цього не сталося. Нам невідомо також про участь дослідника у спеціалізованих наукових конференціях за кордоном. Очевидно, він

¹ Що одразу впадає в око, одне з ключових слів у праці: Левенець О. Луцький період науково-дослідної та педагогічної діяльності лінгвіста-етрусколога Олексія Харсекіна (1974–1985 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 5. С. 196 – «епіграфічні написи», що є тавтологією, адже епіграфіка – це і є «написи».

² Свинко І. Харсекін Олексій Іудович. *Тернопільський Енциклопедичний Словник*. Тернопіль, 2009. С. 664; Левенець О. Луцький період... С. 198.

³ Там само. С. 664.

⁴ Левенець О. Луцький період... С. 202.

⁵ Там само. С. 198.

⁶ Харсекін А. Этрусские надписи как исторический источник: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03. «Всемирная история». Воронеж, 1967. 19 с.

⁷ Левенець О. Луцький період... С. 197.

⁸ Борисовская С. Научная конференция, посвященная истории и культуре этрусов. *Советская этнография*. 1973. № 5. С. 152, 153; див. також: Козловская В. Конференция по проблемам истории и культуры этрусов. *Вестник древней истории* (далі – ВДИ). 1973. № 2. С. 185–192.

⁹ Левенець О. Луцький період... С. 197, 204.

¹⁰ Там само. С. 198.

¹¹ Заради справедливості слід додати, що існує ще німецький переклад першої монографії дослідника: Харсекін А. Вопросы интерпретации памятников этрусской письменности. Ставрополь, 1963. 92 с.: Charsekin A. Zur Deutung etruskischer Sprachdenkmäler. Mit einem Anhang: Etruskische Inschriften in den Museen der UdSSR. Frankfurt a. M.: Klostermann, 1963. 93 s. Про цю працю й рецензії на неї йтиметься далі.

¹² Kharsekin A. Etruscan and Oscan inscriptions in Hermitage museum of Leningrad. *Studi Etruschi*. 1958. Vol. XXVI. P. 267–272.

¹³ Kharsekin A. Two inscribed objects from Hermitage museum of Leningrad. *Studi Etruschi*. 1959. XXVII. P. 151–155.

¹⁴ Kharsekin A. Etruscan studies in the USSR (Bibliographical notes). *Studi Etruschi*. 1960. Vol. XXVIII. P. 485–495.

був не виїзним (в період СРСР не всіх громадян вільно випускали за кордон), а от про причини цього нічого не відомо.

Варто зробити ще одне зауваження. О. Левенець, не розуміючи специфіки наукової роботи етрусолога, пише, що після приїзду до Луцька вчений «продовжив працювати над дешифруванням етрусських написів»¹⁵. Насправді у дешифруванні етрусських написів немає ніякої необхідності, оскільки вони виконані запозиченою у давніх греків абеткою, добре відомою всім спеціалістам-антикознавцям. Ці тексти легко читати (тож ніякого особливого «шифру» не існує), але важко зрозуміти. «Таємницею за сімома печатами» є не писемність, а мова етрусків, яку поки що неможливо віднести до жодної мовної сім'ї чи групи. Тож правильно говорити і писати про те, що необхідно інтерпретувати етрусську мову, або розтлумачити той чи інший текст етрусською.

О. Левенець помиляється й тоді, коли слідом за О. Харсекіним вважає, що той винайшов якийсь особливий метод лінгвістичного дослідження стародавніх написів і текстів¹⁶. По-перше, О. Харсекін займався лише етрусськими написами, не вивчаючи тексти іншими давніми мовами, по-друге, він лише поєднав етимологічний, комбінаторний та білінгвістичний методи разом, назвавши це поєднання новим, комплексним методом. Слушною слід визнати думку колишнього співавтора О. Харсекіна О. Немировського: «Але напевно чи поєднання трьох методів можна назвати новим методом»¹⁷.

Однак і О. Немировський нічого не добився як у сфері задовільного тлумачення окремих довгих етрусських текстів, так і в лінгвістичній класифікації етрусської мови, оскільки не був історичним лінгвістом. Проте незнання предмету, про який пише, призводить біографа О. Харсекіна до приписування останньому того, що він і не робив. Зокрема О. Левенець чомусь вирішив, що О. Харсекін «наводив різноманітні аналогії етрусської мови з сучасною албанською мовою»¹⁸. Насправді, і це відомо не лише спеціалістам, а й любителям науково-популярної літератури старшого покоління, цим займався французький популяризатор З. Майяні¹⁹. Про це й було зазначено у передмові етнографа Н. Красновської до розділу з майбутньої книги Я. Буріана та Б. Моухової, що друкувався в журналі «Советская этнография» в далекому 1969 р.²⁰ Чомусь вона без усяких на те підстав поставила поряд із прізвищем Майяні й прізвище Харсекіна, те саме некритично відтворив О. Левенець, пославшись на розділ книги чеських авторів, а не на передмову до нього іншого автора, до того ж, перетворивши назву журналу на «Советская этнология». Спостворював він й інші цитати, зокрема, посилавшись на монографію С. Яцемирського, стверджуючи, що на зазначених сторінках йшлося про етногенез етрусків, хоча насправді там писалося про зближення О. Харсекіним етрусської мови з етеокіпрською мовою²¹.

Зрештою, О. Левенець дійшов висновку, що О. Харсекін наблизився до віднесення етрусської мови до індоєвропейської мовної сім'ї²². Причому він посилався на дані з Державного архіву Волинської області, не вказуючи конкретно, що це за матеріали. Проте звернення до наукових праць самого О. Харсекіна свідчить про протилежне. На початку своєї діяльності (зокрема у першій своїй монографії²³) він, справді, активно зближував лексику етрусських та грецьких текстів, обережно припускаючи, що етрусська мова належить до індоєвропейської сім'ї. Однак у більш пізніх працях, у «лінгвістичному» розділі спільної з О. Немировським монографії, а також у розділі в збірнику провідних радянських мовознавців він чітко зазначив: «Але беззастережне її (етрусської мови – А.Я.) включення до індоєвропейської сім'ї, нарівні з іншими її членами, було би, звичайно, невинуватим»²⁴.

О. Левенець майже на кожній сторінці згадує про докторську дисертацію О. Харсекіна, яку так і не було дописано й захищено²⁵. Імовіріше, це була дисертація з філології, адже вчений працював на посадах завідувача, а останні роки – доцента кафедри іноземних мов ЛДПІ ім. Лесі Українки. Більшість його наукових робіт було присвячено лінгвістичним питанням. Отже, залишається нез'ясованим, чому, починаючи як мовознавець, до-

¹⁵ Левенець О. Луцький період... С. 199.

¹⁶ Там само. С. 202; Харсекин А. Вопросы интерпретации памятников этрусской письменности. С. 25; Його ж. Этрусская эпиграфика и этрусский язык. Этрусски. Введение в этрускологию. Воронеж, 1969. С. 34.

¹⁷ Немировский А. Этрусски. От мифа к истории. Москва, 1983. С. 82.

¹⁸ Левенець О. Луцький період... С. 203.

¹⁹ Майяни З. По следам этрусов. Москва, 2003. С. 69 et passim (2-е вид. кн. Майяни З. Этрусски начинают говорить. Москва, 1966). Справжнє ім'я – З.С. Ключевич.

²⁰ Буріан Я., Моухова Б. Взгляд в этрусский микромир. Советская этнография. 1969. № 5. С. 106. Повне видання: Буріан Я., Моухова Б. Загадочные этрусски. Москва, 1970. 228 с.

²¹ Яцемирский С. Опыт сравнительного описания минойского, этрусского и родственных им языков. Москва, 2011. С. 5, 9, 28.

²² Левенець О. Луцький період... С. 203.

²³ Харсекин А. Вопросы интерпретации памятников этрусской письменности. С. 75.

²⁴ Харсекин А. Этрусская эпиграфика и этрусский язык. С. 38; Харсекин А. Об этрусском языке. Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. Сборник статей. Москва, 1976. С. 347.

²⁵ Левенець О. Луцький період... С. 198, 199, 200, 201, 202.

слідник захистив кандидатську дисертацію зі всесвітньої історії, а потім знову взявся й не здійснив задумане: отримати докторський ступінь із філології саме вирішивши чи наблизившись до вирішення етрусської проблеми. Враховуючи вищенаведене, залишаються незрозумілими і потребують подальшого висвітлення науковий шлях і справжні здобутки етрусколога О. Харсекіна.

О. Харсекін почав свої етрускологічні студії в період відлиги в Радянському Союзі, коли був послаблений ідеологічний тиск і прочинено «залізну завісу». Ми не знаємо, як і коли він зацікавився етрусською проблемою, з чого почалося його захоплення етрусською епіграфікою та етрусською мовою²⁶. Впевнено можна сказати лише, що відносно вільне пересування Радянським Союзом дало йому змогу зібрати епіграфічні матеріали з античних колекцій Ермітажу в тодішньому Ленінграді та деяких інших міст країни, а потім поділитися цими надбаннями з іноземними мовознавцями. Завдяки володінню англійською та німецькою мовами він зумів написати листи до закордонних дослідників та зв'язатися з редакціями італійського журналу з етрускологічних студій та з видавництвом із ФРН. Цікаво, що на початку своєї кар'єри він не видавав статей російською, а одразу перейшов до випуску робіт іноземною (англійською) мовою. Він не зміг захистити кандидатську дисертацію з філології, хоча це й було би логічним, але видав своє дослідження й інтерпретації деяких етрусських написів окремим виданням спочатку російською в своєму рідному Ставрополі та майже одразу німецькою у Франкфурті-на-Майні.

Як уже зазначалося, у цій книзі О. Харсекін виклав основи свого «нового», комплексного, метода інтерпретації пам'ятників етрускої писемності, який насправді виявився сумою давно відомих етимологічного, комбінаторного та білінгвістичного методів дешифровки. Навів він і декілька прикладів тлумачення етрусських написів. Висновком дослідника було вважати етрусську мову за своєю основою індоєвропейською, дуже близькою до давньогрецької мови²⁷. Одним із перших відгукнувся на монографію про етрусську мову В. Шеворошкін, відомий успішним прочитанням карійських письмен давньої Малої Азії за допомогою «хетто-лувійського ключа»²⁸. Радянський лінгвіст піддав сумніву щільне зближення О. Харсекіним етрускої мови з давньогрецькою: «Проте детальний аналіз матеріалу показує, що багато паралелей є уявними: одні етрусські форми не мають тих значень, які їм приписані, інші піддані невірному членуванню, треті є не етруські, а грецькі слова тощо»²⁹. Загалом же рецензія була схвальною, наголошувалося, що як робоча гіпотеза припущення про індоєвропейський характер етрускої мови може бути прийнятним³⁰.

Оскільки О. Харсекін переклав свою монографію німецькою і вона вийшла в одному з видавництв Західної Німеччини, слід було чекати певної реакції іноземних дослідників. І вона не забарилася. Радянському етрускологу знову поталанило: він отримав відгуки-рецензії від декількох іноземних фахівців. Однак тон цих рецензій у порівнянні з рецензією В. Шеворошкіна був дещо іншим. Зокрема бельгійський філолог-класик Р. Ламбрехтс вказував на недостатню обізнаність радянського вченого із західною бібліографією, оскільки той вважав своїм відкриттям зближення, на яке було вказано за 60 років до нього³¹, також він вказував, що для тлумачення доволі простих тридцяти коротких написів, що склалися майже винятково з особистих імен, явно не треба було городити нового комплексного методу³². Вказувалося також і на ризиковані й не виправдані етимології з грецької, що могло бути пов'язане не зі спорідненістю етрускої та грецької мов, а з запозиченнями в етруску мову з грецької.

Німецький класичний філолог Р. Пфістер у рецензії на монографію О. Харсекіна вказував, що використання нового методу для інтерпретації вибраних написів не було переконливим, оскільки дослідник здебільше користувався надбаннями попередників, а там, де намагався додати щось своє, не мав успіху³³. Р. Пфістер констатував: «Переконливі до-

²⁶ У першій своїй книзі він зазначав, що працював над етрусськими текстами з 1955 р. Див.: Харсекин А. Вопросы интерпретации памятников этрусской письменности. С. 3.

²⁷ Там само. С. 75.

²⁸ Шеворошкин В. Исследования по дешифровке карийских надписей. Москва, 1965. С. 12–14, 286

²⁹ Шеворошкин В. [Рецензия]. Этимология. Принципы реконструкции и методика исследования. Москва, 1965. С. 371. Рец. на кн.: Харсекин А. Вопросы интерпретации памятников этрусской письменности. Ставрополь, 1963. 92 с.

³⁰ Там само. С. 372.

³¹ Lambrechts R. [Book review]. *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1964. T. 42. Fasc. 4. Histoire (depuis la fin de l'Antiquité) – Geschiedenis (sedert de Oudheid). P. 1412. Book review: Charsekin A. Zur Deutung etruskischer Sprachdenkmäler. Frankfurt a. M., 1963. 93 s.

³² Ibid. P. 1413.

³³ Pffister R. [Book review]. *Gnomon*. 1964. Bd. 36. H. 6. P. 599. Book review: Charsekin A. Zur Deutung etruskischer Sprachdenkmäler. Frankfurt a. M., 1963. 93 s.

кази індоєвропейського характеру граматичної системи та основного словника етрусської мови взагалі відсутні»³⁴.

Французький лінгвіст М. Лежен звернув увагу, що О. Харсекін використав етруске дієслово *seṛḫunse* у хибному написанні *reṛḫunse* (нехтуючи приміткою М. Паллоттіно, публікатора напису) й швидко знайшов для нього грецьку етимологію *περιχώννυμι* – «оточувати землею», що відповідало його задуму перекласти це слово в кінці напису як «збудував»³⁵. Така наперед заданість демонструвала непевність «нового» методу.

Британський лінгвіст угорського походження О. Семеренї зазначав, що метод О. Харсекіна визначений досить розпливчато та логічно не дуже задовільно³⁶. До того ж комплексний метод, що складається з трьох методів, насправді виявився одним комбінаторним методом, а етимологічна «перевірка» його висновків зводилася до співставлень винятково з грецькими словами. При цьому вона виявила невисоку лінгвістичну підготовку радянського дослідника³⁷. О. Семеренї навіть прирівняв О. Харсекіна до З. Майяні, що в цьому випадку явно не було компліментом.

Проте розбираючи один приклад етимологічного тлумачення вищенаведеними авторами етрусського терміну, англійський лінгвіст сам ступив на «крихкий лід» етрусської епіграфіки. З. Майяні, як відомо, тлумачив етрусську лексику за допомогою албанського «ключа», зокрема слово *raṣṣura* на етрусському люстерку, де зображено пару героїв грецької міфології Пелея та Фетіду (ES 226) він «перекладав» як «викрадення», орієнтуючись на албанський аорист *rërsura*³⁸. О. Харсекін обрав для етимологічного співставлення давньогрецьку, використавши дієслово *παράσῥω* – «викрадаю»³⁹. Справедливою була критика довільних етимологій, але неправі виявилися усі трое. Це слово слід писати як *tarsura*, що було видно вже у збірнику А. Фабретті 1867 р. (СІІ 109; ThLE, р. 331; ET OI S. 33). Назгал давно відоме люстерко з написом *tarsu perse turms* (СІІ 296 ter а; ThLE, р. 331; ET AV S. 2), де два останні персонажі ідентифіковані як Персей та Гермес, причому перший намагається відрубати голову жінці на ім'я Тарсу⁴⁰. Це недвозначно свідчить, що *tarsu* було епітетом (епіклесом) персонажа, відомого в грецькій міфології як Медуза Горгона, спочатку прекрасна, потім жаклива з виду жінка зі зміями замість волосся. Відповідно персонаж *tarsura* на люстрі (ES 226)⁴¹, жінка, що шокована (нажахана), коли Пелей хапає на плечі Фетіду, може означати Нажахана, Закам'яніла (враховуючи обставини міфу про Персея та Медузу) чи щось подібне.

Повернімося до рецензій на працю О. Харсекіна. Відомий лінгвіст Дж. Вотмау почав свою рецензію, іронізуючи про те, що радянський вчений переклав книжку німецькою, немовби закордонні фахівці не зрозуміють його російської, при цьому він не проминув вказати, що деяким може бути неприємною саме німецька мова⁴². Очевидно, відлуння Другої світової ще було відчутним. Проте навіть в наш час глобалізації та електронного перекладу більшість англомовних дослідників продовжують ігнорувати неангломовні твори, особливо кириличні тексти. Однак були й слушні зауваження. Як й інші рецензенти, англійський мовознавець констатував, що три старих методи разом ніколи не народжували новий⁴³. Також замало, на його думку, коли сорок слів із тридцяти написів вважаються пов'язаними з грецькими та латинськими й етруска мова на цій підставі проголошується індоєвропейською. Істиною і до сьогодні є твердження ученого: «Ми не зупинимося, поки ми не знайдемо мову, пов'язану з етрускою або похідну від неї, мову, яку ми вже можемо інтерпретувати з упевненістю, тобто тому, що ми її знаємо (а не думаємо, що знаємо)»⁴⁴.

Отже, О. Харсекін дечого добився: про його дослідження дізналися на Батьківщині та за кордоном. Не можна сказати, що цей дебют був вдалим: його студії піддали доволі суворій критиці. Та дослідник не сумував. Уже після перших рецензій він виступив зі спростуванням власної теорії: на конференції в Ленінграді в квітні 1964 р. у доповіді «До пи-

³⁴ Ibid.

³⁵ Lejeune M. [Book Review]. *Latomus*. 1965. T. 24. Fasc. 1. P. 176. Book review: Charsekin A. Zur Deutung etruskischer Sprachdenkmäler. Frankfurt a. M., 1963. 93 s. Пор.: Харсекин А. Вопросы интерпретации памятников этрусской письменности. С. 47.

³⁶ Szemerényi O. [Book review]. *Journal of Roman Studies*. 1966. Vol. 56. Part. 1–2. P. 272. Book review: Charsekin A. Zur Deutung etruskischer Sprachdenkmäler. Frankfurt a. M., 1963. 93 s.

³⁷ Ibid.

³⁸ Майяни З. По следам этрусков. С. 426.

³⁹ Харсекин А. Вопросы интерпретации памятников этрусской письменности. С. 61, 73–74.

⁴⁰ Crugnola M. Perseo e Medusa sugli specchi etruschi. Un frammento inedito del civico Museo archeologico di Milano. *Aristonothos. Rivista di Studi sul Mediterraneo Antico*. 2022. № 18. P. 230. Fig. 15.

⁴¹ Харсекин А. Вопросы интерпретации памятников этрусской письменности. С. 61, рис. 1.

⁴² Whatmough J. [Book Review]. *Classical Philology*. 1967. Vol. 62. № 1. P. 50. Book review: Charsekin A. Zur Deutung etruskischer Sprachdenkmäler. Frankfurt a. M., 1963. 93 s.

⁴³ Ibid. P. 50.

⁴⁴ Ibid. P. 51.

тання про взаємини етрусської та грецької мов» він відмовився від тісного зближення етрусських та грецьких слів (крім прямих твердо встановлених запозичень, наприклад, назв гончарних виробів) та відійшов від визнання етрусської мови індоєвропейською⁴⁵. Та це вже не мало якогось суттєвого значення.

6 липня 1964 р. настала його зоряна година. Тут немає значного перебільшення, бо в цей день справді сталася велика подія для всієї етрускології та для всіх етрускологів. Розкопки біля середньовічного замка Санта Севера за 50 км від Риму (де в античний період розташовувався Піргі, порт етруського міста Цере) розпочалися приблизно тоді, коли О. Харсекін розпочав цікавитися етрусками та їхньою мовою. За сім сезонів у 1957–1964 рр. було відкрито фундаменти двох храмів VI–V ст. до н. е. Найбільш хвилююче відкриття здійснили студенти-практиканти в останній рік розкопок посередині між ділянками цих храмів, на відкритому жертovníку. Коли зняли пів метра ґрунту, П. Дж. Гуццо наштотхнувся на три тонкі золоті платівки розміром приблизно 19x8 см кожна⁴⁶. Знахідку змогли оцінити прибулі за деякий час керівники експедиції Дж. Колона та М. Паллоттіно. Коли платівки розгорнули, виявилось, що вони вкриті літерами, причому більш довгі тексти виконані етрусською та пунійською мовами (інколи говорять про білінгву, паралельні двомовні тексти, але частіше про квазібілінгву, тобто тексти не зовсім подібні), третій текст етрусською більш короткий, але є, так би мовити, конспектом довгого етрусського тексту. Забігаючи наперед, варто зазначити, що сподівання за допомогою білінгви відносно довгих текстів соціально-політичного змісту просунутися в інтерпретації етрусської мови не справдилися через не досить добре зрозумілу пунійську мову.

Немає потреби тут перелічувати, скільки з тих пір було опубліковано досліджень і висловлено гіпотез стосовно цих невеличких за обсягом написів. О. Харсекін, який на цей час зарекомендував себе в СРСР єдиним етрускологом-лінгвістом, теж відзначився публікаціями з тлумачення й історичного контексту цих епіграфічних пам'яток⁴⁷. Однак головне, що в цей час сталося, так це знайомство О. Харсекіна з О. Немировським, який вже давно працював над історією раннього Риму й Італії (захистивши докторську дисертацію) та теж цікавився етрусками, але розраховував на майбутні лінгвістичні відкриття О. Харсекіна. Мабуть, саме Немировський і запропонував Харсекіну захистити під своїм керівництвом кандидатську дисертацію зі всесвітньої історії, а не з філології, що й було зроблено, як уже зазначалося, в 1967 р. ТанDEM дослідників випустив спільну монографію та декілька статей, але подальша співпраця не склалася. Причиною була недостатня підготовка фахівців. О. Немировський був талановитим літератором (залишив після себе цілу бібліографію творів історичної прози та збірки віршів), але вичерпав себе як дослідник. О. Харсекін, як ми бачимо з його творчості й з досліджень О. Левенця, мав слабку філологічну підготовку, що завадило йому захистити дисертацію доктора філологічних наук. Закритість Радянського Союзу не дозволила радянським етрускологам вповні співпрацювати зі своїми зарубіжними колегами. Адже саме в Італії розташовувалися центри етрусської цивілізації, тож саме тут відбувались та передбачаються відкриття нових епіграфічних матеріалів, в тому числі й таких жаданих білінгв, особливо латино-етрусських білінгв.

Отже, наукова праця О. Харсекіна мала свої підйоми та спади. Почавши як вчитель англійської мови, він у сер. 1950-х рр. зацікавився давнім народом етрусками та їхньою таємничою нерозгаданою мовою. Це спонукало його до вивчення всього масиву інформації про етруску цивілізацію та античну культуру. Пізніше він перейшов на роботу до закладу вищої освіти, де була можливість займатися не лише викладацькою, а й науковою роботою. Мрія про відкриття ключа до етрусської мови стимулювала його вивчати різноманітні джерела, передовсім корпус опублікованих на той час етрусських написів. Він також долучився до збирання та каталогізації нових етрусських написів на теренах СРСР. О. Харсекін встановив контакти з радянськими та іноземними істориками і філологами, які намагалися вирішити етруску проблему. Він опублікував низку статей та дві монографії, брав участь у багатьох наукових конференціях з історії та культури етрусків. Крайнього спеціаліста з етрускології в Радянському Союзі не було. Та всьому є межа. Він не зміг наблизитися до задовільної інтерпретації етрусської мови через недостатню філологічну підготовку. Втім, вповні зрозуміти й класифікувати етруску мову й досі нікому не вдалося, адже археологія поки що не надала лінгвістам довгих різноманітних етрусських і

⁴⁵ Харсекин А. К вопросу о взаимоотношениях этрусского и греческого языков. (Греческо-этрасские словарные соответствия). *Античное общество: труды конференции по изучению проблем античности*, г. Ленинград, 9–14 апреля 1964 г. Москва, 1967. С. 208–219.

⁴⁶ Etruscans: Italy's Lovers of Life / Ed. D. Brown. Alexandria, Virginia: Time-Life Books, 1995. P. 26.

⁴⁷ Харсекин А., Гельцер М. Новые надписи из Пирги на финикийском и этрусском языках. *ВДИ*. 1965. № 3. С. 108–131; Його ж. Проблема этрусско-карфагенских отношений в свете новых эпиграфических данных. *ВДИ*. 1969. № 1. С. 101–107. Опосередковано про написи з Піргі (нині Санта Севера) він писав і в деяких інших публікаціях.

паралельних їм написів на зрозумілій інтерпретаторам мові, а також таких, що мають суспільний зміст, тобто складаються не лише з особистих імен чи спеціальних релігійних термінів.

References

- Boryskovskaya, S. (1973). Nauchnaya konferentsiya, posvyashchennaya istorii i kulture etruskov [Scientific conference dedicated to the history and culture of the Etruscans]. *Sovetskaya etnografiya – Soviet ethnography*, 5, P. 151–153.
- Burian, Ya., Moukhova, B. (1969). Vzgl'yad v etruskii mikromir [A look into the Etruscan microcosm]. *Sovetskaya etnografiya – Soviet ethnography*, 5, P. 119–126.
- Kharsekin, A. (1963). Voprosi interpretatsii pamyatnikov etruskoi pismennosti [Issues in the interpretation of Etruscan writing monuments]. Stavropol, Russia.
- Kharsekin, A. (1967). Etrusskie nadpisi kak istoricheskii istochnik [Etruscan inscriptions as a historical source]. Voronezh, Russia.
- Kharsekin, A. (1969). Etrusskaya epigrafika i etruskii yazik // Nemirovskii A.I., Kharsekin A.I. Etruski. Vvedenie v etruskologiyu [Etruscan epigraphy and the Etruscan language. The Etruscans. Introduction to Etruscology]. Voronezh, Russia.
- Kozlovskaya, V. (1973). Konferentsiya po problemam istorii i kulturi etruskov [Conference on the history and culture of the Etruscans]. *VDI – JAH*, 2, P. 185–192.
- Levenets, O. (2019). Luts'kyi period naukovo-doslidnoi ta pedahohichnoi diialnosti lnhvista-etruskolo-ha Oleksiia Kharsekina (1974–1985 rr.). [The Luts'k period of scientific research and pedagogical activity of the linguist-Etruscan scholar Oleksiy Kharsekin (1974–1985)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Scientific bulletin of Uzhhorod national university*, 5, P. 196–204.
- Maiyany, Z. (2003). Po sledam etruskov [In the footsteps of the Etruscans]. Moscow, Russia.
- Nemirovskii, A. (1983). Etruski. Ot mifa k istorii [The Etruscans. From myth to history]. Moscow, Russia.
- Shevoroshkin, V. (1965). Issledovaniya po deshifrovke kariiskikh nadpisei [Research on the deciphering of Karia inscriptions]. Moscow, Russia.
- Svynko, I. (2009). Kharsekin Oleksii Iudovych. [Kharsekin Oleksiy Iudovich]. Ternopil, Ukraine.
- Yatsemirskii, S. (2011). Opyt sravnitel'nogo opisaniya minoiskogo, etruskogo i rodstvennykh im yazykov [Experience of a comparative description of Minoan, Etruscan and related languages]. Moscow, Russia.

Янко Андрій Леонідович – кандидат історичних наук, викладач історії України, Комунальний заклад освіти Полтавський базовий медичний фаховий коледж Полтавської обласної ради (вул. Стрітенська, 51а, 36000, Полтава, Україна).

Yanko Andrii – PhD in historical sciences, lecturer in the history of Ukraine, Municipal educational institution Poltava basic medical professional college of the Poltava regional council (51a Stritenska str., 36000, Poltava, Ukraine).

E-mail: andrewyanko223@gmail.com

Дата подання: 2 квітня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 11 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Янко, А. Олексій Харсекін та його внесок в етрускологію. *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 139–145. DOI: 10.58407/litopis.250413.

Цитування за стандартом APA

Yanko, A. (2025). Oleksii Kharsekin ta yoho vnesok v etruskologiyu [Alexey Kharsekin and his contribution to Etruscology]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 139–145. DOI: 10.58407/litopis.250413.

УДК 355.01(477+470):327.5

Наталія Розінкевич

МИНУЛЕ ФОРМУЄ ТЕПЕРІШНЄ

**Плохій Сергій. Російсько-українська війна: повернення історії.
Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2023, 400 с.**

THE PAST SHAPES THE PRESENT

**Plokhii Serhii. The Russo-Ukrainian War: The Return of History.
Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club", 2023, 400 p.**

DOI: 10.58407/litopis.250414

© Н. Розінкевич, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7292-1015>

Стимулом для написання книги «Російсько-українська війна: повернення історії» стало широкомасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року – третій етап російсько-української війни, розв’язаної Кремлем 2014 року з окупації Криму. Ця подія активізувала запити на ґрунтовне дослідження історичних передумов і динаміки війни.

Сергій Плохій – українсько-американський історик, професор Гарвардського університету – проаналізував сучасні події крізь призму історичних зав’язків та хронології, висвітливши глибинні глобальні причини та історичну тяглість цього воєнного конфлікту.

Назву книги «Російсько-українська війна» можна інтерпретувати як синекдоху: вона вказує, з одного боку, на війни, спровоковані російським імперіалізмом проти України, а з іншого, показує цілісність політичних, соціальних, економічних та культурних вимірів складних стосунків між двома державами протягом століть. Однина в назві, вжита замість множини, підкреслює цілісність цього історичного процесу.

Підзаголовок «Повернення історії» акцентує на тому, що сучасні події неможливо розглядати поза історичним контекстом: конфлікт між Росією та

Україною варто аналізувати як явище, закорінене в історії.

Праця написана у міждисциплінарному ключі і є науковим доробком, що зорієнтований на розширення фундаментальних знань. Порівняльно-історичний метод дозволив автору реконструювати й оцінити першопричини війни, проаналізувати їх у широкому контексті та встановити історичні паралелі. Метод моделювання наслідків війни для України,

Росії, Європи та США використано для прогнозування можливих сценаріїв подальшого розвитку подій. Елементи лінгвокультурологічного підходу стали основою для простеження взаємозв'язків у триєдності «мова – культура – етнос».

Книга складається з тринадцяти розділів, у яких науковий дискурс органічно поєднано з науково-популярним стилем. У кожному розділі міститься від тридцяти до понад п'ятдесяти покликань на архівні історичні джерела та відкриті онлайн-ресурси. Цінним додатком є алфавітний покажчик наприкінці видання. Візуалізацію історичних подій забезпечують географічні карти різних епох, розміщені на початку книги.

Автор здійснив критичний синхронний аналіз першого року (лютий 2022 – лютий 2023) повномасштабного вторгнення Росії – новітнього варвара – на територію суверенної української держави. У праці доведено, що збройна агресія Росії почалася ще в 2014 році з анексії Криму. Діахронічний аналіз охоплює широкий історичний контекст: від Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини, періоду перебування України у складі Російської імперії, УНР, радянського періоду й аж до незалежної України станом на 2023 рік.

Сергій Плохій переконливо доводить, що Київ не був джерелом формування етносу, мови та народної культури Московського князівства. Спадкоємицею Київської Русі є саме Україна. Автор спростовує загальновідомий міф / ілюзію – імперський наратив – який укорінився в колективній свідомості з XV століття, про нібито спільне слов'янське походження українців і московитів.

У праці розмежовано шляхи формування української та російської національних ідентичностей, які, як доводить Плохій, не мають спільного підґрунтя ані на ментальному, ані на ідейному, ані на філософському рівнях. Також продемонстровано різні впливи Королівства Польського та Великого князівства Литовського на формування «сучасних українців та білорусів як окремих національностей»¹, що й зумовило й принципову різницю між цими народами.

Цікавою є згадка про Державний Гімн України, у якому, за автором, задовано козацьку звичаєву як основу української національної ідентичності. Проте варто було б окремо зупинитися на дискусійному питанні щодо редакцій першого рядка гімну – «Ще не вмерла Україна» / «Ще не вмерли України ні слава, ні воля» (?), адже ці варіанти несуть різне смислове навантаження та відкривають широке поле для інтерпретацій.

Оглядач апелює до історії, щоб з'ясувати, як Московія трансформувалася в Російську імперію та, з метою розширення своєї влади, впливу й ресурсної бази, згодом почала поглинати Українську козацьку державу². Цей процес супроводжувався конфліктами та протистояннями. Для досягнення своїх геополітичних амбіцій Росія застосовувала збройну силу та реалізовувала військові операції.

Після розпаду СРСР у 1991 році Україна, як ключовий політичний гравець, провела референдум і проголосила незалежність. Унаслідок цього «у середині 1990-х шляхи Росії та України в політичному розвитку розійшлися: Росія щороку ставала дедалі авторитарнішою, Україна натомість залишалася демократичною»³. Молода суверенна держава почала активно розвивати стосунки з Європейським Союзом і США. Втративши ядерний арсенал, Україна шукала гарантій безпеки в євроатлантичному напрямі, зокрема – через зближення з НАТО. Проте така зовнішньополітична орієнтація суперечила стратегічним інтересам російського авторитаризму, імперіалізму та націоналізму. Росія докладала всіх зусиль, щоб перешкодити євроінтеграції України та її вступу в НАТО. Відсутність ядерного стримування зробила Україну вразливою до агресії, що лише загострило конфлікт і врешті призвело до територіальних зазіхань та відкритого військового вторгнення.

Російські претензії щодо Криму, Севастополя, Чорноморського флоту, а згодом – Донецької та Луганської областей, лише наростали. У російськоцентричному наративі активно культивувалися та підкріплювалися імперські міфи щодо нібито історичної юрисдикції Росії над українськими територіями. «Україна мала перетворитися на «федеративну» державу, проголосивши "політичний та військовий" нейтралітет»⁴. Це мало б створити юридичне підґрунтя для легітимізації втручання у внутрішні справи України та реалізації плану створення буферної квазідержави «Новоросія» з територій Південної України та частини Молдови.

Щоб реінтегрувати колишній радянський простір, план Путіна передбачав «денацифікацію» України та її повне повернення «в своє лоно»⁵ – в орбіту впливу Росії. Ця ідеоло-

¹ Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2023. С. 27.

² Там само. С. 28.

³ Там само. С. 56.

⁴ Там само. С. 139.

⁵ Там само. С. 24.

гія лягла в основу неоімперського проєкту Кремля: «Бачення Путіна передбачало повернення Росії до статусу СРСР у світовій політиці, відмову НАТО від розширення й визнання території колишнього СРСР російською сферою впливу»⁶.

Втрату контролю над українським промисловим Донбасом у 2014 році, коли Мінські домовленості не спрацювали, Сергій Плохій пояснює слабкістю тимчасового уряду в Києві, деморалізованістю армії, що роками залишалася недофінансованою, а також залежністю українського бізнесу від російського ринку збуту.

Події 2014-го року – це поєднання як перемог, так і прорахунків: обстріли, відступи й контрнаступи, бої за Донецький аеропорт і Маріуполь, Іловайська трагедія, Дебальцеве. Автор детально аналізує дії ключових політичних, військових та економічних фігур, розкриваючи їхні стратегічні інвестиційні плани та впливи на глобальну геополітику.

Сергій Плохій приділяє увагу ролі лідерів держав – як українських, так і міжнародних: Михайло Горбачов, Леонід Кучма, Борис Єльцин, Віктор Янукович, Віктор Ющенко, Дмитро Медведєв, Володимир Путін, Володимир Зеленський, Джордж Буш-старший, Джордж Буш-молодший, Білл Клінтон, Дональд Трамп, Джо Байден та інші – мали різні стратегії та по-різному реагували на зміни у світовому соціокультурному просторі. Деякі виступали за реформи й демократизацію, інші намагалися зберегти статус-кво, треті – підтримували авторитаризм і силове домінування.

Методами та прийомами, якими послуговувалися московити, щоб вкрати чужу історію, приховати власну убогість і сформувати героїко-романтичний наратив війни, стали: сфальсифікована інтерпретація історії, гібридні аргументи, еkleктичне включення до міжнародного дискурсу несплучуваних історико-культурних елементів, підміна понять, експорт симулякрів у світовий інформаційний простір, проголошення фікцій задля легітимізації дій, кричущі порушення міжнародного права та підписаних договорів, агентурна де-стабілізація, висування ультиматумів, таємні операції, анонімні листи, фіктивні референдуми, поширення дезінформації тощо.

Авторитаризм Путіна, який повністю підпорядкував собі уряд, армію та державні медіа, сприяв його втручанням у зони інтересів інших держав. Від 2000-х США та Росія активно змагалися за вплив у різних регіонах (Афганістан, Іран, Ірак, Сербія, Косово), а Україна стала епіцентром цього глобального конфлікту. Щоб виправдати анексію Криму й надати легітимності своїм рішенням, Путін «зробив ставку на російський (етнічний) націоналізм»⁷, свідомо розпалюючи «полум'я російського ... сепаратизму»⁸.

Історики помічають у його діях паралелі з політикою Гітлера: у 2022 році «російська окупація українських міст і сіл нагадувала сцени нацистської окупації України під час Другої світової війни»⁹. Сам Путін уявляв себе реінкарнацією Петра I та застосовував методи, подібні до сталінських.

Російська агресія, зумовлена нездатністю країни позбутися радянського політичного дискурсу, була препарована гаслами «демилітаризації» та «денацифікації» України. Спершу це реалізувалося як вплив на еліти та медіа – своєрідний бліцкриг, який згодом переріс у фізичне винищення українського населення з використанням осучасненої тактики «спаленої землі».

Під час читання книги виникає враження, ніби перечитуєш новини, які у 2022 році не сходили з екранів і до яких була прикута увага всіх українців. Ранкові події 24 лютого, що здавалися нереальними, не піддавалися раціональному поясненню. Попри численні попередження (перші заяви про можливу війну лунали ще з російського парламенту у 1992 році¹⁰, а згодом – на початку листопада 2021), мало хто вірив, що масштабна війна стане реальністю, а Будапештський меморандум і супутні угоди не дадуть жодних реальних гарантій безпеки.

Українське суспільство, як стверджує автор, за вісім років гібридної війни суттєво змінилося: «посприяла їхня ідентифікація з українською мовою та культурою»¹¹. Посилилося усвідомлення важливості збереження унікального пласта національної пам'яті та культури, а також формування нової професійної армії як захисту від не лише фізичної, а й ментальної агресії.

У 2022 році у війну включилися всі оборонні сили: регулярне військо, добровольчі загони, Національна гвардія, волонтери, активісти, представники бізнесу та звичайні громадяни – увесь український народ. Як зазначає Сергій Плохій, «Москва недооцінила силу

⁶ Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. С. 101.

⁷ Там само. С. 137.

⁸ Там само. С. 126.

⁹ Там само. С. 186.

¹⁰ Там само. С. 83.

¹¹ Там само. С. 152.

опору України та ступінь викликів для власного війська»¹². Автору вдалося переконливо показати, як у глобальній свідомості формувався наратив «Україна – сильна держава», здатна протистояти зовнішнім викликам. Сильним виявився насамперед людський потенціал цієї країни, який трансформувався та виробив резистентність до оманливих маніпуляцій. Саме тому спроби «денацифікації» (а по суті – «деукраїнізації») виявилися безрезультатними.

Протягом днів війни українці переосмислювали власне минуле, стали цінувати культурну спадщину, надаючи нові сенси її символам, влаштовували марші протесту проти окупаційної влади, наводили порядок у церковному та релігійному житті країни. Усе це згуртувало націю і зміцнювало її єдність. Український народ остаточно визначився зі своїм вибором – на користь європейського фронтиру та демократичних цінностей.

Сергій Плохій відзначає, що на початку повномасштабної війни українці були змушені самостійно виборювати своє право на життя. Захисникам не вистачало озброєння: «заклик до західних партнерів надати зброю для прориву України до Маріуполя залишили без відповіді»¹³; «боротися з російською артилерією була змушена українська піхота»¹⁴. Лише після надходження західного озброєння (зокрема HIMARS, 155-міліметрових гаубиць M777 тощо) розпочалися переломні моменти у війні.

Міжнародна агенція з атомної енергії (МАГАТЕ), як одна з ключових структур ООН, виявила свою неспроможність зупинити дії Росії. Окупанти захопили об'єкти Чорнобильської зони, використовуючи поставарійну атомну електростанцію як ядерний щит для дислокації військ, що унеможливлювало удари по них з боку Збройних сил України.

Сергій Плохій об'єктивно зазначає, що й серед української громадськості залишилися багато риторичних питань: «Як могли російські танки, “Гради” і БТри за чотири години пройти від Армянська до Таврійська?»¹⁵; «Чому міни не спрацювали на трьох блокпоста Кримського перешийка?»¹⁶.

У книзі детально описано наступальні операції російських військ 2022 року одразу з кількох напрямків: «з Білорусі в бік Києва, з Росії в бік Харкова, а з окупованого Криму в бік Херсона та нової Каховки»¹⁷.

Проте абсурдність ідеології «визволення» проявилася в тому, що російська армія, нібито захищаючи російськомовних жителів сходу України – найбільш лояльних до російської культури – від «нацистів» і «бандерівців», перетворила густонаселені міста на руїни. Маріуполь, Мар'їнка, Бахмут, Волноваха, Лиман (Донецька область), Северодонецьк, Рубіжне, Попасна, Лисичанськ (Луганська область) були фактично знищені. Ідеологія «русского мира» переросла в рашизм – агресивну політику фізичного винищення іншої нації. Для держави-агресора міжнародне гуманітарне право не мало жодного значення. В умовах, коли Росія володіє значним ядерним арсеналом, Захід, побоюючись «кінетичного конфлікту між армією США, НАТО та Росією», намагався «стримати війну в межах географічних кордонів України», щоб «не вступити в Третю світову війну»¹⁸. Сергій Плохій підкреслює неготовність міжнародних організацій та урядів оперативно реагувати на конфлікт та урегулювати його. Лідери старої Європи (Німеччини, Франції та Італії) не поспішали надавати серйозну військову допомогу. Їхні спроби виступити миротворцями / посередниками в цій війні не давали результатів. Водночас візити прем'єр-міністра Великої Британії Бориса Джонсона до Києва та Бучі стали поштовхом «для дальших відвідін Києва західними лідерами»¹⁹.

Перебіг російсько-української війни 2022 року неодноразово змінювався. Дослідники умовно виокремили три етапи: наступальний, переломний і контрнаступальний. Для зміцнення обороноздатності держави українські політики налагоджували співпрацю з міжнародними партнерами. Інші держави почали надавати не лише військову, а й гуманітарну допомогу, проводили підготовку українських військових, приймали мільйони біженців.

Прийшло усвідомлення, що війна стосується кожного. Світ зрозумів, що український фронт – це й оборона європейських цінностей. США і ЄС об'єднали зусилля, щоб узгодити пакети санкцій проти Росії й озброїти Україну. Це дало змогу змінити хід війни: у другій половині 2022 року українські війська визволили Херсон, Куп'янськ, Ізюм. Путін не визнавав провалу своїх планів, тому намагався пояснити поразки зовнішніми чинниками,

¹² Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. С. 182.

¹³ Там само. С. 205.

¹⁴ Там само. С. 209.

¹⁵ Там само. С. 219.

¹⁶ Там само. С. 221.

¹⁷ Там само. С. 173.

¹⁸ Там само. С. 163.

¹⁹ Там само. С. 272.

перекладаючи відповідальність на Захід. Відтак його новою метою стало: «знищити українську економіку та зламати волю українців до опору»²⁰.

Тож, книга Сергія Плохія – це ґрунтовне дослідження та глибока ревізія подій, що змінюють політичну карту Європи, формують новий світовий порядок і визначають геополітичні реалії ХХІ століття. Крізь призму історичного аналізу та осмислення суперечливих моментів автор розкриває глобальний контекст російсько-української війни, в якому Україна постає не лише об'єктом агресії, а й суб'єктом опору, творення нової безпекової архітектури Європи та світу.

References

Plokhii, S. (2023). *Rosiisko-ukrainska viina: povernennia istorii* [The Russo-Ukrainian War: The Return of History]. Kharkiv, Ukraine.

Розінкевич Наталія Василівна – доцентка кафедри мовно-літературної освіти Інституту післядипломної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, кандидатка філологічних наук (Київ, Україна).

Rozinkevych Nataliia – candidate of sciences in philology, associate professor of the chair of the methodology of languages and literature of the institute of in-service training of Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine).

E-mail: n.rozinkevych@kubg.edu.ua

Дата подання: 25 червня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 16 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Розінкевич, Н. Рецензія : Минуле формує теперішнє // *Плохій Сергій*. Російсько-українська війна: повернення історії. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2023, 400 с. *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 146–150. DOI: 10.58407/litopis.250414.

Цитування за стандартом APA

Rozinkevych, N. (2025). *Retsenziia: Mynule formuie teperishnie* // *Plokhii Serhii*. *Rosiisko-ukrainska viina: povernennia istorii*. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia», 2023, 400 s. [Review: The past shapes the present // *Plokhii Serhiy*. *The Russo-Ukrainian War: The Return of History*. Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club", 2023, 400 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 146–150. DOI: 10.58407/litopis.250414.

²⁰ Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. С. 258.

Шеф-редактор – Chief editor:

Сергій Павленко – історик, заслужений журналіст України

Sergiy Pavlenko – historian, honored journalist of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Головний редактор – Main editor:

Світлана Шуміло – кандидат філологічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), запрошений професор Університету для іноземців в Сієні (Італія)

Svitlana Shumilo – PhD in philology, associate professor of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), invited professor at Università per Stranieri di Siena (Italy)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Заступники головного редактора – Deputy of main chief:

Володимир Дятлов – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Volodymyr Dyatlov – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4320-7795>

Олександр Коваленко – кандидат історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Oleksandr Kovalenko – Candidate of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8382-0159>

Відповідальний секретар, науковий редактор –

Executive secretary, scientific editor:

Віталій Шуміло – кандидат історичних наук, науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), керівник філії Науково-дослідного інституту українознавства МОН України в Італії (м. Сієна)

Vitaliy Shumilo – PhD in history, research secretary of the Lazar Baranovych Research center for the study of the history of religion and the Church (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), the head of the office of the Research institute of Ukrainian studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine in Italy (Siena)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Редакційна колегія – Editorial committee:

Анатолій Боровик – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Anatoliy Borovyk – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0701-6668>

Сергій Веремєєв – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян та спеціальних історичних дисциплін (Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, Білорусь)

Sergiy Veremieiev – PhD in history, associate professor of the department of slavic history and special historical disciplines (Francis Skoryna Gomel state university, Belarus)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1588-231X>

Олена Веремейчик – кандидат історичних наук, доцент (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Olena Veremeichyk – Candidate of Historical Sciences, associate professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3020-8342>

Ганна Вертієнко – кандидат історичних наук, науковий співробітник (Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, Україна)

Hanna Vertienko – Candidate of Historical Sciences, research associate (A.Y. Krymsky institute of oriental studies, National academy of sciences of Ukraine, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2104-0058>

Олександр Галенко – кандидат історичних наук, керівник Сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Відділу історичної регіоналістики (Інститут історії України НАН України), доцент кафедри історії (Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Україна)

Oleksandr Galenko – Candidate of Historical Sciences, the head of the Black Sea civilizations research sector of the department of historical regionalism (Institute of history of Ukraine of the National academy of sciences of Ukraine), associate professor of the department of history (National university of Kyiv-Mohyla academy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6814-7549>

Ян Капранов – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської і німецької філології та перекладу імені професора І.В. Корунця (Київський національний лінгвістичний університет, Україна)

Yan Kapranov – PhD in philology, associate professor of the I.V. Korunets department of English and German philology and translation (Kyiv national linguistic university, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2915-038X>

Ігор Кондратьєв – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Igor Kondratiev – Doctor of Historical Sciences, professor of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0696>

Пьотр Кролл – кандидат історичних наук (Ph.D.), академічний секретар Інституту історії (Варшавський університет, Польща)

Piotr Kroll – PhD in history, academic secretary of the Institute of history (University of Warsaw, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7983-1584>

Тамара Льонніґрен – доктор філологічних наук, професор (UiT Арктичний університет Норвегії)

Tamara Lenningren – Doctor of Philology, Professor (UiT The Arctic University of Norway)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7400-8126>

Євген Луняк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України (Ніжинський державний університет імені М.В. Гоголя, Україна)

Yevgen Lunyak – Doctor of Historical Sciences, Professor, the head of the department of the history of Ukraine (Nizhyn M.V. Gogol state university, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>

Світлана Ляшко – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник (Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Україна)

Svitlana Liashko – Candidate of Historical Sciences, leading researcher (Institute of biographical research of the V.I. Vernadsky National library of Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2250-6718>

Олександр Маєрін – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Україна)

Oleksandr Mavrin – Doctor of Historical Sciences, Professor, deputy director for scientific work (M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National academy of sciences of Ukraine, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9048-578X>

Єжи Останчук – доктор теології, професор, декан богословського факультету (Християнська теологічна академія у Варшаві, Польща)

Jerzy Ostapchuk – Doctor of Theology, Professor, dean of the faculty of theology (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7659-3936>

Андрій Острянюк – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Andriy Ostryanko – Candidate of Historical Sciences, Docent, head of the department of archaeology, ethnology and local history and tourism (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8995-8968>

Володимир Пекарчук – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права (Академія державної пенітенціарної служби, Україна)

Volodymyr Pekarchuk – Doctor of Historical Sciences, professor of the department of theory and history of state and law, constitutional law (Academy of state penitentiary service, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7750-1474>

Сергій Плохій – доктор історичних наук, професор, директор Гарвардського українського наукового інституту (США)

Sergiy Plokhii – Doctor of Historical Sciences, Professor, director of the Harvard Ukrainian research institute (USA)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1667-6550>

Володимир Половець – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Volodymyr Polovets – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2333-868X>

Олександр Пригарін – доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та етнології України (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Україна)

Oleksandr Prigarin – Doctor of Historical Sciences, Professor, professor of the department of archeology and ethnology of Ukraine (I.I. Mechnikov Odesa national university, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6684-309X>

Олександр Рахно – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Oleksandr Rakhno – Candidate of Historical Sciences, Docent, the head of the department of history of Ukraine (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3844-3531>

Івідо Хаусман – доктор історичних наук, професор (Інститут Лейбніца зі східно- та південно-східноєвропейських досліджень, Німеччина)

Guido Hausmann – Doctor of Historical Sciences, Professor (Leibniz-Institute for East and Southeast European Studies, Germany)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3893-9094>

Вера Ченцова – кандидат історичних наук (UMR 8167 Схід та Середземномор'я (Візантійський світ), Колеж де Франс, Франція)

Vera Chentsova – Candidate of Historical Sciences (UMR 8167 Orient and Mediterranean, Collège de France, France)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4529-7920>

Олена Черненко – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), доцент кафедри середньовічної та сучасної археології (Варшавський університет, Польща)

Olena Chernenko – Candidate of Historical Sciences, docent of the department of archeology, ethnology, local history and tourism (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), assistant professor at the Department of Medieval and Modern Archaeology (University of Warsaw, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4463-7500>

Дімо Чішмеджієв – доктор історичних наук, професор, Кирило-Методіївський науковий центр (Болгарська академія наук, Болгарія)

Dimo Chishmedzhiev – Doctor of Historical Sciences, Professor, Cyril and Methodius research center (Bulgarian academy of sciences, Bulgaria)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2024-7987>

Наталя Шліхта – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри історії (Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Україна)

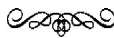
Natalia Schlichta – Candidate of Historical Sciences, Docent, the head of the department of history (National university of Kyiv-Mohyla academy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6767-4657>

Костянтин Ячменіхін – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Kostiantyn Yachmenikhin – Doctor of Historical Sciences, Professor, the head of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко, С. Аткинсон.

Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.

Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.

Коректор В. В. Шуміло.

Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.

Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 26.08.2025 р. Формат 70x108¹/₁₆.

Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.

Ум. друк. арк. 8,92. Обл.-вид. арк. 16,38. Тираж 100 прим. Зам. 04/СЛ-04.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.

Тел. 063-2558821, 097-7523316

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com